МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ

соціологія
психологія
педагогіка
менеджмент

Випуск 16

ISSN 2307-4825

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:

соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент

Збірник наукових праць

Випуск 16

Київ
2014

УДК [316+159.9+37+658] (063)
ББК 60.5+88+74+65.290-2
М 58

Фахове видання
з соціологічних, психологічних, педагогічних наук
затверджено постановою Президії ВАК України від 10 листопада 2010 року № 1-05/7
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15294-3866р від 07 квітня 2009 року

Редакційна колегія:

Євтух В. Б., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (*головний редактор)* (Київ, Україна).

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна); *Андерсоне Рудіте,* доктор педагогічних наук, професор Латвійського університету (Рига, Латвія); *Бех В. П.,* доктор філософських наук, професор (Київ, Україна); *Булах І. С.,* доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Буше Домінік,* доктор економічних наук, професор Університету Південної Данії (Одензе, Данія); *Вашкевич В. М.,* доктор філософських наук, професор (Київ, Україна); *Він Рой Едгард,* доктор соціологічних наук, професор Університету м. Констанц (Констанц, Німеччина); *Гунцінгер Морітц,* доктор, Почесний професор у галузі зв'язків з громадськістю (PR) та комунікації (Франкфурт-на-Майні, Німеччина); *Данилюк І. В.,* доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Даниленко О. Я.,* доктор соціологічних наук, професор (Харків, Україна); *Калашнік Н. Г.,* доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна); *Коваліско Н. В.,* доктор соціологічних наук, професор (Львів, Україна); *Корпоровіч Лєшек,* доктор соціологічних наук, професор Ягеллонського університету (Краків, Польща); *Кузьменко В. У.,* доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Куртсеітов Р. Д.,* кандидат соціологічних наук, доцент (Сімферополь, АР Крим); *Мозгова Г. П.,* доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Подшивалкіна В. І.,* доктор соціологічних наук, професор (Одеса, Україна); *Рауін Удо,* професор Університету імені Йоганна Вольфганга Гете (Франкфурт-на-Майні, Німеччина); *Рик С. М.,* кандидат філософських наук, професор (Переяслав-Хмельницький, Україна); *Секомб Маргарет,* професор Університету Аделаїди (Аделаїда, Австралія); *Ставицька С. О.,* доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна); *Сюсель Ю. В.,* викладач *(відповідальний секретар)* (Київ, Україна); *Трощинський В. П.,* доктор історичних наук, професор (Київ, Україна); *Хижняк Л. М.,* доктор соціологічних наук, професор (Харків, Україна); *Чернова К. О.,* доктор соціологічних наук, професор (Київ, Україна); *Чанг Ксяоінг,* доцент, Пекінський університет іноземних мов (Пекін, Китай); *Яковенко Ю. І.,* доктор соціологічних наук, професор (Київ, Україна); *Ярошенко А. О.,* доктор філософських наук, професор (Київ, Україна); *Яшанов С. М.,* доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

М 58 **Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент :** збірник наукових праць / Ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.). – Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014. – Вип. 16. – 256 с.

УДК [316+159.9+37+658] (063)
ББК 60.5+88+74+65.290-2

Збірник містить наукові праці з теорії та практики соціології, психології, педагогіки, наукову інформацію. Для науковців, викладачів, соціологів, практичних психологів, студентів.

ISSN 2307-4825

© Автори статей, 2014
© Редакційна колегія, 2014

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:

Sociology, Psychology, Pedagogy, Management

Scientific papers

Issue 16

Kyiv
2014

УДК [316+159.9+37+658] (063)
ББК 60.5+88+74+65.290-2
М 58

Editorial Board:

V. Yevtukh, Doctor of science (History), professor, Corresponding member of NAS of Ukraine *(Editor-in-chief)* (Kyiv, Ukraine).

Rudīte Andersone, Doctor of science (Pedagogy), professor, University of Latvia (Rīga, Latvia); *T. Andrushchenko,* Doctor of science (Political science), senior research fellow (Kyiv, Ukraine); *V. Bekh,* Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv, Ukraine); *Dominique Bouchet,* Doctor of science (Economy), professor, University of Southern Denmark (Odenze, Denmark); *I. Bulakh,* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *K. Chernova,* Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv, Ukraine); *O. Danylenko,* Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv, Ukraine); *I. Danylyuk,* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *Moritz Hunzinger,* Doctor of science, Honorary professor of public relations and communication (Frankfurt am Main, Germany); *N. Kalashnik,* Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv, Ukraine); *L. Khyzhnyak,* Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv, Ukraine); *Leszek Korporowicz,* Doctor of science (Sociology), professor, Jagiellonian University (Kraków, Poland); *N. Kovalisko,* Doctor of science (Sociology), professor (Lviv, Ukraine); *R. Kurtseitov,* Ph.D. (Sociology), associate professor (Simferopol, AR Crimea); *V. Kuzmenko,* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *G. Mozgova,* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *V. Podshyvalkina,* Doctor of science (Sociology), professor (Odesa, Ukraine); *Udo Rauin,* professor, Goethe University (Frankfurt am Main, Germany); *S. Ryk,* Ph.D. (Philosophy), professor (Pereyaslav-Khmelnytskyy, Ukraine); *Margaret Secombe,* professor, University of Adelaide (Adelaida, Australia); *Y. Siusel,* lecturer *(Executive secretary)* (Kyiv, Ukraine); *S. Stavytska,* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv, Ukraine); *V. Troshchynskyy,* Doctor of science (History), professor (Kyiv, Ukraine); *V. Vashkevych,* Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv, Ukraine); *Erhard Roy Wiehn,* Doctor of science (Sociology), professor, University of Konstanz (Konstanz, Germany); *Y. Yakovenko,* Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv, Ukraine); *A. Yaroshenko,* Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv, Ukraine); *S. Yashanov,* Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv, Ukraine); *Zhang Xiaoying,* associate professor, Beijing Foreign Studies University (Beijing, China).

M 58 **International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management :** Scientific papers / Ed. Board : V. Yevtukh (Editor-in-chief). – Kyiv : TOV «NVP «Interservis», 2014. – Issue 16. – 256 p.

УДК [316+159.9+37+658] (063)
ББК 60.5+88+74+65.290-2

The collection contains scientific papers on the theory and practice of sociology, psychology, education, scientific information. For scientists, teachers, sociologist, psychologists and students.

ISSN 2307-4825

©Authors of articles, 2014
© Editorial Board, 2014

УДК 316.62 *О. В. Хижняк*

КОЛЕКТИВНІ СОЦІАЛЬНІ ДІЇ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИН: НОВІ ВИКЛИКИ

Модернізація суспільно-владних відносин в Україні має за мету побудову демократичного суспільства з притаманними йому характеристиками. Успішність такої модернізації значною мірою визначається колективними суб'єктами, які задіяні в цьому процесі. Традиційно до них відносять політичні партії, існування яких саме і виправдовується їх націленістю на здобуття влади і реалізацію відповідних програмних положень. Однак наразі в соціальному і політичному просторі з'явилися нові «гравці», які, на відміну від структурованих політичних партій, діють спонтанно, гнучко і демонструють нові зразки масової мобілізації через колективні соціальні дії. Автором виділено ключові принципи суспільно-владних відносин, на основі яких розгортаються колективні соціальні дії: принцип солідарності, принцип відкритості, принцип гнучкості. Модернізація суспільно-владних відносин наразі проявляється в нових формах протестної активності, коли колективні дії розгортаються в умовах «вуличної демократії».

***Ключові слова**: колективна соціальна дія, суспільно-владні відносини, масова мобілізація.*

Постановка проблеми. Соціальні взаємодії, які складаються в суспільстві з приводу влади, знаходяться в центрі уваги як науковців, так і громадськості, адже характеристики цих взаємодій впливають на усталений розвиток суспільства і якість життя громадян. Недостатня реакція владних інституцій на запити суспільства призводить до падіння довіри населення до влади і є одним із проявів тенденції делегітимізації влади, що особливо проявляється в період зміни влади. Диспозиція в системі «влада – населення» стає бар'єром на шляху модернізації суспільства, що вимагає модернізації і суспільно-владних відносин.

Рівень довіри до влади і соціальна відповідальність влади проявляється, насамперед, у задоволенні актуальних життєвих потреб різних груп громадян. За даними п'ятої хвилі Європейського соціального дослідження

(польовий етап 2011 р.), «за показниками довіри до владних і міжнародних державно-політичних інститутів Україна перебуває на останніх позиціях за рівнем довіри». Діяльність влади «... супроводжується зростанням відчуття незадоволеності та недовіри у суспільстві. ...Українці останніми роками взагалі залишаються одними з найнезадоволеніших та недовірливих у Європі» [Головаха, 2012, с. 72, 80]. Падіння довіри до владних структур, до політичних лідерів і діяльності політичних та соціальних інституцій – це проблема не лише України, дослідники пояснюють цей факт тим, що в країнах Східної Європи, які теж пережили такий період масової недовіри населення до влади, «... демократичні перетворення для багатьох прошарків населення асоціювалися, в першу чергу, з покращанням соціальних і матеріальних сторін життя, підвищенням матеріального добробуту, а не з політичними свободами і демократичними цінностями» [Еремичева, 1999, с. 145].

Серед характеристик суспільно-владних відносин у сучасній Україні все частіше називається громадянська депривація. Серед чинників, які сприяють формуванню громадянської депривації в Україні, М. Шульга особливо наголошує на таких: 1) неготовність значної частини громадян до кардинальної зміни суспільних відносин, появи численних нових комунікацій між індивідом і різноманітними соціальними інститутами; 2) низький рівень правотворчого процесу та організації державного управління і місцевого самоврядування; 3) загроза скорочення середовища комфортного проживання особистості; 4) глибоко вкорінений в українську культуру патерналізм; 5) втрата зворотнього зв'язку громадянина з державою [Шульга, 2013, с. 183-189]. Громадянській депривації сприяє також дефіцит інституційних демократичних засад, на яких базуються суспільно-владні відносини. Дані Всеукраїнського соціологічного моніторингу, що проводить Інститут соціології НАН України, свідчать про те, що «створені за роки державної незалежності України такі інститути демократичного суспільства, як парламент, загальне виборче право, поділ гілок влади, демократична Конституція, багатопартійна система, численні громадські організації, недержавні засоби масової інформації тощо, не знаходять підтримки серед переважної більшості населення України. ... Демократичні інститути мають суто зовнішній, декоративний характер і не є вкоріненими в соціально-психологічну структуру суспільства» [Бурлачук, 2012, с. 139]. Українське суспільство стоїть перед новими викликами,

пов'язаними з експансією колективних соціальних дій на фоні модернізації суспільно-владних відносин. Однак цей аспект суспільних трансформацій недостатньо досліджений.

Мета статті – з'ясувати вплив модернізації суспільно-владних відносин на колективні соціальні дії в сучасному українському суспільстві.

Суспільно-владні відносини наразі реалізуються у відповідному інформаційному просторі. «Інформаційний простір – це соціетальна сфера (поряд з політичною, економічною, культурною, громадянської), що включає в себе сукупність акторів масової комунікації, організаційних і технічних систем зберігання, обробки, передачі та розповсюдження інформації, а також трансльованих повідомлень» [Пономарев, 2010, с. 111]. Суспільно-владні відносини все частіше замінюються комунікацією. Між тим така заміна має вади, оскільки загально прийнято, що в понятті «комунікація» найбільш важливий об'єкт комунікації, тобто те, про що повідомляють, в той час як в понятті «взаємодія» на передньому плані – соціальні стосунки учасників, тобто «хто є хто». Така заміна торкається і технологій взаємодії влади і суспільства, що проявляється в домінуванні політичних комунікацій і маніпуляцій у суспільно-владних відносинах, а не партнерських стосунків і конструктивних колективних соціальних дій.

Модернізація суспільно-владних відносин в Україні має за мету побудову демократичного суспільства з притаманними йому характеристиками. Однак успішність такої модернізації значною мірою визначається колективними суб'єктами, які задіяні в цьому процесі. Традиційно до них відносять політичні партії, існування яких саме і виправдовується їх націленістю на здобуття влади і реалізацію відповідних програмних положень. Наразі в соціальному і політичному просторі з'явилися нові «гравці», які, на відміну від структурованих політичних партій, діють спонтанно, гнучко і демонструють нові зразки масової мобілізації через колективні соціальні дії. Така мобілізація поширюється із розвитком громадянського суспільства. Співробітництво і конкуренція – два типи соціальних взаємодій, які у випадку взаємодії влади і громадських інституцій не є полярними, оскільки слугують створенню таких суспільно-владних відносин, які б відповідали суспільним очікуванням. Громадський сектор проводить колективну соціальну мобілізацію як на підтримку влади (співробітництво), так і з метою її контролю та демонстрації альтернативних варіантів рішень влади (конкуренція).

Між тим інформаційна демократія розмиває кордони громадянської та політичної активності, сприяючи масовим колективним діям з їх багатим репертуаром, особливо соціальним рухам. Соціальні рухи – породження і одночасно одна з форм існування громадянського суспільства, громадянської самоорганізації, що переслідує політичні, гуманітарні, екологічні та інші цілі. «На відміну від політичних партій, вертикально структурованих з жорсткою партійною дисципліною, соціальні рухи – це горизонтальні утворення мережевого характеру з одним або кількома «ядрами», які називають організаціями соціальних рухів. Соціальні рухи відрізняються від партій тим, що часто не мають офіційних програм, проте їх маніфести дозволяють бути сукупності їх місцевих осередків «єдністю в різноманітті», тобто діяти самостійно, в залежності від мінливого контексту» [Яницкий].

Перехід інформаційної демократії від ідеї до практичного втілення вимагає врахування впливу на суспільно-владні відносини особливостей розгортання колективної соціальної дії в мережевій публічній сфері. Інтернет став носієм альтернативних дискурсивних практик і нових форм колективних дій. Це новий майданчик громадянської самоорганізації, підтвердженням чого є «... виникнення і зміцнення соціальних зв'язків у формах груп солідарності та партнерства, а також територіальних спільнот. Поширення і освоєння інформаційних технологій сприяє трансформації цих утворень в мережеві (віртуальні) спільноти» [Социальные сети и виртуальные сетевые сообщества, 2013, с. 206]. Ось як визначається роль Інтернету в соціально-політичних рухах: «Сам Інтернет – важлива умова цих рухів. Їх не можна уявити без Інтернету, оскільки вони зародилися там, базуються на вільній дискусії без стороннього втручання, через Інтернет вони проникають у суспільство. Всі ці рухи існують ... в третьому просторі, який є кіберпростором та міським майданчиком одночасно. Він – постійна сполучна ланка між ними. Якщо рухи відбуваються тільки в Інтернеті, то вони цілком можуть бути дуже цікавими, дуже активними, але не мати виходу в суспільство як інститут. Якщо вони мають місце тільки на певній суспільній території, то їх легко придушити, розігнати і зупинити. Факт, що вони є в Інтернеті, зародилися в Інтернеті і організовані теж в Інтернеті, означає, що вони відбуваються і локально, і глобально. Вони всі пов'язані між собою. І це значить, що вони постійні. Тому можна сказати, що наше життя, наше суспільство – це не просто суспільство фізичне, а гібрид віртуального і фізичного в їх взаємодії» [Социальные сети и виртуальные

сетевые сообщества, 2013, с. 49]. В соціальних мережах формуються моделі нової колективної політичної дії, що не може не впливати на суспільно-владні відносини. Прикладом може слугувати флешмоб – колективна соціальна дія, яка стала результатом розвитку нових інформаційно-комунікативних технологій та масової комп'ютеризації сучасного суспільства.

Аналіз сучасних соціальних рухів дозволив науковцям дійти висновку, що «самі рухи (де б то не було) не намагалися і не прагнуть створювати політичних партій, тобто відтворювати ту ж форму політичної сили, проти якої вони виступають. На сьогоднішній день це протестні рухи, і що стосується політичних пропозицій, то їх ідеї далеко не короткострокові, вони націлені на довгостроковий результат. Ось зараз вони хочуть змінити мислення людей. Вони також хочуть надихнути людей на боротьбу за свої переконання. ... В країнах, де політичні партії звертаються до громадських рухів за підтримкою – в Іспанії, Франції, США – нічого не вийшло. В Іспанії опозиційний рух повністю відкидає всі політичні партії» [Социальные сети…, 2013, с. 45]. Наразі актуалізуються колективні соціальні дії по захисту громадянських прав і свобод, у т. ч. інформаційних. Це потребує нових підходів до інформаційної безпеки, яка б гарантувала реалізацію суспільно-владних відносин відповідно до сучасних умов демократичного розвитку.

Модернізація суспільно-владних відносин наразі проявляється також в нових формах протестної активності, які розгортаються в умовах «вуличної демократії» і розвінчують міф про те, що смак до колективного обговорення та участі втрачений. Сьогодення засвідчує підвищення ролі протестної колективної соціальної дії як наслідок реакції індивідів і груп на глобальну соціально-економічну кризу і падіння якості життя численних прошарків населення в різних регіонах світу. Вуличну політику не замінила мережева публічна сфера і нова політика медіа. Джудіт Батлер показала, що публічна сфера, в якій політика має місце, нині визначається специфічною роллю тіл, взаємодіючих з медіа. З'явилися нові форми демократичного повстання, коли в процесі колективних дій формуються спільності, а не коаліції, з'являються тілесні «ми» на вулиці, в медіа-репортажах, і в зонах ризику. Колективні дії у формі «вуличної демократії» в останні роки «... були спрямовані проти військових диктатур і режимів тиранії. Також вони були спрямовані проти монополії капіталізму, нео-лібералізму і нехтування

цивільних прав, і в ім'я тих, хто залишився за бортом нео-ліберальних реформ, спрямованих на руйнування форм соціальної демократії і соціалізму, ліквідацію робочих місць, зубожіння народу, скасування права на публічну освіту» [Батлер]. Варто враховувати, що колективні соціальні дії в умовах вуличної демократії розгортаються на певному емоційному фоні. При цьому колективні емоції виявляються «не змістом взаємодії, але тією мірою, в якій учасники можуть підтримувати спільну діяльність, зосередившись на змісті» [Collins, 1981, p. 998].

Особливість «вуличної демократії» в умовах візуалізації соціального життя полягає в тому, що «вуличні події знаходять політичну міць тільки коли ми маємо візуальну і звукову версії події, що передаються в реальному часі, так що медіа не просто дають репортаж про подію, але самі опиняються на сцені посеред дії; безсумнівно, медіа – це сцена і простір, продовження і відтворення візуальної та звукової розмірності. Це можна стверджувати, просто маючи на увазі, що медіа розширюють місце дії візуально і акустично і беруть участь в усуненні кордонів, і роблять місце дії рухливим. ... Медіа конструюють місце дії в часі і просторі, включаючи, але і перевершуючи місцеву конкретність. Хоча місце дії безумовно і підкреслено локально, але навіть здалеку виникає відчуття безпосереднього і прямого доступу через одержувані зображення і звук» [Батлер]. Відповідно, і колективні соціальні дії виражають ті чи інші суспільно-владні відносини, як в реальному, так і у віртуальному просторах.

Виділимо ключові принципи суспільно-владних відносин, на основі яких розгортаються колективні соціальні дії:

1. *Принцип солідарності*. Цей принцип лежить в основі політики соціальної інтеграції. Довіра і відповідальність стають підґрунтям солідарності, яка інтегрує учасників суспільно-владних відносин. Феномен солідарності взагалі слугує усталеному розвитку соціальних груп, які через колективну солідарність і висування конструктивних громадянських ініціатив укріплюють свої позиції. Проте механічне втручання в цей процес державних інституцій може виявитися неефективним. Так, М. Шульга, базуючись на результатах Всеукраїнського соціологічного моніторингу, дійшов висновку, що в Україні держава намагається досягти міжгрупової, міжкласової консолідації шляхом організаційних зусиль (наприклад, через впровадження колективно-договірної практики в межах трипартизму), але консолідація, яка організується, неефективна з кількох причин: «по-перше,

тому, що сектор її впливу в українському суспільстві є обмеженим. Він спрямований тільки на зайняте населення. Всі інші групи – вони складають більше половини населення – навіть теоретично під його вплив не потрапляють. По-друге, ефективність цієї моделі в нашому суспільстві невелика. ... В умовах тотальної недовіри в суспільстві говорити про паростки організованої консолідації, не кажучи вже про соціальну солідарність, вкрай важко» [Шульга, 2011, с. 110-111]. З цим висновком важко не погодитися.

2. *Принцип відкритості.* У системі відносин «суспільство – влада» відкритість стає перешкодою бюрократизації, яка в тоталітарних суспільствах, на відміну від демократичних, виступає «хворобою», що врешті-решт руйнує такі суспільства. Відкритість створює умови для безперешкодної комунікації між владою і суспільством. Однак поява нових інформаційних акторів і нових комунікативних технологій призвело до суперечливих наслідків: «З одного боку, вони сприяють розширенню «видимості», відкритості здійснення влади, а з іншого – створюють потенційну можливість концентрації управління інформаційними потоками в руках досить вузького кола осіб, що ставлять перед собою завдання спрямованого впливу на масову свідомість або, якщо завгодно, маніпулювання ним у політичних цілях» [Пономарев, 2010, с. 181]. В умовах інформаційної демократії принцип відкритості влади реалізується шляхом її медіалегітімації. «Стабільний розвиток адміністративно-територіальної одиниці неможливий без згоди громадян з пріоритетами і діями відповідних органів влади, які потребують медіалегітімації як публічному обгрунтуванні в медіасфері раціональності та своєчасності прийнятих рішень. В іншому випадку спрацьовує ефект «ошуканих очікувань» («закон Токвіля»), згідно з яким негативні масові настрої активізуються в першу чергу через те, що соціально-економічна ситуація не відповідає суспільним очікуванням, які багато в чому формуються інформаційними кампаніями органів влади. ... У комунікативному аспекті медіаполітика являє собою послідовність медіакампанії з трансляції цільовим групам переконливих повідомлень для регулювання їхньої думки та поведінки у вигідному для органу влади напрямку» [Пономарев, 2010, с. 118].

3. *Принцип гнучкості*. Система відносин «суспільство – влада» має бути гнучкою, такою, що змінюється в залежності від характеристик неусталеного соціального середовища і включає послідовність взаємно орієнтованих дій

владних інституцій та інститутів громадянського суспільства, які вносять у свої дії зміни в залежності від того, що робить і як реагує на ті чи інші суспільні події інший.

Висновок. Теорії колективної дії викликають науковий інтерес, так як описують широке коло явищ, які пояснюють шляхи досягнення суспільних (колективних) благ, наприклад, громадські рухи, електоральна поведінка, членство в групах за інтересами тощо [Bimber, 2005]. У той же час динаміка колективних дій тісно пов'язана не тільки з новими інформаційно-комунікативними технологіями, але і з модернізацією суспільно-владних відносин. У демократичних суспільствах в ролі активних перетворювачів соціальних практик виступають різноманітні колективні суб'єкти – громадські рухи, партії та громадянські об'єднання. За умов сучасного індивідуалізованого суспільства залишається потреба у колективних благах, що ініціює колективні соціальні дії, мобілізація яких довгий час була прерогативою політичних партій і громадських об'єднань, побудованих за ієрархічним принципом. Наразі колективні соціальні дії конструюють суспільно-владні відносини шляхом своєї активної присутності у реальному та у віртуальному просторах, а також на їх перетині.

Подальші наукові розвідки можуть бути зосереджені на розробці репертуару колективних соціальних дій відповідно до модернізованих суспільно-владних відносин.

Д ж е р е л а:

Головаха Є., Любива Т. Довіра до державно-політичних інститутів і реформи в Україні // Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2012.

Еремичева Г., Симпура Ю. Недоверие как социальная проблема современной России // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Том II. – № 4.

Шульга М. Особливості зворотних з'язків між громадянином і державою // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / за ред. О. Злобіної. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2013.

Бурлачук В. Країна без героя // Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2012.

Пономарев Н. Ф. Стратегии и технологии медиалегитимации власти: монография; Перм. гос. ун-т. – Пермь : 2010.

Яницкий О. Н. Элементы теории социальных движений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Официальный сайт ИС РАН. – 2012. URL: http://www.isras.ru/publ.html?id=2429

Социальные сети и виртуальные сетевые сообщества: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Отв. ред. Верченов Л.Н., Ефременко Д.В., Тищенко В.И. – Москва : 2013.

Батлер Джудит. Союз тел и политика улицы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studaction.com/analytics/bodies_in_alliance/http://www.eipcp.net/transversal/ 1011/butler/en

Шульга Н. А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. – Київ : ТОО «Типография «Бизнесполиграф», 2011.

Bimber B., Andrew J. Flanagin, Stohl C. Reconceptualizing Collective Action in the Contemporary Media Environment // Communication Theory, 2005, 4 (15).

Collins R. On the Microfoundations of Macrosociology // American Journal of Sociology. 1981. Vol. 86. № 5.

O. Khyzhniak. Collective Actions and Modernization of Social Authoritative Relations: New Challenges.

The modernization of social authoritative relations in Ukraine aims to build a democratic society with its inherent characteristics. The author proves that the success of this modernization is largely determined by collective actors involved in the process. Traditionally, these include political parties, whose existence is justified by their focus on taking power and implementing relevant programme regulations. However, in the current social and political space, there are new «players» who, unlike structured political parties, act spontaneously, flexibly and demonstrate new models of mass mobilization through collective social actions. The author has identified the key principles of social and power relations on which the unfolding collective social actions base: the principle of solidarity, openness, the principle of flexibility. The modernization of social authoritative relations is currently showing itself in new forms of protest activity when collective actions develop under the conditions of «street democracy».

Keywords: *collective social action, social authoritative relations, mass mobilization.*

УДК 316.347(=161.2):316.4.05 ***В. Б. Євтух, О. В. Євтух***

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕТНІЧНОГО ВИМІРУ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті розглядаються деякі питання впливу етнічного чинника на соціальні процеси в українському суспільстві. Йдеться, зокрема, про особливості формування етнічного складу населення України, про його динаміку у роки незалежності, про вплив компонентів соціально-економічного буття на громадсько-політичні орієнтації тих чи тих етнофорів, про стан міжетнічної взаємодії, рівня толерантності, про роль міграцій у соціальних процесах. Увага звертається на трансформацію ідентичностей населення України у структуруванні сучасних соціальних процесів.

Ключові слова: *етнічний чинник, ідентичності, міжетнічна взаємодія, соціальні процеси.*

Особливості соціальних процесів, котрі визначають сутність суспільного життя на національному, регіональному та локальному рівнях, характеризують низка чинників та маркерів. Важливу роль, зокрема, відіграє етнічний чинник. Він помітно впливає на загальну етнополітичну ситуацію, особливо на регіональному рівні; на участь їх мешканців у суспільно-громадських процесах; на взаємодію різних верств населення в усіх сферах суспільного буття, передусім у соціальній. Оцінюючи цей вплив варто звертати, зокрема, на такі моменти: 1) етнічний склад населення (особливості його формування у регіонах); 2) поселенська структура населення з врахуванням етнічного чинника (рівень компактності-дисперсності розселення); 3) вплив компонентів соціально-економічного буття на громадсько-політичні орієнтації тих чи тих етнофорів; 4) динаміка процесів у середовищі різних компонентів етнонаціональної структури населення; 5) стан міжетнічної взаємодії. Необхідно зважити на той факт, що етнічний вимір динаміки соціальних процесів не обмежується лише кількісними показниками, він має ще і якісні характеристики. Останні пов’язані з етнокультурними традиціями, які змінюються й трансформуються у результаті взаємодії представників різних етнічних спільнот у конкретному соціально-економічному довкіллі.

І, безумовно, у контексті аналізу етнічного виміру соціальних процесів варто враховувати особливості функціонування соціокультурного простору, у якому вони реалізуються, – множинність та амбівалентність ідентифікаційних практик етнічного (етнонаціонального) виміру, які на усіх рівнях (локальному, регіональному, загальноукраїнському) формують різноманітні ідентитети [Етносоціологія…, 2010].

Завважимо, що поліетнічний склад населення практично усіх регіонів України є фактом доконаним і у різні періоди вихідці із різних етносів відігравали ту чи ту роль у соціально-економічних та громадсько-політичних процесах. Нагадаємо: нинішня багатоетнічність українського соціального простору склалася двома шляхами: завдяки міграції, яка мала місце впродовж тривалого часу й інтенсифікується сьогодні, та виокремлення самостійних народів із древніх слов'янських племен, котрі проживали на території Київської Русі (XI–XII століття) й нащадки яких концентрувалися у східних, південних та деякою мірою північних регіонах сучасної України, поповнюючись час від часу вихідцями із сусідніх слов'янських країн.

Найбільш відчутними й активними а́кторами у формуванні етнічної палітри населення України, особливо у регіонах, стали болгари, кримські татари, русскіє [Yevtukh, 2013], румуни, угорці та певною мірою білоруси, поляки, молдавани. Їх роль у цьому процесі визначалася трьома факторами: тривалою присутністю у регіонах, компактністю поселення, значною часткою працездатного населення, а також активними соціальними діями. Відчутно маркованими у етнічному плані є такі регіони: нині тимчасово анексована Росією Республіка Крим (русскіє, українці, кримські татари), східні та південні області (українці, росіяни, болгари, молдавани), Буковина (українці, румуни, молдавани), Закарпаття (українці, угорці, росіяни); певною мірою етнічно маркованими є західні області – Волинська, Львівська, Рівненська (українці, русскіє, поляки). У процесі формування етнічного складу населення сучасної України вирізнилася характерна його особливість, зокрема у територіальному розміщенні різних компонентів: зазвичай, компактні ареали виникали вздовж кордонів нинішньої України й інфраструктура цих регіонів до певної міри етнічно маркувалася, що у кінцевому результаті надавало етнонаціональну специфіку їхньому розвиткові. Особливості розміщення етнічно маркованого населення за регіонами можна прослідкувати за даними, передовсім, першого у незалежній Україні перепису населення Україні.

Ведучи мову про поселенську структуру населення України й певною мірою його сучасну динаміку, обмежимося констатацією кількох моментів: 1) наявність автохтонного й аллохтонного населення (їх нащадків). Перші це ті, хто постійно проживав на теренах нинішньої України, власне самі слов'янські племена, котрі склали основу для формування українського, російського й білоруського етносів. При цьому, український етнос практично повністю зосередився на території України у її теперішньому вимірі (діаспорна ж його частина розсіяна по багатьох країнах світу), а щодо російського та білоруського, то лише їхні невеликі частини залишилися в Україні. Другі – ті, хто у різний час прибули на територію України (євреї, поляки, вірмени тощо); 2) картину етнонаціональної палітри, безумовно, визначають найбільш чисельні етнічні спільноти та спільноти з усталеними етнокультурницькими традиціями. У переписах населення (рубрика, де подаються дані про найбільші групи населення за національним складом в областях) показуються ті етнічні спільноти, частка котрих становить від 0,2 відсотка у населенні тієї чи тієї області. Власне, лише росіяни (із наявних там національних меншин) становлять відчутну частку (у порівнянні з іншими етнічними спільнотами) у населенні того чи іншого регіону. Таких регіонів в Україні налічується три групи. Перша з них – це області Сходу (Донецька, Луганська, Харківська), Півдня (Миколаївська, Одеська, Херсонська) та дві області Центральної України – Дніпропетровська, Запорізька. Друга – західні області (Закарпатська, Чернівецька), області Центральної України (Кіровоградська, Полтавська, Черкаська), північні області (Житомирська, Київська). Третю групу утворюють: західні області (Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська), Сумська та Чернігівська (Північний Схід України). У першій групі кількість етнічних спільнот варіюється від 12 до 18, у другій – від 6 до 9, у третій – від 3 до 5.

Для відтворення картини взаємозв'язку між етнічним складом населення та соціально-економічними чинниками розвитку областей й у етнічному маркуванні соціальних процесів вважаємо за необхідне наголосити на таких фактах: за концентрацією етнічних спільнот різні регіони мають різні показники; українці, як зазначалося вище, становлять більшість в усіх регіонах (за винятком Криму); у більшості регіонів русскіє перебувають на другому місці; винятки: Крим (перше місце), Закарпатська область (четверте місце) та Чернівецька область (четверте місце). Звернемо увагу на те, що на

пограниччі є чимало компактних поселень представників різних етнічних спільнот, котрі є носіями різних етнічних ідентичностей, різних культурницьких традицій, що відбивається, зокрема, у веденні особливо малого бізнесу (етнічного бізнесу). Останній, як відомо, базується на культурницьких традиціях способу господарювання спільнот і у нього (про що свідчить світовий досвід, передусім США, деякі країни Європи) – значна перспектива [Smith, 1981, p. 132].

Ще одним важливим соціально-економічним чинником розвитку є тенденції у динаміці міського і сільського населення, що також відбивається на станові суспільних процесів, зокрема, і у їх етнічному вимірі.

Розміщення представників окремих етносів в урбаністичному середовищі України впродовж тривалого періоду залишається досить рівномірним. Жодна з 16-ти найчисельніших меншин України не утворювала абсолютну більшість серед населення у містах обласного підпорядкування. Лише чотири з них мають ареали компактного розселення, але знову таки ж не у містах, а в окремих районах (ареалах), де вони становлять більшість серед загальної чисельності населення: це, зокрема, угорці у Закарпатській області, румуни в Чернівецькій області, молдавани присутні в абсолютній більшості серед населення у тій же Чернівецькій області, молдавани та болгари в Одеській області.

Поселенська структура етнічних спільнот в України сформувалася таким чином, що вона відіграє чітко диференційовану вагому роль у постанні й трансформації ідентичностей, які є одним із визначальних атрибутів контекстів соціальних процесів, передусім на локальному рівні, в окремих випадках на регіональному рівні. У цьому випадку етнічно маркована ідентичність є стимулятором формування регіональної ідентичності й до певної міри зумовлює соціально-економічні, освітньо-культурні нерівності регіонів у відносинах «центр-периферія». У висліді дослідження особливостей формування регіональних ідентичностей та їх трансформацій у чотирьох західних областях (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька) виявилася нова особливість: посилення тенденції поділу на «своїх» та «чужих»; до речі, у цьому контексті до «своїх» респонденти все більше включають мешканців пограничних ареалів сусідніх держав, що, беззаперечно, свідчить про існування у цих регіонах своєрідних «пограничних ідентичностей» [Гвоздецька, 2012, с. 115].

У контексті з'ясування взаємопов'язаності етнічного фактору з динамікою соціальних процесів важливу роль відіграють міграції, оскільки: 1) міграції впливають на етнічну динаміку, передусім у регіонах; 2) вони є індикатором соціально-економічних змін – потоки мігрантів (як зовнішніх, так і внутрішніх) спрямовуються до тих регіонів, котрі тим чи тим чином демонструють поступальний розвиток. Тому основна частина мігрантів, зазвичай, до недавнього часу обирали для свого мешкання міста у таких регіонах, як Автономна Республіка Крим, Донецька, Запорізька, Одеська, Харківська області та м. Київ [Позняк, 2008, с. 40]. У зв'язку з подіями у Криму і на Сході країни сьогодні фіксується зменшення в'їзду іноземців в Україну й можна передбачити, що інтенсифікується їх переміщення до центральних та західних областей.

Важливим індикатором соціальних процесів є ідентичності населення, передовсім етнічні. Запропонована американськими дослідниками В. Хеслі та Х. Хансен класифікація ідентичності у контексті інтеграційних процесів в українському етнополітичному організмові є надзвичайно релевантною у контексті нашого викладу: громадянська, етнічна, гідридна, розсіяна (двовекторна). На основі прив'язаності до своєї етнічності перелічені ідентичності поділяють на дві підгрупи: до першої (слабка етнічна прив'язаність) дослідники віднесли громадянську та розсіяну, а до другої – гібридну та етнічну. За відповідями масштабного опитування, проведеного в Україні за методикою професорів Вікі Хеслі та Володимира Євтуха, автори згаданого дослідження ранжували таким чином ідентичності найчисельніших етнічних спільнот: 1) громадянська ідентичність - цигани, угорці, українці, росіяни, кримські татари; 2) етнічна – кримські татари, росіяни, українці, угорці, цигани; 3) гібридна – кримські татари, українці, угорці, росіяни, цигани; розсіяна – росіяни, угорці, українці, цигани, кримські татари [Jewtuch, 1989, p. 7].

Варто звернути увагу на те, що етнодемографічна динаміка зумовлює зміни і у соціальному житті, передусім етнічних спільнот. У період між переписами населення 1989 та 2001 рр. відбулися зміни (у низці випадків суттєві), у кількісних вимірах основних елементів етнонаціональної структури українського суспільства [Етнонаціональна структура українського суспільства…, 2004]. Якщо загальну кількість українців обидва переписи зафіксували практично на одному й тому самому рівні - приблизно 37,5 млн. осіб, то друга за чисельністю етнічна спільнота України – русскіє

- упродовж тринадцяти міжпереписних років скоротилася на понад 3 млн. чоловік (з 11 355582 чол. у 1989 р. до 8334141 чол. в 2001 р.), або більш ніж 26% від сукупності росіян в Україні наприкінці 1980-х рр. Внаслідок цього питома вага росіян в етнонаціональній структурі України зменшилася майже на 5% [Скляр, 2009]. З іншого боку, у цей же період спостерігався істотний кількісний приріст деяких етнічних спільнот України, які відносяться до основних елементів її етнонаціональної структури. Останній всеукраїнський перепис населення відобразив певне кількісне збільшення етнічних спільнот румунів, азербайджанців, грузинів та суттєве чисельне зростання вірменської етнічної спільноти.

У контексті аналізу етнічних особливостей соціальних процесів важливо пам'ятати про функції, що їх виконують основні елементи в системі етнонаціональної структури українського суспільства. Системоутворюючим елементом етнонаціональної структури українського суспільства є, передусім, українська етнонація. Якщо говорити про функції меншинного сегменту етнонаціональної структури, то слід мати на увазі функції утвердження мовного розмаїття і культурного плюралізму в українському суспільстві. Особливості становлення елементів етнонаціональної структури українського суспільства, здійснення ними своїх функцій, як і функціонування структури в цілому, можна предметніше собі уявити, якщо проаналізувати внутрішні процеси, що відбуваються у середовищі різних етнічних спільнот України й є складовою соціального життя. Зазначимо, що основний зміст внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства, складає більш чи менш інтенсивне відродження втрачених або нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. Для означення феномену етнічного відродження ми вживаємо, за Ентоні Смітом, термін «етнічний ренесанс» [Smith, 1981]. Два мотиви є найхарактернішими для таких процесів: 1) прагнення меншин, за звичай, стимульоване лідерами їхніх організацій, зайняти більш вагомі ніші у суспільному житті тієї чи іншої країни; 2) невдоволення станом задоволення потреб етнокультурного розвитку меншинних груп населення та етнополітикою держави.

Сьогодні перепон на шляху самореалізації українців як етнічної спільноти немає; більше того, з'явилася реальна можливість (вже в котрий раз) відбутися українцям як етносоціальному організмові, що має свою державу. Щоправда, дискусії навколо статусу української мови, а подеколи й

конкретні дії владних структур у напрямку посилення позицій російської мови у державному й громадсько-політичному секторах (особливо після президентських виборів у 2010 році та прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» у 2012 р.) могли суттєво змінити роль цих чинників у становленні української державності. Щодо ренесансу у середовищі національних меншин, то тут варто звернути увагу на два моменти: 1) інтенсивне «пробудження» етнічної самосвідомості і прагнення до відродження етнічної самобутності; 2) пошуки шляхів до ефективної участі у соціальних і суспільно-політичних процесах, до самоутвердження як дійових чинників державотворення з зайняттям відповідних ніш в соціальному житті нової держави. Тут процес етнічного відродження мав достатній ґрунт для своєї інтенсифікації і питання стоїть більше у плані утвердження себе як áкторів державотворчих процесів і посилення свого впливу на прийняття рішень, принаймні, на місцевому і регіональному рівнях. Аналізуючи стан етнічного відродження в Україні та його впливи на соціальні процеси в українському суспільстві, варто враховувати також ще дві етнічні категорії, які не є усталеними елементами його етнонаціональної структури - біженців та іммігрантів, які тимчасово перебувають на території нашої країни. Деякі групи іммігрантів та біженців створюють власні етнічні організації, які за метою своєї діяльності, звичайно ж, відрізняються від об'єднань, заснованих національними меншинами з числа громадян України. Щоправда, навряд чи можна виключати можливість трансформації етнічних спільнот іммігрантів та біженців у національні меншини України.

Історичний досвід і специфічний статус України (або її частин) у складі різних етнополітичних організмів дає підстави стверджувати, що для неї були властиві засади міжетнічної толерантності. У новітніх умовах ця теза підтверджується чисельними етносоціологічними дослідженнями. Ці тенденції можна прослідкувати на прикладі даних моніторингу соціальних процесів, у тому числі й етнонаціональних, який здійснюється в Інституті соціології НАН України з 1994 р. [Українське суспільство…, 2012].

Отже, одним із визначальних показників, які свідчать про стабільність та толерантність у міжетнічних стосунках є феномен дискримінації, власне, в оцінці самих дійових осіб етнонаціонального розвитку. Позитивні відповіді респондентів семи опитувань про наявність дискримінації щодо різних національностей коливаються для українців в межах 6,6 - 9,6%, для русскіх: 5,7 - 9,5%, для євреїв: 4,1 - 7,2%, для інших національностей: 4,5 - 6,3%.

Водночас абсолютна більшість респондентів з дискримінацією за етнічною ознакою не стикалася [Головаха, 2008, с. 28]. Високий рівень толерантності у міжетнічних стосунках підтверджують заміри за шкалою Е. Богардуса про ставлення представників різних етнічних спільнот один до одного. Скажімо, середній бал національної дистанційованості за період з 1994 по 2012 рік становив 4,4 – 5,3; для русскіє – 2,0 – 3,2; для білорусів - 2,5 – 4,2; для євреїв - 3,8 – 5,2; для поляків – 4,4 – 5,0; для німців - 4,5 – 5,3; для словаків - 4,6 - 5,1; для угорців - 4,6 - 5,4; для кримських татар - 4,6 - 5,6; для молдаван - 4,6 - 5,4; для румун - 4,7 - 5,4 тощо [Українське суспільство…, 2012, с. 578]. Щоправда, час від часу спостерігаються випадки посилення ксенофобських настроїв серед певної частини українського суспільства [Коновалов, 2013, с. 12]. Поза всяким сумнівом, стійкі установки на толерантність відкривають перспективи для утвердження такого феномену як міжетнічна солідарність [Perevezіy, 2013], котра може відіграти важливу роль у консолідації українського суспільства на багатоетнічній, багатокультурній основі. Вияви такої солідарності фіксуються як на рівні національних меншин (скажімо, міжетнічні об'єднання громадських організацій меншин), так і у більш широкому контексті. Важливо, що наявність дискримінації, погіршення соціально-економічної ситуації й певною мірою зростання на цій основі ксенофобських настроїв викликає етнонаціональну розбалансованість поліетнічних суспільств, стає суттєвою перешкодою на шляху до досягнення їх соціальної згуртованості [Gruber].

Отже, аналіз зв'язку етнічності і соціальних процесів у поліетнічних країнах на прикладі українського суспільства дає підстави зробити кілька висновків: 1) теорія і практики функціонування етнічності підтверджують вагомість її впливу на соціальні процеси, оскільки практично усі країни світу не є етнічно однорідними і носії відмінних від основної спільноти етнічностей (етнофори) складають помітну частку їх населення й час від часу активізують свої дії для реалізації своїх соціальних, культурних і політичних прав [Holley, 2009; Yevtukh, 2013]; 2) можна передбачити, що цей вплив буде зростати в силу інтенсифікації міграційних процесів та активізації формування транснаціональних просторів [Євтух, 2013]; 3) у цьому контексті відчувається брак методологічних засад аналізу проблеми взаємодії етнічності і соціальних процесів й актуалізується питання про розроблення соціологічних моделей етнічного виміру соціального життя (соціодіагностика).

Д ж е р е л а:

Гвоздецька Б. Г. Інтерсуб'єктивні значення емоційного компоненту мешканців пограниччя Карпатського регіону // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Збірник наукових праць. – Випуск 8. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012.

Головаха Є., *Паніна Н.* Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. – Київ : 2008.

Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / За ред. В. Євтуха. – Київ : Наукова думка, 2004.

Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства : навчальний посібник / за ред. : Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю. [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010.

Євтух В. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 1.

Коновалов А. 7 вопросов Мридуле Гош, руководителю Восточно-Европейского института развития, о проблемах миграции и ксенофобии // Вести. Репортер. – 2013. – № 8 (8).

Позняк О. Замісна міграція: проблеми і пріоритети для України // Агора. – Випуск 7. – Київ : Стилос, 2008.

Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989-2001 рр. – Харків : ЕКСКЛЮЗИВ, 2009.

Українське суспільство. 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2012.

Achieving Social Cohesion in a Multicultural Europe. Concepts, Situation and Developments. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2006.

Gruber D. Introduction and Definition of the Focal Problem. Does the European Union Have a Minority Policy? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: demo.st_peter-files.digitalkombinat.net/…/Minorities_in_Eirope_1-4.ppt

Holley E. Hansen. National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid, and Atomised Individuals // Europe-Asia Studies. – Vol. 61. – Issue 1, January 2009.

Jewtuch W. Ethnischer Antagonismus und Ethnische Solidarität in den Ländern Nordamerikas // Migrationsforchung. – 1989. – Heft 22.

Pereveziy O. Ethnic Business: the Concept and the Main Research Subjects // Ethnicity: Ukrainian Perspectives. General Introduction. – Warsaw-Kiev : 2013.

Smith A. The Ethnic Revival in Modern World. – Cambridge: 1981.

Wolff S. Ethnic Minorities in Europe: The Basic Facts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.stefanwolff.com/files/min.-eu.pdf

Yevtukh V. Russkiye in Ukraine: Myths versus Realities or Vice Versa // Ethnicity: Ukrainian Perspectives. General Introduction. – Warsaw-Kiev : DUX Sp. z o.o., 2013.

V. Yevtukh, O. Yevtukh. Some Aspects Ethnic Dimension of Social Processes in Ukrainian Space.

The article deals with the questions of an influence of ethnic factor upon the social processes in Ukrainian society. These questions are: peculiarities of the ethnic composition of Ukraine's population, its dynamics in the years of Independence, impact of different components of socio-economic life on civic-political orientations of ethnophors, the state of interethnic communication, level of tolerance. The intention is drawn to transformation of identities of Ukraine's population in structuring of contemporary social processes.

Keywords: *ethnic factor, identities, interethnic communication, social processes.*

УДК 316.7

В. І. Крячко

ЕКСПЛІКАЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ СИГНІФІКАТИВНОГО ПОЛЯ КАТОЛИЦИЗМУ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ: ЕТНОРЕЛІГІЙНИЙ РАКУРС

У статті здійснюється спроба експлікації опціональних елементів сигніфікативного поля католицизму у соціальному просторі в етнорелігійному ракурсі. Проаналізовано частину сучасних наукових та інформаційних ресурсів, які пов'язані із символічними познакосистемами католицизму, різних етнічностей та релігій, а також наведено конкретні приклади можливих асоціативних зв'язків між католицькою сигніфікативною системою та етнічними маркерами окремих етносоціальних спільнот і релігійних систем.

Ключові слова: *етнічне, етнічність, знак, католицизм, маркер, познака, релігія, сигніфікативне поле, символ, система, соціальний простір.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження даної проблематики пов'язана із проєвропейським вектором інтеграції України як поліетнічного та мультирелігійного етносоціального організму, що, в свою чергу пов'язано із опціональним (можливим) збільшенням імпактивності (впливовості) концепто-доктринального (ідейного), сигніфікативного (символьно-знакового) та етнорелігійного полів католицизму, а також католицьких інституцій та соціальних суб'єктів, адже приблизно 25% від загальносвітової кількості католиків живуть у Європі, і більше 1/3 населення Європи є

католиками. Тому, очевидно, що проблематика дослідження католицизму в етнорелігійному ракурсі є актуальною для українського соціополя у контексті сучасних духовно-соціальних, етнорелігійних та політичних трансформацій, особливо враховуючи той факт, що територіальним сусідом України є Польща – одна із найбільших католицьких країн Європи, відносно етногомогенна та монорелігійно-католицька держава (додамо також, що польська етнічність, на нашу думку, може вважатись католицькою етнічністю та одним із асоціативних маркерів католицизму як явища у сучасному соціопросторі). І, разом із цим, питання етнорелігійної акультурації представниками української етнічності іноетнічних та інорелігійних конструктів та концептодоктрин навряд чи не викликатиме інтерес у конструентів ефективних моделей налагодження міжрелігійного, міжкультурного, міжетнічного та міжнаціонального діалогів, особливо у контексті екуменізму. Тому дослідження сигніфікативного (символо-знакового) поля католицизму в етнорелігійному ракурсі вважаємо досить актуальним.

Отже, актуальність обраної теми статті випливає із *проблеми,* що склалася в даному напрямку досліджень, а саме: протиріччя між наявністю множини джерел, присвячених теоретичним засадам католицизму та малою представленістю цілісних теоретичних праць метатеоретичного рівня, присвячених дослідженню етнічних маркерів у сигніфікативній системі католицизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематики дослідження даної статті стосуються катехизм Католицької Церкви, концептуально-теоретичні праці таких дослідників як: Ф. Барт (етнічні кордони), В. Вайс (етнорелігійні маркери), Г. Геллей (етнорелігійна семантика), В. Євтух (етносоціологія, соціологія, етнологія, етноісторія), О. Картунов (етнополітологія), А. Колодний (релігієзнавство), Н. Луман (соціологія соціальних систем), С. Малєшевіч (соціологія етнічності), Е. Нюстрем (релігієзнавство), М. Пірен (соціологія релігії, етнопсихологія), Ю. Романенко (синергетика, соціологія соціальних систем, соціологія візуального символізму, візуальна аналітика), М. Сінгх (аналіз етнорелігійних символів та обрядів), Л. Филипович (етнологія релігії), А. Хіслоп (етнорелігійні маркери), К. Юнг (етносимволи) та інших, а також численні інформаційні ресурси, які пов’язані із етнорелігійною проблематикою, зокрема: www.religion.in.ua, www.risu.org.ua, www.credo-ua.org, www.catholicnews.org.ua, www.catholic-

info.at.ua, www.katolik.ru, www.catholic-media.org,
www.ethnoencyclopedia.info тощо.

Метою статті є експлікація елементів структури сигніфікативного поля католицизму як системи маркерів у просторі взаємодії різних етнорелігійних соціоспільнот та символо-знакових систем.

Викладення основних результатів дослідження. Візуалізовані у просторі маркери-елементи католицького сигніфікативного поля складають конкретний набір (структуру, профіль), поле, систему, до складу якої, на нашу думку, входять різні культурні, релігійні, етнічні, соціальні тощо семіополя соціального простору, сигніфікативні (познакові) елементи та маркери яких можуть виявлятись у сигнікативній системі (полі) католицизму.

Сьогодні католицизм (лат. catholicismus) – найпоширеніший із напрямів християнства (більше 1,2 мільярда вірних). У Катехизмі Католицької Церкви зафіксоване твердження про те, що вона послана до всіх народів; звертається до всіх людей; охоплює всі часи, адже слово «католицький» (грец. καθολικός) означає «загальний» у значенні «всеохопний» або «цілісний» [Катехизм]. Тому, очевидно, що репрезентанти католицизму намагаються комунікувати (вербально і невербально) зі всіма соціокультурними, етнічними, релігійними тощо спільнотами у світі.

Як відомо із наукових джерел, у процесі комунікації та взаємодії між тими чи іншими ідентичностями, смислосистемами тощо може відбуватись інформаційне взаємонаповнення структур взаємодіючих систем певними їх складовими елементами [Романенко, 2011]. Тому, у процесі міжрелігійно-соціоетнічної взаємодії католицької церкви із різними соціосуб'єктами та етнорелігійними групами у соціопросторі, як ми вважаємо, структура сигніфікативного поля католицизму опціонально може наповнюватись певними культурними, релігійними, етнічними, соціальними тощо елементами різних соціосистем та семіосистем, які інтерналізуються (інтеріоризуються) під час сигніфікативної (знаково-символьної, інформаційно-символічної) трансгресії смислоскладників та семіоконструктів структур останніх.

У контексті вищезазначених інтерсоціовекторних, мультисоцієтальних, кроссрелігійних та поліетнічних інтеракційно-комунікативних інтенцієсхем католиків під сигніфікативним полем католицизму в етносоціології релігії

ми пропонуємо розуміти систему експлікованих (виявлених, візуалізованих) маркерів (елементів) католицизму у соціальному просторі.

В етносоціології релігії (як можливомайбутній науці, одними із завдань якої можуть бути пошук та виявлення (ідентифікація) етнічного в релігійному) ми пропонуємо структуру сигніфікативного поля (знакову (познакову) конструкцію) католицизму як експлікосистеми релігійних, культурних, етнічних, соціальних та інших маркерів, пов'язаних із простором функціонування та взаємодії людських індивідів, типологізувати, як мінімум, за наступними базовими сигніфікативними (символопознаковими) структурними підсистемами: 1) антропоморфна сигніфікативна підсистема, до якої належать людиноподібні символоконструкції (ікони та скульптури Матері Божої, репрезентовані в мистецтві (живописі, скульптурі), пам'ятках культури та архітектурних ансамблях) та познаки частин (органів) тіла людини (наприклад, фалічні символи (обеліск, колона)), а також їх комбінації та сигнали; 2) зооморфна сигніфікативна підсистема, до якої входять твариннoподібні познакоконструкції та знаки окремих їх оганів (символ лева з крилами), а також символи продуктів їх життєдіяльності (молоко, мед); 3) вегетоморфна сигніфікативна підсистема, до якої належать рослиноподібні сигніфікоелементи (фльор-де-лі) та продукти харчування; 4) геоморфна сигніфікативна підсистема (вогне, водо, метало, каміне, мінералоподібні сигніфікоконструкції, явища природи як символи); 5) геометрична сигніфікативна підсистема (на приклад, хрестоподібні, трикутноподібні, колоподібні, овалоподібні, пірамідоподібні, конусоподібні конструктоелементи); 6) астральна сигніфікативна підсистема (сонцеподібні (солярні), місяцеподібні, зорепoдібні символи); 7) колористична сигніфікопідсистема (кольори, які найчастіше виявляються у католицькому етнорелігійному просторі); 8) топосоінсталяційна сигніфікопідсистема (місцезнаходження тих чи інших об'єктів (предметів, конструкцій) у просторі); 9) предметно-інструментативна сигніфікативна підсистема (знаряддя, одяг (наприклад, митра (головний убір), ряса тощо), аксесуари (атрибути) (вервиця) та іншоподібні предмети); 10) архітектурна екстер'єрно-інтер'єрна сигніфікативна підсистема (різновиди храмових конструкцій, жертвенники, капища); 11) абстрактна сигніфікативна підсистема (тлумачення етнорелігійними та соціальними суб'єктами і спільнотами таких понять як істина, правда, брехня, рівність, дух тощо)

12) акціональна (діяльнісна) сигніфікативна підсистема, до якої належать різні людські соціальні, етнічні та релігійні заняття, дії, обряди, ритуали, музика (кроплення водою, євхаристія) тощо.

На нашу думку, до системи маркерів сигніфікативного поля католицизму входять різні системи культурних, релігійних, етнічних, соціальних тощо символів. Адже символи (сигніфікати, знаки), як відомо із наукових джерел [Романенко, 2011], можуть поєднувати у собі різні семіополя (знакореальності), тобто один і той же символ (атрибут) може бути складовою різних соціальних полів та сигніфікосистем (знакосистем), зокрема релігійного та етнічного полів соціопростору, які часто взаємоперетинаються у своїх взаємовпливах одне на одне і познаки (позначники-імманенти) яких експлікуються у культурному просторі функціонування соціальних суб'єктів та соціосистем.

Таким чином, як ми вважаємо, до системи сигнікативного поля католицизму входять різні етнокультурні коди та семіотичні мережі. Адже, за визначенням В. Євтуха, етнокультурні коди (від латин. codex – книга, звід законів) – це символи і системи значень культури чи субкультури, котрі властиві представникам тієї чи тієї етнічної спільноти; семіотична мережа – система символів та знаків (кодів), органічно пов'язаних між собою, передусім у зразках культури, ціннісних орієнтаціях індивідів, за допомогою яких можна відрізнити одну етнічну спільноту від іншої. Розуміння ж значення етнокультурних кодів та дослідження семіотичних мереж сприяє міжетнічній (міжкультурній) комунікації та взаємодії. І, навпаки, їх несприйняття чи нерозуміння стримує взаємодію й веде до ізоляції одних етнічних спільнот від інших [Євтух, 2012]. Тому за певних ситуативних умов (інтеграція; переговори для вирішення релігійних, етнічних, політичних конфліктів; активізація міжкультурного діалогу у рамках екуменічних інтенцій репрезентантів католицизму), на нашу думку, може виникати науковий інтерес до вивчення наявності чи відсутності різних етнічних та релігійних архемаркерів у сигніфікативних системах (репрезентативних візуалізаціях чи кодах) сучаснофункціонуючих етносів та релігійних систем з метою рефлексії над опціональною акультурацією одних сигніфікоконструктів іншими у процесі міжрелігійної, інтеретнічної та транскультурної взаємодії.

З вищенаведеного логічно випливає, що сигніфікативне поле католицизму включає в себе релігійні, етнічні та інші соціальні та просторові

маркери, і під ним ми також пропонуємо розуміти систему маркерів релігійного, етнічного, культурного, соціального та інших просторових полів, пов'язаних із людською життєдіяльністю, у межах чи на перетині опредметнень та знакозон (символополів) яких ми можемо спостерігати «видимі» та означені символоконструкти католицтва як концепції і сигніфікосистеми (системи конкретних виявлених символів та об'єктів).

На нашу думку, до системи маркерів сигніфікативного поля католицизму входять різні архетипи (смислеобрази, давні праобрази) колективного безсвідомого етносоціальних спільнот як елементи конструктосхем культурних, релігійних, етнічних та інших маркерів, які візуалізовані у соціопросторі та реалізуються у діяльнісних практиках соціальних суб'єктів і етнорелігійних спільнот. Як відомо із соціопсихоаналітичних наукових джерел, архетипи присутні у духовності та ментальності конкретної етнічності і можуть виражатись явно чи ситуативно, можуть протягом довгого часу перебувати у колективному безсвідомому етнічності, а потім знову виявлятись у життєдіяльності і поведінці, матеріальних і духовних (релігійних) сферах функціонування етносоціальних суб'єктів та впливати на інтенції останніх у соціальному просторі. Таким чином, архетипи як давні смислеформи теж можуть, як ми вважаємо, бути маркерами етнічності, якщо вони візуалізуються чи закодовані у соціальних практиках етнорелігійних суб'єктів.

Наприклад, архетип Великої Матері – загальна назва образу, взята із колективного культурного досвіду [Романенко, 2011]. Символічним вираженням цього психічного феномену є зображення Великої Богині, представлене у міфах та мистецьких творах таких етнічностей та етнорелігійних спільнот як індійська, китайська, японська, египетська, вавилонська, українська, російська, грецька, польська, італійська, французька тощо. Богині-Матері у культурах цих етнічностей називаються по-різному: Інанна (Шумер), Іштар (Вавилон), Астарта (Месопотамія, фінікійська імперія), Кадеш (Месопотамія, Ханаан), Калі (Індія), Ізіда (Египет), Артеміда (Діана), Афродіта (Венера), Афіна (Мінерва), Селена, Деметра (Цецера) (Греція, Рим), Фрігг (Скандинавія), Фрея (германські етноси), Дану, Брігітта (Кельти), Аматерасу (Японія), Нюй Ва (Китай), Матка Боска (Польща), Мокош (Мати), Лада (слов'янські етноси), Діва Марія, Цариця Неба, Богиня Неба (Україна, Росія) [Полная, 2007; Людство, 2005], проте, як ми вважаємо, всі ці назви – експліканти (виявники, познаки)

одного і того ж етносоціосуб'єктного діяльнісного архетипу поклоніння жінці-матері – Великій Богині-Матері, небесній цариці. На нашу думку, в католицизмі архетип Великої Матері експлікується у соціодіяльнісних практиках поклоніння Марії як Божій Матері, що є очевидним у процесі контент-аналітичних наукових інтенцій стосовно кількісних репрезентацій Божої Матері у візуально-текстуальних та символо-діяльнісних матрицях католицького сигніфікативного поля.

Між іншим, аналізуючи культурний досвід українців, можна помітити маркери переваги жіночого начала над чоловічим, культу Богоматері над поклонінням Христу Богочоловіку, матріархальності над патріархальністю, які експлікуються у поведінці (соціодіяльності) репрезентантів-етнофорів українського суспільства, їх ментальності, а також в українських архітектурі та мистецтві тощо [Романенко, 2011; Крячко, 2012]. Таким чином, вищезазначені архетипічні особливості соціопрофілю української етнічності, як ми вважаємо, можуть сприяти деякій адаптивності католицьких концептодоктрин та символів в українському етнорелігійному соціопросторі.

Проте, у даному контексті варто також зазначити, що у Святому Писанні (Біблії) ніде немає Божих заповідей, вказівок, рекомендацій тощо поклонятись матері Ісуса Христа (Божій Матері), а натомість у Євангелії від Матфея (4 глава, 10 вірш) написано: «Господу Богу твоєму поклоняйся і Йому Єдиному служи» [Біблія, 2009, с. 1084]. Тому, у контексті експлікації системи етнічних маркерів католицизму твердження протестантизму стосовно того, що поклоніння Божій Матері (яке присутнє у вченні Католицької та Православної церков) суперечить написаному у Біблії, на нашу думку, може входити до базопідставової системи теоретичного умовиводу про те, що поклоніння Марії є етнічним (етнодіяльнісним) маркером католицизму.

Взагалі, як написано у Катехизмі Католицької церкви, Біблія засуджує політеїзм. Вона вимагає від людини не вірити в інших богів, лише в Бога, не шанувати інших божеств, крім Єдиного. Ідолопоклонство відкидає, що Бог – єдиний Господь. Святе Письмо постійно нагадує про необхідність відкидати «ідолів – золото й срібло, діло рук людських. Мають уста, і не говорять, очі мають, але не бачать»... Ідолопоклонство стосується не лише фальшивих культів поганства (язичництва). Воно полягає в обожненні того, що не є Богом. Ідолопоклонство з'являється завжди, коли людина вшановує і прославляє створіння замість Бога, чи то йдеться про богів, демонів

(наприклад, сатанізм), чи про владу, задоволення, раси, предків, державу, гроші тощо. «Не можете Богові служити – і мамоні (багатству)», – каже Ісус Христос (Біблія, Євангеліє від Матфея, 6 глава, 24 вірш). Багато мучеників віддало життя за те, щоб не поклонятися «Звірові» (Біблія, Одкровення (Апокаліпсис) від Іоана, 13-14 глави), відмовляючись навіть симулювати такий культ [Катехизм, 2002, с. 490].

Також, як відомо, 2-га заповідь Закону Божого, даного Богом через Мойсея і зафіксованого на сторінках Біблії у книзі «Вихід» починається так: «Не роби собі кумира і ніякого зображення того, що на небі вгорі, і що на землі внизу, і що у воді нижче землі; не поклоняйся їм і не служи їм, бо Я Господь, Бог твій, Бог ревнитель…» [Біблія, 2009, с. 78]. Тобто, Божий наказ означав заборону будь-якого зображення Бога, зробленого рукою людини (в православ'ї, до речі ікона часто називається «образом», наприклад, в Богоявленскому соборі в Москві є Ікона «Розп'яття і Страсті Господні, із зображенням 142 образів Богородиці»). Второзаконня далі пояснює: «А що ви не бачили ніякої постаті в той день, коли з полум'я промовляв до вас Господь на Хориві, то вважайте добре, щоб ви не зледащіли та не взялися виробляти собі тесаного боввана, подобу якоїсь постаті...» [Катехизм, 2002, с. 494].

Проте, Сьомий Вселенський Собор у Нікеї (787 р.) підтвердив – всупереч іконоборцям – почитання ікон: ікони Христа, а також ікони Матері Божої, ангелів та всіх святих. І тому, як відомо, враховуючи наступні та інші подібні твердження, які експлікується у катехизмі Католицької церкви: 1) «…почитання ікон не суперечить Біблейській Заповіді, яка забороняє ідолопоклонство, бо шана, віддана образові, стосується Того, Хто на ньому зображений, і хто вшановує образ, вшановує в ньому зображену особу»; 2) «шана, яка віддається святим зображенням, є «благоговійним пошануванням», а не поклонінням, адорацією, які належить віддавати тільки Богові єдиному» [Катехизм, 2002, с. 494] – католицькі практики пошановування та поклоніння Марії як Матері Божій (її зображенням, скульптурам тощо) часто є чинниками суперечностей між різними християнськими деномінаціями у конткксті відповідності їх тексту Біблії як книги, на якій базуються доктрини християнства. А це, відповідно, утруднює в етносоціології релігії експлікацію візуалізованих та закодованих у соціопросторі етнічних, релігійних, культурних, соціальних та інших маркерів католицького сигніфікативного простору у зв'язку із різними

тлумаченнями тексту Біблії, які виявляються у вченнях різних церков та доктринальних базоконцепціях різних релігій. Тобто, припущення про те, що пошановування Матері Божої Марії є етнічним маркером, який запозичений католицькою церквою від певної етнічності (етнічностей) чи етнорелігійної спільноти (спільнот), є теоретичним і потребує концептуалізаційних уточнень. Тому, звичайно, експлікація взаємодії різних релігій (і католицизму зокрема) з різними етнічностями повинна корелювати із перманентними ґрунтовними науковими дослідженнями та вивченням першоджерел.

Розглядаючи сигніфікативні системи (і католицьку зокрема) в етнорелігійному ракурсі, на нашу думку, доцільно припустити, що вони опціонально можуть інформаційно взаємонаповнюватись у процесі міжкультурної, міжрелігійної та міжетнічної взаємодії у різних етнорелігійних та соціальних просторах різними культурними, релігійними, етнічними, соціальними тощо елементами-маркерами тих чи інших культур, ідентичностей, релігій, етнічностей, соціальних суб'єктів (індивідів), об'єктів, спільнот, систем. Часто етнічність може виступати маркером релігії і навпаки, релігія може виступати маркером етнічності, як, наприклад, такий взаємоасоціативний зв'язок: єврейська етнічність↔іудаїзм (хоча, на сьогодні існує така відносно нова християнська етнорелігійна спільнота як «месіанські євреї», члени якої (на відміну від ортодоксальних євреїв прихильників іудаїзму як релігії) вірять в Ісуса Христа, сповідують Його і визнають той факт, що Ісус (євр. Ієшуа, слово яке означає «Ієгова спасає») Христос (євр. Машіах, тобто Помазанний, слово, яке відповідає грец. слову Христос) – це Месія, Спаситель). Адже у дохристиянську епоху більшість релігій були репрезентантами конкретних етнічностей і навпаки, більшість етносів (чи груп етносів) сповідували власну, притаманну тільки їм релігію і релігія інших етнічних груп сприймалась ними як чужа. Сьогодні ж, етнічна прив'язка як коррелянт із певною релігією і, навпаки, релігійна прив'язка як асоціант із певною етнічністю значно послабились, адже кількість етнорелігій набагато зменшилась (хоча виникають і нові форми релігії), а такі інтегративні світові релігії як християнство (і католицизм зокрема) та мусульманство поєднують у собі представників різних етносів (етнічностей), які сповідували раніше аутопритаманні їм етнічні релігії, хоча залишились, звичайно окремі етнорелігійні спільноти, як, на приклад, єврейська та індійська, які часто асоціюються між людьми із конкретною релігією

(іудаїзм, індуїзм). Враховуючи вищезазначене, можливість (опціональність) існування етнічних маркерів у сигнікативному полі сучасних світових релігій (і католицизму зокрема), на нашу думку, є вірогідною.

Відповідно, католицизм як гілка християнства інтегрує в собі представників різних етнічностей (етнічних груп). Тобто католиками є різні етнофори. Також, як відомо, християнська і, зокрема, католицька церкви, у ході свого історичного розвитку взаємодіяли з багатьма етносами (народами). І сьогодні, як зазначено у катехизмі Католицької Церкви, католицизм живиться різними формами народної (етнічної) побожності, які вкоренилися у різних культурах. Більше того, Католицька церква сприяє розвиткові вищезазначених форм, через які система католицького сигніфікативного поля, як ми вважаємо, може наповнюватись новими елементами. Таким чином, релігійне чуття католиків експлікується у різних формах побожності, які оточують сакраментальне життя Церкви, наприклад: пошановування Божої Матері Марії, вшанування мощей, відвідування святинь, прощі, процесії, Хресна дорога, релігійні танці, молитва на вервиці, медалики тощо [Катехизм, 2002, с. 401-402].

З вищезазначеного логічно вибудовується твердження про те, що певні елементи структури католицької сигніфікативної системи можуть, на нашу думку, бути репрезентантами конкретних культур, релігій, етнічностей, соціоспільнот тощо, котрі свого часу вплинули на формування католицького сигніфікативного поля та трансгресували останньому аутопританні їм культурні, релігійні, етнічні, соціальні тощо складові-ідентифіканти, маркери яких візуалізовані у соціопросторі етнорелігійної взаємодії, і тому їх можна ідентифіковувати та досліджувати, опираючись на археологічні, мультимедійно-текстуальні, інформаційні, наукові тощо ресурси.

Зосереджуючись на етнорелігійному ракурсі дослідження сигніфікативного поля католицизму нагадаємо, що за визначенням В. Євтуха, етнічне (від грецьк. ethnos – народ) – специфічні елементи матеріальної та духовної культури людських спільнот, які виконують функції об’єднання та розмежування етносів; такими елементами (носіями етнічного) є мова, культура (передовсім, звичаї, обряди, народне мистецтво, архітектура), психіка. Етнічність (від грецьк. ethnos – народ, плем’я) – термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов’язані з їх етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці, й в цілому, у ментальності, підтверджуючи це походження та

вирізняючи їх з-поміж інших. Термін може вживатися також для означення етнічної спільноти, мовної й культурної самобутності групи людей [Євтух, 2012]. Тому, як ми вважаємо, деякі етнічні та релігійні елементи (символи, познаки, сигніфікати (від лат. significātus – знак, сигнал; лат. significo – подаю знак, сигналізую; лат. signum – відмітка, признак і facio – робити) [Lingvo] (понятійні змісти мовного знаку; позначення)) певних соціоспільнот можна віднести до системи етнічних маркерів католицького сигніфікативного поля. Тобто, на нашу думку, у католицькій сигніфкативній (ому) системі (полі) присутні етнічні маркери різних соціальних суб'єктів (етнорелігійних груп та соціальних спільнот). Звичайно, це питання та проблематика є дискурсивними та потребують подальших грунтовних досліджень та уточнень.

Опираючись на визначення В. Євтуха, можна констатувати, що етнічний маркер (від нім. markieren – відмічати, ставити знак) – ознака, риса, атрибут, познака (позначник), котра характерна для особи чи то спільноти, пов'язана з їх походженням, що виокремлює особу або спільноту в етнічних мережах. Етнічними маркерами можуть бути мова, елементи культури, звичаї, релігійні особливості тощо [Євтух, 2012, с. 203]. При взаємодії представників різних етнічностей та релігій (етнічних та релігійних груп), як відомо, може відбуватись взаємообмін різними ідеями, етнічною та релігійною символікою, атрибутикою, обрядами, об'єктами поклоніння тощо. Тобто конкретні релігії можуть містити різні етнічні та релігійні елементи тих чи інших соціальних спільнот (груп, соціальних суб'єктів), які експлікуються у сигнікативному (символьно-знаковому) полі та обрядах цієї релігії.

Отже, етнічний маркер – це ідентифікант (сигніфікант, експлікант, познака) соціального суб'єкта (індивіда, групи), який пов'язаний із конкретною ідентичністю та походженням, а також виокремлює останнього від інших етнічностей у соціальному просторі. Це ідентифікабельна (яка пізнається, піддається упізнанню) культурна властивість, яка експлікує (виявляє) приналежність об'єкта пізнання до конкретної етнічності чи кількох етнічностей. Для кращого розуміння значення терміну «етнічний маркер» наведемо кілька синонімів маркерів етнічності, які зустрічаються у науковій літературі: визначники етнічності, етнічні ознаки, етнічні індикатори, етнічні ідентифіканти, етнічні репрезентанти, етнічні коди,

етнічні детермінанти, етнічні атрибути; ознака, риса, властивість, характеристика, мітка (на поверхні візуалізації), складова етнічності тощо.

Характеризуючи конструкцію сигніфікативного поля католицизму у ракурсі вищеексплікованої теоретичної структурної сигніфікативної концептосхеми-системи різних сигніфікативних підсистем маркерів католицизму спробуємо для прикладу (праксисоімплементації соціодіагностичного інструментарію у контексті етносоціології релігії) охарактеризувати такий складовий експлікоконструкт-предмет і опціонально-етнічний та релігійний маркер католицької сигніфікосхеми як вервиця, який налележить, в рамках наших теоретичних розробок, до предметно-інструментативної сигніфікативної підсистеми маркерів.

Молитва на вервиці (чотках) як форма побожності у католицизмі, де культ Пресвятої Діви Марії частково експлікується в богородичній молитві, зокрема і на вервиці [Катехизм, 2002, с. 241-242], на нашу думку, у людини, яка злегка обізнана із особливостями етнорелігійного, культурного та соціального просторів Сходу, може викликати певні асоціації із буддиськими монахами та медитацією, одним із сигніфікативних атрибутів яких часто виступає вервиця. Буддизм як релігію, як відомо, часто пов'язують із китайською, японською та індійською етнічностями у соціальному просторі. Тобто буддизм – це один із маркерів даних етнічностей, адже релігія може виступати етнічним маркером. З цього випливає твердження, що вервиця (чотки) – це і релігійний і етнічний маркер. Таким чином, можна припустити, на нашу думку, що у сигніфікативній системі католицизму присутні певні етнічні елементи-маркери китайської, японської та індійської етнічностей. Дане твердження, звичайно, потребує подальших уточнень та теоретичної кристалізації. Проте у даній статті ми зупинимося на вищенаведеному фактоприкладі, а інші експлікації сигніфікативних співпадінь та приклади теоретизування стосовно різних маркерів візуалізованої релігійної, етнічної, культурної, соціальної тощо атрибутики (символів та інших сигніфікоконструктів) буддистів та інших етнорелігійних і соціальних спільнот (тобто культурних, релігійних, етнічних, соціальних тощо маркерів останніх) з сигнікативним полем католицизму ми плануємо зреалізовувати у подальших наукових дослідженнях.

Насамкінець додамо, що (за власними спостереженнями) дедалі частіше у наукових та інформаційних джерелах можна спостерігати виявлення інтенцій науковців та вільних дослідників стосовно вивчення релігійних,

етнічних, культурних та інших систем, до яких належить той чи той об'єктивований у соціопросторі символоконструкт-маркер (знакозразок). Адже сьогодні, коли існують мультиетнічні та інтеррелігійні спільноти, у час етноглобалізаційних та екуменічних інтенцій, а також пов'язаних із цим активностей соціальних суб'єктів, вчених все більше починає цікавити феномен етнічності у ракурсі дослідження існуючих глобалізаційних відцентрових антитенденцій етнічних спільнот, пов'язаних із прокламацією їх етнорелігійних цінностей.

Враховуючи вищезазначене, дедуктивно-індуктивні контент-аналітичні дослідження сигніфікативного поля католицизму пропонуємо також зреалізовувати у рамках інструментативно-методологічного апарату етносоціології релігії як опціональної соціологічної науки. Тобто контент-аналіз (як соціодіагностична та соціоевалюаційна технологія) символічних та сигніфікативних аспектів взаємодії різних етнічностей з різними релігіями в етнорелігійному просторі може реалізовуватись (у ракурсі праксисоімплементації теоретичних інструментативних конструктів) як один із базових методів етносоціології релігії як можливомайбутньої науки про етнорелігійну взаємодію.

Отже, у **висновку** зазначимо, що сигніфікативне поле католицизму як експлікосистему етнічних, релігійних, культурних, соціальних та інших маркерів, які пов'язані із соціальним простором пропонуємо типологізувати, як мінімум, за 12 базовими сигніфікативними підсистемами, складові елементи яких візуалізовані чи закодовані у соціальному та етнорелігійному просторах функціонування соціальних суб'єктів та систем. Таким чином, в етносоціології релігії корелятивні ознаки (ознаки взаємопов'язаності та взаємозалежності) взаємодії католицького символопростору (особливо його складових елементів) з іншими релігійними та етнічними сигніфікосистемами, а також їх символоконструентами (сигніфікоконструктами) пропонуємо досліджувати за допомою зконструйованої теоретичної структурної концептосистеми елементів 12 сигніфікативних підсистем, що входять до неї. Звичайно, подана системомодель структури етнічних маркерів католицизму є неповною, дискутабельною та не до кінця кристалізованою, і тому, на нашу думку, її потрібно доповнювати у процесі здійснення подальших наукових досліджень.

Під сигнікативним полем ми пропонуємо розуміти систему (набір) конкретних маркерів-познак, символів, які експлікуються чи закодовані у соціальному просторі і можуть виступати асоціантами тих чи інших створінь (людей, тварин), духовних сутностей, божеств, природних елементів, об'єктів поклоніння, будівель, предметів, ідей, явищ, ідентичностей, міфологем тощо. Структура цих маркерів диференціюється в залежності від кількості символьно-знакових систем, які входять до складу сигніфікативного поля.

Етнічні маркери можуть бути одиничними або становити певний набір чи навіть систему, і етнічність – це сигніфікативна система, яке експлікується (виявляється) у власних етнічних аутопойетичних (самоприналежних) маркерах. Сама релігія може бути маркером етнічності, а тому релігійні вірування і їх атрибутика (об'єкти, предмети вшановування, одяг, тотеми (ідоли), обряди та інші релігійні символи) можуть виступати етнічними маркерами певної релігії.

У сигніфікативній (символо-знаковій) системі католицизму можна припустити наявність деяких етнічних маркерів (маркерів певних народів, народностей (етній, національностей), етнічних та етнорелігійних груп минулого та сучасності). Тому у рамках реалізації завдань етносоціології релігії як опціональної науки, інструментарій якої може бути зосереджений на виявленні та експлікації системи маркерів взаємодії різних релігій з різними етнічностями у соціологічному ракурсі, зазначено деякі етнічності та релігії, етнічні та релігійні соціогрупи (етнорелігійні спільноти), маркери (зокрема і етнічні маркери) яких візуалізовані чи закодовані у соціальному просторі і опціонально (можливо) корелюють (взаємопов'язані, співвідносяться) із сигніфікативним полем (системою маркерів) католицизму, опираючись у концептовиводах на прописану теоретичну конструкцію базових елементів структури сигніфікативної системи (поля) католицизму в етнорелігійному аспекті.

Д ж е р е л а:

Библейский справочник Геллея [Пер. с англ. Рыбакова О. А.]. – Санкт-Петербург : «Библия для всех», 2012.

Біблія. Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату [Переклад Патріарха Філарета (Денисенка М.А)]. – Київ : Видавництво «Преса України», 2009.

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ : Фенікс, 2012.

Катехизм Католицької Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.catechismus.org.ua/

Катехизм Католицької Церкви. Синод Української Греко-Католицької Церкви. – Львів : ВВП «Місіонер», 2002.

Крячко В.І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності: монографія. – Київ : Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012.

Людство і віра: Всесвітня історія народів і релігій: Енцикл.-довід. вид.: [У 4 т.] / Авт.-уклад. Г. Щокін. – Київ : МАУП, 2002. – Т. ІІ. – 2005.

Нюстрем Эрик. Библейский словарь [Пер. со шведского под ред. И. С. Свенсона]. – Санкт-Петербург : «Библия для всех», 2011.

Полная энциклопедия символов / сост. В.М. Рошаль. – Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Сова, 2007.

Романенко Ю.В., Скідін Л.О. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти. – Київ : «Видавництво ДУІКТ», 2011.

Святе Письмо Старого і Нового Завіту. – Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 2007.

Aspinall Peter J. The Future of Ethnicity Classifications // Journal of Ethnic and Migration Studies, Vol. 35, No. 9, 2009.

Campbell William S. Religion, identity and ethnicity: the contribution of Paul the Apostle // Journal of Beliefs & Values, Vol. 29, No. 2, 2008.

Chong Kelly H. What It Means To Be Christian: The Role Of Religion In The Construction Of Ethnic Identity And Boundary Among Second-Generation Korean Americans // Sociology of Religion, Vol. 59:3, 1998.

Deal William E. Discourses of Religious Space [Електронний ресурс], 2003. – Режим доступу: http://www.cwru.edu/artsci/rlgn/deal/aar2003/discourse-space.htm?nw_view =1396818226&.

Lingvo Online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lingvo.ua/uk

Maleševic Siniša. The Sociology of Ethnicity. – London : SAGE Publications, 2004.

Marti Gerardo. Fluid Ethnicity and Ethnic Transcendence in Multiracial Churches // Journal for the Scientific Study of Religion, No. 47 (1), 2008.

Safran William. Language, Ethnicity and Religion: a Complex and Persistent Linkage // Nations and Nationalism, No. 14 (1), 2008.

V. Kryachko. Explication of the Elements of Significative Field of Catholicism in the Social Space: Ethnoreligious Aspect.

The paper deals with an attempt to explicate the optional elements of the significative field of Catholicism in the social space in the ethnoreligious aspect. A part of the contemporary scientific and information resources that are linked with the symbolic marked systems of Catholicism, various ethnicities and religions are analyzed, as well as the specific examples of the optional associative links between the catholic significative system and ethnic markers of some ethnosocial communities and religious systems are given.

Keywords: *ethnic, ethnicity, sign, Catholicism, marker, denotation, religion, significative field, symbol, system, social space.*

УДК 316.4.057 ***Н. Ф. Зорба***

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ТА ЄВРОМАЙДАН У РОЗРІЗІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Феномен Євромайдану становить собою найбільш яскравий об'єкт поточного соціологічного, політологічного та культурологічного вивчення українських реалій кінця 2013 – початку 2014 року. Зрозуміло, що напрямів, шляхів та методів вивчення може бути чимало. Ми зосередилися на ролі соціальних мереж у формуванні настроїв громадської думки, комунікативного інструменту протестних акцій та мобілізаційного засобу для залучення масової підтримки. Формат дослідження – експертне опитування опініонз-лідерів українських соціальних мереж.

Ключові слова: *Євромайдан, соціальні мережі, аудиторія соціальних мереж, роль соціальних мереж у формуванні настроїв громадської думки, мобілізаційний засіб для залучення масової підтримки, лідери думок українських соціальних мереж, Facebook.*

Постановка проблеми. Євромайдан – це революція, яка виросла з соціальних мереж Інтернету. На даний момент вважається, що Євромайдан був поштовхом для подій, що відбуваються на Сході України і репетицією інформаційної пропаганди, що захлеснула країни СНД. Феномен Євромайдану становить собою найбільш яскравий об'єкт соціологічного,

політологічного та культурологічного вивчення українських реалій кінця 2013 – початку 2014 року. Зрозуміло, що напрямів, шляхів та методів вивчення може бути чимало. Ми зосередилися на ролі соціальних мереж у формуванні настроїв громадської думки, комунікативного інструменту протестних акцій та мобілізаційного засобу для залучення масової підтримки. Формат дослідження – експертне опитування лідерів думок українських соціальних мереж.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему впливу соціальних мереж на політичну середу держави вивчали дослідники не тільки України. Це актуальне питання для багатьох країн, тому даному питанню присвятили свої дослідження Я. Зодерквіст та О. Бард [Бард, 2004], О. Зуєв, Л. Мясникова [Зуев], Є. Морозов [Морозов] та Д. Дуса [Dusa].

Викладення основних результатів дослідження. Наше дослідження відображає реалії листопада 2013 – початку січня 2014 р., коли протистояння між Євромайданом та владою мало ще переважно ненасильницький характер (тобто до конфлікту на вул. Грушевського). Проте нестабільність ситуації та драматизм подій відчувалися як у спілкуванні з експертами-респондентами, так і в самому здійсненні дослідження. Чимало з обраних експертів відмовилися від участі через можливість політичних переслідувань за участь та організацію протестів. Декілька з них фізично постраждали (зокрема від міліції) в період перемов щодо участі. Один з експертів потрапив у міліцейський розшук, і контакт із ним було втрачено. Сама можливість доведення дослідження до якогось логічного завершення та можливість зібрати хоч скільки-то репрезентативні дані час від часу нам видавалася сумнівною. 16 січня 2014 р., коли були прийняті т.зв. «диктаторські закони», усі наші респонденти по суті опинилися під загрозою кримінального переслідування (власне, як і автори дослідження). Але те, на що ми були спроможні, ми зробили. Тому, з урахуванням цього, ми тим більше вдячні нашим респондентам.

Попередні результати дослідження були опубліковані у російському виданні німецького «Форуму новітньої східноєвропейської історії та культури» («Социальные сети на фоне Евромайдана: первые результаты экспертного опроса конца 2013 – начала 2014 гг.») [Галушко].

Також певні дані були використані в американській пресі [How Ukraine's…] та при підготовці матеріалів про українські події каналом світових новин CNN.

Новітня динаміка аудиторії українського сегменту Інтернету. У січні 2014 року аудиторія склала 17,8 млн [Аудитория Уанета…]. Події Євромайдану суттєво збільшили аудиторію Facebook і онлайн-ТВ. У жовтні 2013 р. дослідження показували, що на Facebook.com заходило тільки 29% українських інтернет-користувачів, що майже в два рази менше в порівнянні з показником відвідування російської мережі VK.com (61%). Однак у січні 2014 р., індекс відвідувань Facebook виріс до 32%.

Також зросла відвідуваність новинних сайтів: в січні 2014 р. приблизно 51% інтернет-користувачів заходили на новинні веб-сайти, що майже на 5% більше, ніж до початку акцій протестів (46%).

Соціологічні дослідження Євромайдану (станом на середину березня 2014 р.). Вони показують, що попри їх кількість, аналогічних до нашого досліджень не проводилось. Ніхто не аналізував зв'язок подій Майдану із соціальними мережами. Тому наша інформація містить певний ексклюзивний емпіричний матеріал, який може бути використаний у подальшому системному аналізі феномену Євромайдану.

Загалом в період з 2 грудня по 3 лютого було проведено 9 соціологічних досліджень п'ятьма соціологічними компаніями в двох напрямках: 1) оцінка громадянами України ситуації, що склалася в країні та 2) портрет Євромайдану.

Отже, соціологічних досліджень про ставлення громадян України до подій, пов'язаних з Євромайданом ми нарахували 5:

- 10 грудня, 30 грудня, 27 січня – R&B Group [ЕВРОМАЙДАН – 2013…];
- 20-24 грудня Фонд «Демократичні ініціативи» [2013-й…]
- 19-24 січня «Інститут соціальних технологій „Соціополіс“» [Оцінка жителями…]

Соціологічних досліджень, які описали портрет Майдану, ми нарахували 4:

- 2 грудня, Інститут Горшеніна. Дослідження, окрім гендеру і географії Майдану містило питання «Чому Ви зараз на Майдані і проти чого Ви протестуєте?» [Основна вимога Майдану…]
- 7 - 8 грудня, 20 грудня, 3 лютого – Фонд «Демократичні ініціативи» та КМІС. Портрет Майдану містив «Майдан-мітинг», «Майдан-табор», «Майдан-січ» [Від Майдану-табору до Майдану-січі…]

Результати дослідження. Час проведення: грудень 2013 р. – січень 2014 р. Відповідно, дослідження є інформативним щодо подій та явищ кінця листопада 2013 – початку січня 2014 р., тобто початкового мирного (ненасильницького) етапу громадських протестів у Києві. Подальші наслідки та результати подій ще не були відомі експертам.

Мета дослідження: визначити роль українського сегменту соціальних мереж під час подій Євромайдану.

Завдання дослідження:

- збір думок експертного співтовариства про роль соціальних мереж та їх вплив на суспільство у нинішніх українських подіях;
- проаналізувати мету перебування експертів у мережевих спільнотах та виявити соціальні мережі, в яких вони присутні, задля визначення найбільш впливових на українську аудиторію соціальних мереж і груп;
- скласти портрет постійної аудиторії експертів в соціальних мережах за критеріями віку, суспільної активності і політизованості аудиторії;
- з'ясувати приналежність експертів до будь-якої політичної партії;
- проаналізувати думку експертів про відображення сучасними українськими політичними партіями інтересів суспільства;
- визначити участь експертів у публічних акціях кінця 2013 – початку 2014 рр. «на вулиці»;
- з'ясувати роль експертів у мобілізації аудиторії до участі в публічних акціях;
- виявити соціальну мережу, яка, на думку експертів, відіграла найбільшу роль в мобілізації активності людей;
- отримання експертних оцінок щодо ролі соціальних мереж у мобілізації аудиторії в залежності від віку аудиторії;
- порівняння подій 2004 та 2013-2014 років та отримання оцінок ролі використовуваних засобів комунікації для мобілізації громадської активності.

Реалізація поставлених цілей і завдань дозволить дослідити роль соціальних мереж та з'ясувати рівень їх впливу на суспільство у нинішніх українських реаліях та створити передумови для більш масштабних і докладних досліджень, покласти початок створення структурованої системи знань про соціальні мережі та їх використання в політичних комунікаціях України.

Методологія дослідження. Дослідження проводилося методом експертного інтерв'ю зі структурованим опитувальником «face-to-face» і «online». Деякі інтерв'ю з об'єктивних причин були проведені в телефонному режимі. У зв'язку з обраним методом, акцент був зроблений не на збір об'єктивних характеристик, а на оцінки і судження експертів. Такий підхід дозволив отримати якісно нову інформацію з досліджуваних питань.

Відбір респондентів здійснювався методом «снігової кулі». До участі в дослідженні були запрошені 85 експертів (opinions-leaders українського сегменту соціальних мереж), але участь змогли взяти 24 експерти. Причини відмови в участі: складність та розлогість анкети, брак часу, побоювання можливих переслідувань за надану інформацію – 53 експерти; зовнішні причини (наслідки насильницький дій, перебування у розшуку правоохоронними органами) – 3 експерти; небажання без пояснення причин – 5 експертів.

Портрет експерта. Респондентами дослідження виступили 24 експерта. Вік експертів 25-60 років, з них 50% – 36-45 років. 58% експертів мають вищу освіту, 8% – дві вищих освіти, 13% – науковий ступінь.

Наші експерти – відомі лідери громадської думки, «Інтернет-лідери думок»: журналісти (67%); політичні оглядачі, аналітики, політологи, політтехнологи (33%); творчі керівники, письменники, автори (16%); власники бізнесу, приватні підприємці (4%); керівники вищого рівня (4%); викладачі (4%); політики (4%).

23 експерта не належать до жодної політичної партії та не підтримують таких, 1 експерт належить до «Батьківщини». У цьому контексті 92% експертів вважають, що сучасні українські політичні партії не відображають інтереси суспільства, 8% вважають, що скоріше відображають, ніж ні.

75% опитаних експертів викладають свої думки в соціальних мережах російською мовою, 25% – українською. До російськомовних ми віднесли 3 експертів, які пишуть двома мовами, оскільки російська у них переважає. Україномовні експерти пишуть виключно українською. Пункти анкети щодо особистої інформації не містили питання про національність / етнічне походження.

Соціальна мережа, в якій присутні 100% експертів – Facebook. Також експерти мають свої акаунти в Twitter, ВКонтакте, Google+, Instagram, LinkedIn, LiveJournal. Кількість постійних відомих читачів

сторінок наших експертів (кількість підписок) складає близько 244 тисяч, загальна кількість ситуативних читачів сторінок експертів близько 285 тисяч. Ми розуміємо, що аудиторія експертів частково перетинається, але загальна кількість аудиторії наших експертів, на яку вони мають вплив, – близько 530 тисяч.

Facebook є найпопулярнішою серед експертів соціальною мережею для висвітлення своїх думок. Кількість постійних відомих читачів сторінок наших експертів (кількість підписок) в Facebook складає близько 149 тисяч, загальна кількість ситуативних читачів сторінок експертів в Facebook близько 152 тисяч. Загальна кількість аудиторії наших експертів саме в Facebook – 301 тисяча. Враховуючи те, що загальна кількість української аудиторії Facebook становить 31,7% від аудиторії уанету (17,8 млн на січень 2014 р. за згаданими вище даними Gemius), аудиторія наших експертів – це 5% української аудиторії Facebook.

Багатоаспектну мотивацію участі наших експертів у соціальних мережах (створення постів) можна звести до чотирьох факторів:

- висловлення, розповсюдження власної думки, власна капіталізація як експерта через швидке реагування на політичні події (67%);

- професійна зацікавленість, репрезентація, популяризація власних бізнес-матеріалів і творчих продуктів (реклама) (42%);

- комунікаційний та розважальний майданчик (29%);

- джерело загальної інформації, збір думок громади (13%).

8% експертів не змогли надати інформацію, бо вона може їм зашкодити.

96% експертів формулювали для своїх читачів у соціальних мережах свою власну позицію підтримки/не підтримки подій «Євромайдану».

Участь експертів у публічних акціях 2013 р. «на вулиці» можна охарактеризувати наступними діями: регулярно приймали участь (29%), іноді приймали участь (21%), висвітлювали події (17%), організували заходи (8%), хотіли взяти участь, але не змогли (4%), ігнорували (4%), виступали проти будь-яких заходів чи акцій (4%). Інформацію не змогли надати, оскільки вона може їм зашкодити, 13% експертів.

Портрет постійної аудиторії експертів в соціальних мережах.

- Facebook. Суспільну активність даної соціальної мережі експерти оцінюють на 4,4 бали за 5-бальною шкалою, а політизованість аудиторії – на

4,6. Наймасштабніша вікова група – 36-45 років, далі по спаданню: 25-35 років, 46-55 років, 16-24 років, 56-60 років, 61 і старше.

- Twitter. Суспільну активність даної соціальної мережі експерти оцінюють на 2,8 бали за 5-бальною шкалою, а політизованість аудиторії на 4,2. Наймасштабніша вікова група – 36-45 років, далі по спаданню: 25-35 років, 46-55 років, 16-24 років, 56-60 років, 61 і старше.

- vk.com. Суспільну активність експерти оцінюють на 2,8 бали за 5-бальною шкалою, а політизованість аудиторії на 2,5 бали. Наймасштабніша вікова група – 16-24 років, далі по спаданню: 36-45 років, трохи менше – 25-35 років, в меншості – 46-55 років і 56-60 років і аудиторія віком 61 і старше.

Експерти, які приймали участь у подіях «Євромайдану» («за» чи «проти»), висловились про своє ставлення до політичних партій (окрім членства): 42% категорично заперечували підтримку будь-якої з партій; 25% припускають, що їх громадянська думка могла бути використана однією із партій чи організацій; 8% припускають, що їх за власною ініціативою могли підтримувати активісти певної партії чи організації; 4% свідомо озвучували позицію певної партії. 21% експертів не змогли відповісти, бо надана інформація може їм зашкодити.

Експертів запитували про джерела громадських протестів в Києві: було це громадською безпартійною ініціативою, або наслідком діяльності офіційних політичних партій. 50% експертів вважають, що громадська протестна ініціатива в Києві була первинною, а політики приєдналися до цього руху. Також деякі експерти (29%) характеризують «партії» і «громадськість» як рівнозначні джерела подій, які починали протестувати опосередковано та окремо. Меншість експертів (8%) визнає тільки партійне джерело подій і симбіоз громадянської активності та політичних партій в протестних ініціативах (8%).

79% на противагу 17% експертів вважають, що безпартійна громадська активність має більше значення для сучасності України, ніж активна участь громадян в діяльності існуючих політичних партій. 4% утрималися від відповіді.

Таку свою оцінку деякі експерти пояснювали наступним чином (кожен пункт – думка окремого експерта):

- На фоні дискредитованих існуючих партій і лідерів Україна потребує нові сили, нових політиків, які, вочевидь, заявлять про себе у 2015 р. (в ході виборів до місцевих органів влади) та у 2017 р. (в ході парламентських

виборів). На момент опитування рішення про президентські вибори 25 травня 2014 р. ще не було прийнято.

- В Україні немає жодної політичної партії в цивілізованому, європейському, розумінні цього явища.

- Чинна політична культура не передбачає прямої, безпосередньої та матеріально не зацікавленої участі громадян у роботі політичних партій – за винятком КПУ та «Свободи». Разом з тим, без участі фахових політиків, у т. ч. існуючої парламентської опозиції громадські інтереси не мають шансів на успіх.

- Лише структурованість суспільства народжує політичні партії. Наше суспільство має структуруватись, аби «народити» нові ідеологічні партії.

- До політичних партій належить замала кількість населення, бо вони не користуються авторитетом у суспільстві.

- В Україні практично не існує ідеологічних партій, а ідеології демократичного суспільства визрівають якраз серед людей безпартійних, необтяжених вождізмом і дитячими хворобами політичного процесу в Україні, де політика і політики надто тісно сплетені з бізнесом і олігархатом.

- Діяльність політичних партій в Україні сьогодні є лише імітацією.

- Українська політична палітра потребує цілковитого перезавантаження.

- Існуючі партії сформовані старими (пострадянськими перехідними) соціально-економічними реаліями і не відповідають запитам сьогоднішнього дня, не об'єднують та не представляють найбільш економічно та інтелектуально активні прошарки суспільства.

- Задля того, щоб громадська активність почала діяти, потрібне саме політичне інституціонування. Тобто, якби в питанні не було фрази про «існуючі політичні партії», даний експерт би відповів «ні». Потрібні нові партії, або трансформації існуючих.

- Політичні партії у своїй роботі мають спиратися на підтримку громадських організацій та акумулювати їх інтереси на політичному рівні.

Експерти зазначили суспільно значимі результати їх активності у соціальних мережах. (29% експертів утрималися від відповіді). Кожен пункт – думка окремого експерта.

- Створення комунікаційного майданчика.

- Донесення позиції та інформування про професійну активність читачам.

- Допомога читачам чіткіше сформулювати власне ставлення до подій та їхніх учасників. Звернення уваги на обставини, які в потоці подій можуть

виявитися на периферії свідомості. Сприяння концентрації однодумців довкола суспільно значущих інформаційних приводів.

- Роль opinion maker.

- Поширення оптимістичних настроїв. Поширення нових ідей. Вміння реактивно реагувати на виклики сьогодення.

- Активізація роботи журналістів. Координація аналітичних груп.

- Соціальні мережі розширюють читацьку аудиторію. Мережі дозволяють оперативно доводити до свідомомсті читачів деякі висновки щодо поточних подій у вигляді коротких постів. Пости стають полігоном для опрацювання тез розлогіших аналітичних текстів.

- Просвіта інтелігенції та інтелектуалів. Позначення позиції: половина країни Майдан не розуміє. Спроби визначити майбутнє України.

- Консолідація певної частини громадських організацій. Низка організованих інтелектуальних заходів.

- Поширення термінової інформації. Формулювання політичної повістки протесту. Продукування смислів.

- Повідомивши про місце перебування автомайданівця Дмитра Булатова, таким чином я спричинив дію. Хоч і не мав цього безпосередньо на меті. Люди вийшли під клініку «Борис» і таким чином спричинили тиск громадськості на слідчих, які хотіли вручити ордер на арешт.

- Більше людей поінформовано чесно. Більше людей звернуло увагу на ці події. Люди змінюють своє ставлення до подій, завдяки тому, що я пишу.

- Збільшення поінформованості українців стосовно державної, громадянської та політичної реальності в України та Грузії. Відхід від самовбивчого політичного лібералізму (політкоректності) стосовно «СОВКА», як суцільно антиукраїнського явища, і політично і суспільно, і реальна і дієва реакція на нього. Взяття на озброєння здорового глузду на основі бачення та розуміння очевидних речей.

63% експертів використовували соціальні мережі для мобілізації (участі/ігнорування/заперечення) відомих акцій «Євромайдану», 25% не використовували. 8% експертів не змогли відповісти, бо надана інформація може їм зашкодити.

Експерти оцінюють свій вплив на громадську думку аудиторії в розрізі подій «Євромайдану» таким чином: 58% експертів виявили, що аудиторія стала активніше виявляти своє ставлення до подій; 17% стверджують, що не намагались впливати на думку громадськості; 4% виявили зацікавленість

аудиторії, але не помітили проявів активності. Інші в цілях власної безпеки і безпеки своєї аудиторії не змогли надати інформацію.

Оцінки ролі експертів в участі їх аудиторії в публічних акціях розподілилися таким чином: більшість експертів (58%) визнає, що їх думка була тільки стимулюючою, аудиторія зробила б це і за власним бажанням; 29% експертів визнають прямий вплив їх постів в соціальних мережах на активність аудиторії. 13% утрималися від відповіді.

Портрет соціальних мереж. Facebook – соціальна мережа, яка, на думку експертів (83%), відіграла найбільшу роль в мобілізації активності людей; Twitter на другому місці (21%), vk.com – на третьому (4%). 17% експертів вагалися з відповіддю.

Експерти оцінювали роль соціальних мереж у мобілізації аудиторії за віковим цензом за шкалою від 1 до 5, де 1 – найменш значима, 5 – найбільш. Так для мобілізації аудиторії віком:

- Вік 16-24 – найбільш значимі мережі – vk.com (4,2) і Twitter (4), а Facebook – 3,4;
- Вік 25-35 – найбільш значима мережа – Facebook (4,7), Twitter (4,1), а vk.com – 3,1;
- Вік 36-45 – Facebook (4,6), Twitter (4,1), а vk.com – 2,6;
- Вік 46-55 – Facebook (3,9), Twitter (3,1), а vk.com – 1,8;
- Вік 56-60 – Facebook (2,2), Twitter (1,6), а vk.com – 1,1;
- Вік 61 та старше – Facebook (1,4), Twitter (1,3), а vk.com – 1.

Експерти порівняли події 2004 та 2013 років та оцінили роль використовуваних засобів комунікації для мобілізації громадської активності. використовуючи шкалу від 1 до 5, де 1 – найменша роль, 5 – найбільш вагома роль. Так ми можемо помітити незмінну роль радіо – 2,6 (2004), 1,9 (2013); спадаючу роль телебачення – 4,3 (2004), 3,9 (2013) та друкованих видань – 3,5 (2004), 2 (2013) та зростаючу роль сайтів новин – 4 (2004), 4,4 (2013).

Особливе зростання ролі соціальних мереж – 1,4 (2004), 4,8 (2013). Таким чином сайти новин та соціальні мережі замінили друковані видання і телебачення. Експерти виділили важливу роль чуток – 4 (2004), 4 (2013) та виокремили онлайн-телебачення – 1 (2004), 4,5 (2013). Останній засіб комунікації, таким чином, зайняв друге місце після соціальних мереж.

Експерти оцінили роль різних медіа в наданні необхідної інформації про події 2013 р. для експертів особисто, використовуючи шкалу від 1 до 5, де 1

– найбільша роль, 5 – найменша роль. Так соціальні мережі отримали найвищу оцінку – 4,8; сайти новин – 4,6; телебачення – 2,6; радіо – 1,4; друковані видання – 1,4. Також експерти виокремили роль інсайдерської інформації і онлайн-телебачення.

В перебігу подій 2013 р. у 100% експертів розширилась аудиторія: запити «стати друзями» та підписки. Експерти відзначають різний рівень збільшення аудиторії: 21% експертів спостерігали розширення аудиторії в декілька разів, 50% – значне розширення, 25% незначне розширення.

Також 100% експертів відзначили збільшення кількості перепостів та «лайків» з початку подій 2013 р.: в декілька разів – 50%, значно – 25%, незначно – 21%. Так, до Євромайдану звичайний пост експертів збирав в середньому 61 «лайк», 19 перепостів та 2-3 переклади на іноземні мови. В свою чергу, під час подій 2013 р. пости наших експертів почали збирати в середньому 220 «лайків» та 61 перепост. А рекордні пости наших експертів збирали в середньому 1033 «лайків» та 911 перепостів. Кількість «лайків» та перепостів деяких постів досягала 2500. Також відмічається зростання кількості, а в деяких поява перекладів на інші мови (до 20 перекладів одного поста).

Ми заміряли цікавий критерій популярності експертів серед експертів. Інтерес полягає в тому, хто саме є «лідерами думок серед лідерів думок». Трьома найпопулярнішими експертами у тому сегменті, який піддався опитуванню, виявилися Роман Шрайк (33%), Мустафа Найєм (29%), Євген Кузьменко (25%). Також лідерами лідерів думок виявилися Андрій Бондар (13%), Юрій Романенко (13%), Карл Волох (13%), Андрій Черніков (13%). 13% експертів не змогли надати інформацію в цілях забезпечення своєї безпеки та безпеки інших експертів.

Особливої уваги заслуговують сторінки соціальних мереж, до думок, закликів, прохань, рекомендацій яких зверталися наші експерти під час подій 2013 р. Це сторінки груп соціальної мережі Facebook: «Євромайдан» (21%), «Євромайдан SOS» (17%), «Автомайдан» (17%). Крім того: «Автопробіг до межигір'я», «Громадське радіо», Мустафа Найем, «Громадське ТБ», «Організація волонтерів-медиків», «Я ненавижу Укравтодор», «Мы – европейцы», «Центр протидії корупції». 8% експертів не зверталися до інших сторінок. 21% експертів відмовилися від відповіді в цілях безпеки.

46% експертів вважають, що «Євромайдан» розвинув у результаті добре організовану та чітко структуровану систему поширення інформації в

соціальних мережах. 42% в свою чергу впевнені, що поширення інформації було ініціативою окремо взятих людей і груп активістів, які не координували свою діяльність та не мали спільного керівництва. 13% експертів утрималося від відповіді.

50% експертів відмітили появу авторів, які несподівано стали «зіркою соціальної мережі» в перебігу подій 2013 р.: Олександр Аронець, Сергій Кошман, Анатолій Шарій, Дмитро Булатов (АвтоМайдан), Андрій Плахонін, Борис Філатов, Леся Оробець, Іван Семесюк, Карл Волох.

55% експертів вважають, що для зростання авторитету в соціальній мережі популярний автор мав особисто приймати участь в публічних акціях «на вулиці», 21% експертів не бачать необхідності в участі «на вулиці». 24% експертів утрималися від відповіді.

83% експертів вважають, що їх сторінку читають або моніторять спецслужби або правоохоронні органи. 17% експертів утрималися від відповіді.

42% експертів заявили, що їм відомі випадки адміністративного чи кримінального переслідування громадян України на основі публікації в соціальних мережах на громадсько-політичну проблематику. Згаданими випадками, зазначеними експертами, стали прецеденти з Катериною Коротченко, Олександром Міхельсоном, Олександром Аронцем, Автомайданом.

25% експертів вважають, що публікація постів, що містять образу на адресу політичних чи громадських діячів, публічних осіб може переслідуватися у законному порядку, наприклад, вважатися достатнім приводом для судового захисту честі та гідності як при публікації в друкованих ЗМІ. 29% експертів дотримуються думки, що не може, так як соціальні мережі – це поле для неупередженого і неконтрольованого вислову своїх думок. 37% експертів теж вважають, що не може, за винятком того випадку, коли публікація є доказом образи у «реальному житті».

Експерти висловили свою думку з приводу реалістичності проектів посилення «електронного впливу» громадськості на діяльність української держави («Електронний уряд», інтернет-референдуми, обов'язок офіційної реакції на інтернет-петиції тощо). 37% вважають ці проекти реалістичними, 37% наразі не бачать реалістичності, тому що інформатизація (в тому числі інтернетизація) українського суспільства ще замала, 17% експертів взагалі вважають це утопією.

46% експертів відповіли, що соціальні мережі можна вважати вирішальним чинником у формуванні громадського суспільства в Україні. 25% експертів вважають, що скоріше не можна. 17% відповіли, що не можна так вважати. Обґрунтування негативної відповіді полягає у сприйнятті соціальних мереж лише як засобу комунікації громадянського суспільства.

Висновки. До теперішнього моменту аналогічних досліджень Євромайдану проведено не було, так як фокус соціологів придбав східний напрямок.

Наше дослідження залишається унікальним для подій Євромайдану часів кінця 2013 - початку 2014 року і показовим шаблоном виміру взаємозв'язку соціальних мереж і політичних подій в українському суспільстві.

Подальші кореляції даних нашого дослідження з даними інших не були проведені, проте сподіваємось, що принаймні та інформація, яку ми отримали вже зараз становитиме суттєвий інтерес для науковців, оскільки була зібрана у «вирі подій» і є одним з перших, де в чому ексклюзивних досліджень Євромайдану. Вже сьогодні його результати та досвід опрацьовуються на науково-практичних конференціях та семінарах, спрямованих на збір та опрацювання інформації по історії Євромайдану, формування нових дослідницьких проектів.

Д ж е р е л а:

2013-й: політичні підсумки і прогнози (загальнонаціональне й експертне опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/2013-i--politichni-pidsumki-i-prognozi-zagalnonacionalne -i-ekspertne-opituvannja.htm

Аудитория Уанета. Январь 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.slideshare.net/rkaspirovych/201401-gemius-audienceoverview

Бард А., Зодерквист Я. NETократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. – Санкт-Петербург : 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://royallib.ru/book/bard_aleksandr/Netokratiya_novaya_pravyashchaya_elita_i_gizn_posle_kapitalizma.html

Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/vid-maidanu-taboru-do-maidan.htm

Галушко К. Ю., Зорба Н. Ф. Социальные сети на фоне Евромайдана: первые результаты экспертного опроса конца 2013 – начала 2014 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – Русское издание. №2, 2013; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS /forum/docs/forumruss20/08Galushko.pdf

Зуев А., Мясникова Л. Нетократия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// compucity.narod.ru/netocratia.htm

ЕВРОМАЙДАН – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rb.com.ua/ rus/projects/omnibus/8836/

Оцінка жителями Украиїни соціально-політичної ситуації в країні станом на січень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sociopolis.ua/ru/ novyvny/novyny-komentari/174-socio-political-january-2014/

Основна вимога Майдану - відставка Президента і уряду - опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2013/12/02/ 243857_osnovnoe_trebovanie_maydana_.html

Морозов Е. Интернет и демократия: Евгений Морозов о киберутопии и iPod–либерализме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://theoryand practice.ru/posts/6967–internet–i–demokratiya–evgeniy–morozov–o–kiberutopii–i–ipod–liberalizme

Dusa David. The Netocracy is Coming (You Better Be Ready) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reflets.info/the–netocracy–is–coming–you–better–be–ready/

How Ukraine's EuroMaidan Revolution Played Out Online byCarolaFrediani // Techpresident.com, Friday, February 28, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://techpresident.com/news/wegov/24790/how-EuroMaidan-play-out-online

N. Zorba. The Expert Poll of Opinion Leaders of Social Networks and Euromaidan.

The Euromaidan phenomenon of is the most remarkable subject of political, social and culturological research into the Ukrainian life in the end of 2013 – the beginning of 2014. Understandably there could be numerous research methods applied to examine it. We focused on the role of social networking in shaping public opinion and mobilizing mass support, and their function as the protests' communication vehicle. The format of this research is the expert poll of opinion leaders of the Ukrainian segment of Facebook, Twitter and Vk.com.

Keywords: *Euromaidan, social networks, audience of social networks, the role of social networking in shaping public opinion, mobilizing mass support, opinion leaders of the Ukrainian social networks, Facebook.*

УДК 316.3 ***Ю. О. Ільчук***

СПЕЦИФІКА СОЛІДАРНОСТІ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ: НА ПРИКЛАДІ МАЙДАНУ

У статі розглянуто проблему солідаризації в кризових ситуаціях на прикладі Майдану. Показано дієвість основних теоретичних підходів до осмислення солідарності, вироблених в конфліктологічній соціологічній традиції, для аналізу сучасного українського суспільства. На основі аналізу емпіричних даних виокремлено ключові мотиви солідарності як всередині спільноти Майдану, так і солідарності з Майданом населення Києва та країни в цілому.

***Ключові слова**: солідарність, солідаризація, кризова ситуація, конфлікт.*

Постановка проблеми. В умовах суспільно-політичних змін, соціальної аномії, частої зміни влади та не сформованості громадянського суспільства в Україні особливої уваги набуває дослідження феномену солідарності в сучасних умовах. Попри значну соціологічну традицію дослідження соціальної солідарності (Г. Спенсером, Ф. Тьонісом, Е. Дюркгеймом, П. Сорокіним, Т. Парсонсом тощо) в сучасній українській соціології бракує праць, присвячених аналізу специфіки консолідації та солідаризації в суспільстві, коли солідаризуючі вчинки та дії супроводжують ситуації зіткнення інтересів і виникнення конфліктів. Це значною мірою ускладнює осмислення суспільних трансформацій в сучасному українському суспільстві. На нашу думку, забезпеченню адекватних моделей пояснення сучасної ситуації в країні сприятиме розгляд теорії солідаризації в рамках конфліктологічної соціологічної традиції.

Метою статті є спроба пояснення сучасної ситуації в країні через теорії солідаризації в рамках конфліктологічної соціологічної традиції на прикладі Майдану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні міркування щодо феномену солідарності зустрічаємо майже у всіх представників цього напряму від К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Зіммеля, до Л. Козера, Р. Дарендорфа та ін. Причому усі вони констатують наявність зв’язку між солідаризацією та конфліктом.

Свого часу К. Маркс та Ф. Енгельс дали соціально-економічне обґрунтування класової солідарності, проаналізувавши процес розподілу праці в капіталістичному суспільстві. Вони дійшли до висновку, що виникає конкуренція серед робітників, яка роз'єднує пролетаріат і призводить до більш сильної його експлуатації, а реакцією на це стають стихійні виступи, які поступово переходять у більш організовані. Ф. Енгельс писав, що робітники концентрують свої сили, щоб спільно виступати на захист своїх прав. Союзи робітників сприяють згуртуванню неорганізованої маси пролетарів, де вони «конституюються як клас для себе» [Маркс].

Так само і Г. Зіммель вважав, що соціальна солідарність посилюється конфліктом, який призводить до соціальної інтеграції. Конфлікт у суспільстві неминучий, і однією з його основних форм є конфлікт між індивідом і суспільством. Конфлікт, за Зіммелем, не завжди і не обов'язково призводить до руйнувань, а навпаки, може виконувати важливі функції збереження соціальних відносин і соціальних систем [Зіммель, 1994, с. 114-119]. Розвиваючи і уточнюючи ідеї Зіммеля, Л. Козер вважав, що конфлікт між групами сприяє зміцненню внутрішньогрупової солідарності та збереженню групи. Соціальний конфлікт, за Козером, це боротьба за цінності й претензії на певний статус, владу і ресурси. Козер обґрунтовує роль конфлікту у внутрішній згуртованості групи: вона зростає, якщо група вже достатньо інтегрована і якщо зовнішня небезпека загрожує всій групі і сприймається всіма членами групи як спільна загроза [Козер, 2000].

За Р. Дарендорфом формування колективної солідарності відбувається за умови, коли кожен член суспільства буде володіти широкими життєвими шансами. Надання захисту індивідам, розвиток в них почуття впевненості нерозривно пов'язані з необхідністю перегляду змісту цивільних прав і життєвих шансів [Дарендорф, 2002].

Цікаву версію взаємовпливу конфлікту і солідаризації у сучасних умовах знаходимо у А.Турена, який розглядає солідаризацію через суспільні рухи, що є типом колективної дії спрямованої на зміни. Він вважає, що суспільний рух – це одночасно культурно спрямована та соціально конфліктна дія деякого суспільного класу, що визначається позицією панування чи залежності у процесі присвоєння історичності, зокрема, тих культурних моделей інвестиції, знання, моралі, на які він самоорієнтований [Turner, 1967].

Викладення основних результатів дослідження. У сучасному розумінні поняття «соціальна солідарність» означає єдність переконань і дій, взаємодопомогу і підтримку членів соціальної групи, що ґрунтується на спільності інтересів і необхідності досягнення спільних групових цілей, спільну відповідальність, активне співчуття і підтримку чиїхось дій чи думок [Осипов, 2000, с. 488]

Слід також зазначити, що необхідність дослідження процесу поєднання солідаризації та конфлікту актуалізується в ситуації суспільної кризи. В соціології криза тлумачиться як різкий крутий перелом, важкий перехідний стан, коли існуючі засоби (механізми) досягнення цілей стають неадекватними, в результаті чого виникають непередбачувані ситуації і проблеми, для подолання яких потрібні нові моделі мислення і дії [Tonnies, 1988]. Загалом у кризових ситуаціях змінюються способи солідаризації, оскільки вони протікають на тлі неструктурованості, та неорганізованості соціуму.

Спробуємо надалі використати створені у межах соціології конфлікту теоретичні моделі взаємовпливу солідарності та конфлікту для аналізу реалій сучасного українського суспільства. Для цього ми оберемо ситуацію маніфестації конфлікту, уособленням якої став на кілька місяців Майдан, і розглянемо його, як кейс для дослідження.

Короткий аналіз динаміки розгортання конфлікту свідчить, що протести розпочалися як реакція на рішення владних структур призупинити процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом і значно поширилися після силового розгону демонстрації. З того часу в ході постійних мітингів та протестів, виникає нове соціальне утворення – Майдан, яке стає виявом спільної конфронтації та способом ідентифікації протестувальників.

Для теоретичного осмислення феномену Майдану доцільно застосувати традиційну соціологічну метафору «соціального організму», запропоновану свого часу Г. Спенсером для опису суспільства [Crow, 2002]. За Г. Спенсером, подібність біологічного організму і суспільства проявляється наступним чином:1) суспільство, як і біологічний організм, протягом більшої частини свого існування зростає, збільшується в об'ємі; 2) по мірі росту чисельності суспільства ускладнюється його структура, як і структура організму в процесі біологічної еволюції, 3) як у біологічному, так і в соціальному організмі диференціація структури його елементів

супроводжується аналогічною диференціацією їх функцій [Добреньков, 1994].

Отже, розглядаючи Майдан, як соціальний організм, ми можемо побачити, що його чисельність за рахунок людей, які приєднувалися та підтримували діяльність з початку Майдану активно збільшувалась, а його структура ускладнювалася. В кризовій ситуації, на тлі неструктурованості, та неорганізованості, люди почали самостійно об'єднуватися та створювати групи для спільної дії, що забезпечувало узгодженість у їх діях та виступах. В результаті виникла ціла низка підструктур, що підтримували функціонування цього утворення.

Соціальна солідарність виникла і посилювалася через конфлікт, який виник в суспільстві, та призвів до інтеграції всередині принаймні однієї з сторін конфлікту. Та зі згасанням конфлікту ця солідарність послаблюється та зникає. З виникненням нової конфліктної ситуації виникають інші солідаризаційні моменти з інших питань. Конфлікт між групами та наявність «спільного ворога» сприяє зміцненню внутрішньогрупової солідарності. Люди концентрують свої сили, щоб спільно виступати на захист своїх інтересів та прав та можливостей.

Щоб описати результати інтегративних процесів всередині Майдану звернемося до аналізу результатів експертного опитування представників громадських організацій на тему «Майдан і громадянське суспільство», здійсненого Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» (ДІФ) на початку 2014 року [Прес-реліз ДІФ…]. Серед найбільш ефективних організацій, які діяли на Майдані, експерти назвали: Автомайдан, Демократичний альянс, Правий сектор, Громадський Сектор Євромайдану та «Євромайдан SOS». Крім цього активно себе проявили такі ініціативи як: Адвокати Майдану, «Варта в лікарні», Самооборона Майдану, Жіноча сотня, Психологічна служба майдану, Вільний університет майдану та Групи з підтримки постраждалих, які весь час надавали допомогу тим, хто її потребує.

В Майдані, як соціальному організмі диференціація структури його елементів супроводжувалася аналогічною диференціацією їх функцій. Так за харчування відповідала Кухня Майдану, яка готувала весь час їжу. За охорону відповідали: Самооборона Майдану, об'єднання Афганців та звичайні люди, які в кризових ситуаціях приїздили та допомагали. За інформування про потреби та проблеми відповідали: «Євромайдан SOS» та

численні об'єднання людей в соціальних мережах. Представницьку функцію виконували Автомайдан, Демократичний альянс, Правий сектор, Громадський Сектор Євромайдану та численна кількість небайдужих людей. За лікування постраждалих відповідала Медична та Психологічна служби Майдану.

Як ми бачимо, Майдан можна представити у вигляді соціального організму зі своєю структурою та функціями, який виник як реакція на конфліктну ситуацію та почав жити своїм життям. Структурними елементами цього організму стали люди, об'єднані протистоянням та бажанням щось змінити. Їх об'єднала солідаризація спільної дії.

За результатами трьох опитувань проведених на Майдані ДІФ та Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС)[1] учасниками подій стали зовсім різні люди за віком, рівнем освіти та професією [Прес-реліз ДІФ]. Переважну більшість Майданівців становили чоловіки, середній вік – 37 років, у більшості з вищою освітою, за родом діяльності спеціалісти, підприємці та робітники (табл.1).

Таблиця 1. Соціально-демографічні характеристики учасників Майдану

	Майдан-мітинг	Майдан-табір	Майдан-Січ
Стать			
Чоловік	57,2	85,1	88,2
Жінка	42,8	14,9	11,8
Вік			
15–29 років	38	34.1	33,2
30–54	49	52.0	56,0
55 років і старші	13	13,9	10,8
Освіта			
Неповна середня	0,8	2,2	4,3
Середня (загальна і спеціальна)	22,1	38,9	43,1
Незакінчена вища (студент)	14,4	10,3	9,5

[1] Перше було проведено під час мітингу 7-8 грудня 2013 року (Майдан мітинг), друге опитування людей які стаціонарно проживають на Майдані 20 грудня 2013 року (Майдан табір) та третє опитування теж стаціонарного майдану 3 лютого 2014 року (Майдан Січ).

Вища	62,7	48,7	43,1
Рід занять			
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, підрозділу	8.0	4,2	4,5
Спеціаліст (з вищою або середньою спеціальною освітою)	39,5	21,7	26,7
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1,4	2,7	3,0
Підприємець (бізнесмен)	9,3	12,3	17,4
Службовець зі складу обслуговуючого персоналу (без спеціальної освіти)	2,4	2	4,2
Робітник	6,7	14,4	15,2
Сільськогосподарський робітник, фермер	0,6	1,9	2,9
Учень, школяр	0,4	1,1	–
Студент	13,2	10,1	6,2
Непрацюючий пенсіонер	9,4	11,2	7,4
Домогосподарка	1,5	0,1	0,3
Не маю постійного місця роботи, але підробляю за нагоди у різних місцях	3,1	8,5	4,5
Тимчасово не працюю і не маю джерел доходу	2,4	7,7	8,5
Інше	2,3	2,1	0,2

Солідарність доцільно поділяти за мірою інтеграції на 2 види: 1 – в середині цієї спільноти і 2 - населення в цілому за ставленням до цієї спільноти. Майдан виступає як соціальний організм, відносно якого можна розглядати питання солідарності і об'єднуючих моментів тих людей, які є його частиною всередині, а також ставлення до нього і солідарність з ним, як з цілісним утворенням ззовні.

Слід відзначити високу солідаризацію з Майданом його соціального оточення. Йдеться про різноманітну допомогу, яка надходили від звичайних людей (надання матеріальної допомоги грошима, ліками та їжею, а також надання житла та можливості помитися та відпочити мітингувальникам). Майданівці об'єдналися на основі солідарності спільної дії, також це підтримувалося іншим не менш важливим фактором - зовнішнім оточенням – мірою толерантності ставлення до майдану інших людей.

Важливою складовою прояву солідарності населення є спільність ідей, поглядів та інтересів. Спробуємо умовно розглянути індикатори прояву солідарності від учасників Майдану до населення загалом по Україні.

Для оцінки спільності ідей, поглядів та інтересів можна умовно застосувати індикатор самопрезентації учасниками мотивів їх виходу на Майдан. В трьох опитуваннях проведених на Майдані ДІФом та КМІСом респондентам було запропоновано ряд мотивів серед яких потрібно було вибрати три найголовніші мотиви [Прес-реліз ДІФ]. Найбільш об'єднуючими, значимими були наступні: жорстокі репресії влади проти учасників протестів та такий загальний мотив, як «прагнення змінити життя в Україні». На третьому та четвертому місцях виявився: відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом та прагнення змінити владу в Україні *(табл. 2)*. Отже учасники майдану виявили спільність своїх мотивів та думок з цієї ситуації та проявили солідарність.

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання *«Що спонукало Вас вийти на Майдан?»**

Мотиви виходу	*Майдан-мітинг*	*Майдан-табір*	*Майдан-Січ*
Жорстокі репресії влади проти учасників протестів	69,6	69	61,3
Відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом	53,5	40	47,0
Прагнення змінити життя в Україні	49,9	36,2	51,1
Прагнення змінити владу в країні	39,1	38,9	45,6
Згортання демократії, загроза диктатури	18,9	13,7	17,5
Небезпека, що Україна вступатиме у Митний Союз і взагалі поверне до Росії	16,9	14,4	20,0
Солідарність зі своїми друзями, колегами, родичами, які теж на Майдані	6,2	4,1	3,7
Заклики лідерів опозиції	5,4	6,7	2,8
Бажання помститися владі за усе, що вона коїть в країні	5,2	9,6	9,8
На Майдані весело і цікаво	2,2	1,2	0,4
Гроші, які мені заплатили (чи обіцяли заплатити)	0,3	0,2	0,0

*Респонденти могли обрати водночас не більше трьох варіантів відповідей.

На цих же засадах активного співчуття певним ідеям та думкам ґрунтується і прояв солідарності населення з тими, хто перебував на Майдані. На першому місці серед мотивів прийти на майдан стали жорстокі репресії влади проти учасників протестів, так само і загал, побачивши події з побиттями та знущаннями виступив на підтримку мітингувальників на майдані.

По мірі усвідомлення близькості та розгортання інтегрованості однієї спільноти в іншу, міра солідаризації стає сильнішою чи слабшою. Київ є частиною спільноти Майдану і ставлення киян до майдану більш позитивне ніж населення України загалом. Так, за результатами опитування жителів міста Києва проведеного соціологічною групою Research & Branding Group, підтримувало Євромайдан 64% жителів міста Києва, не підтримувало – 26% [Прес-реліз R&B Group].

Водночас за результатами загальнонаціонального опитування проведеного ДІФ та Центром Разумкова в грудні 2013 року 50% населення України підтримувало події, які відбуваються на Майдані з них 32% повністю були солідарні з цими протестами та 18% їх підтримувало [Прес-реліз ДІФ].

Висновки. Розглянувши Майдан як форму прояву солідарності, можна стверджувати, що теоретично прописаний в конфліктологічних теоріях взаємовплив процесів конфлікту та солідаризації добре описують сучасну ситуацію в українському суспільстві. На прикладі Майдану можна побачити дію таких процесів як концентрація сил з метою спільного виступу на захист своїх прав (Маркс та Енгельс), посилення соціальної солідарність конфліктом, що призводить до соціальної інтеграції (Зіммель), боротьбу за цінності та зростання внутрішньої згуртованості групи в умовах зовнішньої небезпеки (Козер), розвиток почуття впевненості, пов'язаний з необхідністю перегляду змісту громадянських прав і життєвих шансів (Дарендорф), суспільний рух самоорієнтований на нову історичність (Турен).

Водночас, створений кризовою ситуацією новий соціальний організм, мірою розвитку конфлікту трансформується з Майдану-мітингу у Майдан-табір, а згодом у Майдан-Січ, і зрештою, в результаті вирішення головних проблем протистояння, поступово втрачає свою актуальність та саморуйнується. Водночас його утворення і функціонування стає каталізатором зародження нового суспільного капіталу та нових громадянських практик, які набувають нових форм в умовах нових

соціальних викликів та конфліктів. Проте навіть попередній аналіз випадку консолідації населення в конфліктних, кризових ситуаціях на прикладі Майдану показує, що українське суспільство має внутрішній потенціал для об'єднання та самоорганізації в критичних ситуаціях.

Д ж е р е л а:

Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Пер. с нем. – Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002.

Зиммель Г. Человек как враг // Социологический журнал. – 1994. – № 2.

Козер Л. Функции социального конфликта. – Москва : «Идея-Пресс». 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.prometeus.nsc.ru/contents/books/coser.ssi

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, тома 1-39. Издание второе. – Москва : Издательство политической литературы, 1955-1974 г.г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kpu.ua/marx_engels_pss/

Прес-реліз експертного опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (5-14 лютого 2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/maidannja-ekspertiv.htm

Прес-реліз компанії Research & Branding Group (10-14 грудня 2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/8844/]

Прес-реліз опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічної служби Центру Разумкова (20- 24 грудня 2013 року).

Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» опитування «Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/vid-maidanu-taboru-do-maidan.htm

Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор – академик РАН Г. В. Осипов. – Москва : Издательство НОРМА, 2000.

Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия / Сост. и отв. ред. д.ф.н. В.И. Добреньков, к.ф.н. Л.П. Беленкова. – Москва : Наука, 1994.

Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – Москва : Научный мир, 1998.

Урсуленко К. Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис. – 2009. – № 1.

Crow Graham. Social Solidarities: Theories, Identities, and Social Change, Issues in Society // Buckingham. – Phildelphia : Open University, 2002.

Turner Ralph H. Types of Solidarity in the Reconstituting of Groups // Pacific Sociological Review 10 (2), 1967.

Tonnies F. Community & Society // New Brunswick. – New York : Transaction Books, 1988.

I. Ilchuk. Specificity of Solidarity in Crisis Situations: by Way of Maidan Example.

The article analyses the problem of solidarity in crisis situations by example of Maidan. This article demonstrates efficiency of the major theoretical approaches to understand solidarity, which were worked out in conflictological sociological tradition for the analysis of contemporary Ukrainian society. Key motives of solidarity within the community of Maidan and solidarity with the population of country were defined on the basis of empirical data.

Keywords: *solidarity, process of solidarity, crisis, conflict, self-organization.*

УДК 316.77

К. М. Коган

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ЕЛЕМЕНТ НОВОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглянуто умови виникнення, поширення і використання соціальних мереж у формуванні нового соціального середовища здійснення соціальних зв'язків. Аналізуються властивості соціальних мереж та їх вплив на сучасне суспільство. Доведено, що у контексті розвитку системи соціальних комунікацій роль соціальних мереж передбачає як консолідацію нових видів ефективної віртуальної комунікації у суспільстві, так і фрагментацію соціального віртуального середовища, а також руйнування традиційної лінеарності суспільних зв'язків.

Ключові слова: *соціальна мережа, соціальне середовище, соціальні зв'язки, система соціальних комунікацій.*

Актуальність теми зумовлена нагальною потребою дослідження особливостей соціальних мереж як типу соціальних структур, що утворилися в результаті розвитку електронних соціальних комунікацій.

У соціології, як ні у жодної іншої науки, є широкі можливості дослідження впливу соціальних Інтернет-мереж на розвиток суспільства, і можливі та актуальні наслідки цього впливу. Починаючи з другої половини 90-х років XX століття, нові інформаційні та комунікаційні технології

активно впроваджуються в усі сфери життєдіяльності суспільства. Їх можливості у процесі культурних, соціально-економічних і політичних перетворень стають предметом інтересу соціологів, політологів, філософів, юристів, економістів.

Проблеми розвитку та властивостей мережевого суспільства взагалі і соціальних Інтернет-мереж зокрема, а також віртуалізації сучасного суспільства досліджуються багатьма західними і вітчизняними вченими, зокрема: П. Бурд'є, В. Бюлем, Г. Градосєльською, Ж. Делезом, Д. Івановим, І. Семеновою, В. Сілаєвою, Г. Градосєльською, М. Кастельсом, С. Коноплицьким, Н. Коритніковою, Є. Прохоренко, С. Романенко, А. Фоміним, В. Щербиною та ін. Формування і розвиток якісно нового типу комунікативних структур вимагають глибокого переосмислення не тільки комунікативної природи соціальної реальності, але й вивчення їх впливу на стан суспільних відносин.

Постановка проблеми. Проблема дослідження ролі і місця соціальних мереж у просторах сучасного суспільства також обумовлена тим, що мережі перетворилися на своєрідний глобальний координаційний центр соціальних зв'язків, оскільки вони здатні компенсувати не тільки нормативний вакуум, а й регулювати комунікативні процеси у віртуальному просторі, що є особливою властивістю сучасного рівня розвитку системи соціальних комунікацій. Проблема розгляду соціальних мереж, як конструктора соціального середовища сучасного суспільства актуалізує дослідження змісту функціональних можливостей комунікації з використанням соціальних мереж, характеру та вимог до спілкування в умовах нового соціального середовища. Сьогодні широкої популярності набуває мережева комунікація, зокрема, соціальні мережі. Останні виступають інструментом, за допомогою якого велика кількість користувачів глобальної мережі отримує додаткові можливості у спілкуванні та поширенні інформації різного соціально-культурного значення. Проблемна ситуація пояснюється виникненням протиріч між швидким поширенням спілкування у мережевому просторі та рівнем науково-теоретичного узагальнення соціологічних проявів їх впливу на суспільні зв'язки, формуванням мережевої культури, процесами самоорганізації мережевих спільнот і намаганням використання старих схем регулювання віртуальних соціальних зв'язків.

Метою статті є аналіз властивостей соціальних мереж та їх впливу на формування нового середовища соціальних зв'язків. Вивчення соціальних

мереж має проводитися з урахуванням системного розгляду мережевих феноменів, а також закономірностей формування соціальних спільнот та організаційної поведінки під впливом умов віртуальної реальності.

Аналіз актуальних досліджень. Соціокультурні перетворення, інформаційно-технологічна революція, поширення інформатизації в глобальному масштабі є невід'ємним елементом процесів зміни сучасного суспільства [Кастельс, 2000, с. 42]. З'явилась його нова форма – мережеве суспільство. В основу цього суспільства покладено мережевий принцип організації, який об'єднує і нову економіку, і ділове спілкування, і глобальний обмін інформацією та знанням.

Сучасний науковий інтерес до комунікації визначений тим зрушенням, який зроблений загальною зміною місця і ролі комунікації і комунікативних технологій у різних суспільних сферах, інтенсивним розвитком засобів комунікації. Значну роль у розвитку нових підходів до дослідження комунікації в другій половині XX століття відіграли теорії «мережевого суспільства» і «мережевої комунікації» в соціально-філософському знанні в 1990-х роках в значній мірі стимульовано роботами М. Кастельса, що розглянув мережеві ефекти глобалізації та запропонував поняття мережевого простору, основними компонентами якого є ресурси, якими обмінюється актори мережі, а місце розташування акторів визначається віддаленістю від центрів перерозподілу ресурсів. М. Кастельс у своїх роботах звертається до метафори «мережа» для опису стану сучасного соціуму [Кастельс, 2000; Кастельс, 2004]. Нагадаємо, що мережа є одним з основних способів, за допомогою яких досягається ефект структурування соціальних впливів у просторі суспільства [Лещенко, 2011].

Процеси технологізації та автоматизації діяльності дозволили перенести «центр ваги» у суспільстві з процесів виробництва на процеси управління, в яких основне навантаження падає саме на організацію комунікації. Теоретичні підвалини інформатизації суспільної діяльності формуються у межах соціальної інформатики, представники якої вивчають інформаційно-технологічні процеси, інформаційні системи, питання їх створення, впровадження у різні суспільні підсистеми, особливості використання тощо [Колин, 2003]. Становлення системи соціальних комунікацій визначило появу спеціального напряму досліджень в соціології [Конецкая, 1997] та формування спеціального наукового напряму системного вивчення феномену соціальних комунікацій як окремого виду соціальної діяльності

[Соколов, 1996]. Зауважимо, що безперервна трансформація соціокультурної реальності вимагає усвідомлення сучасної комунікативної ситуації та вироблення відповідних стратегій, тактик управління комунікативними процесами, здатності суспільства сприймати і конструювати комунікативні інновації, брати активну участь у їх реалізації. Тому особливе значення набирає функція соціальної комунікації зміцнення структуроутворюючих засад суспільства, перетворення його у цілісний соціальний організм, а також його підтримка та збереження цієї цілісності. Відомо, що будь-які інновації в системі соціальних зв'язків та відносин на їх основі викликають зміни у суспільстві. Такою інновацією в добу інформаційного суспільства став Інтернет, де сама комунікація проходить за допомогою сервісів, які їм надаються [Иванов, 2000], що, у свою чергу, викликало стрімке зростання значення соціальних мереж.

У світі існує понад 206 соціальних мереж, їх кількість зростає кожен день [List of social…].

Усі відомі на сьогоднішній день соціальні мережі можна умовно розділити на три категорії:

1. На загальну тематику (створені для приватного спілкування).
2. Спеціалізовані.
3. Ділові.

Соціальні мережі на загальну тематику, наприклад *Facebook*, *Вконтакте.ру* та *Одноклассники*, спрямовані на налагодження і підтримку вже існуючих контактів та пошук нових знайомих. Вони мають велику популярність серед школярів та студентів, що використовують веб-сервіси як платформу для спілкування у мережі. Вищезазначені соціальні мережі вже накопичили величезну базу контактів і профілів, з яких можна багато дізнатись про людину та її уподобання.

Спеціалізовані соціальні мережі займають певну нішу в своєму секторі, і збирають аудиторію за інтересами. Наприклад, *Last.Fm* – музична соціальна мережа, яка розбудовує зв'язки між користувачами за принципом музичних уподобань. *Geni* – сімейна соціальна мережа, об'єднує людей на основі родинних зв'язків. Соціальна мережа *MyChurch* надає можливість будь-якій людині створити свою церкву та своє коло спілкування. *Autokadabra.ru* - соціальна мережа автолюбителів.

Ділові соціальні мережі, такі як *LinkedIn, Plaxo* та *МойКруг,* спрямовані на професійний розвиток своїх користувачів та побудову кар'єри. Новою в

цьому переліку є українська ділова соціальна мережа PROFEO, запуск якої відбувся у квітні 2008 року. *PROFEO* має україномовний інтерфейс і спрямована на професійний розвиток людини в Україні. Специфіка нової мережі полягає в унікальному для України поєднанні різних послуг та сервісів, доступних з одного ресурсу: онлайн-адресна книжка, блоги, форуми, галерея, миттєві повідомлення та групи за професійними інтересами.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з попереднього огляду можна стверджувати, що мережеві комунікації стають універсальним способом структурування соціального простору. Суть мережі полягає у здатності вибудовування гнучкої і одночасної взаємодії безлічі вузлів зв'язку. У соціальній мережі функції вузлів виконують індивіди, які є соціальними áкторами. Відповідно, соціальна мережа як окремий вид мережі – це система пов'язаних між собою каналами зв'язку ákторів. Таким чином, мережа являє собою систему, котра складається з рівноправних вузлів, пов'язаних один з іншим горизонтальними зв'язками; необхідною умовою існування мережі є розподілений тип зв'язку між вузлами, тобто кожен вузол у конкретний момент часу пов'язаний з будь-яким вузлом системи. Отже, мережева комунікація створює нову, суб'єктивно-орієнтовану реальність, яка відображатиме мозаїчність думок, інтересів і бажань учасників мережевого спілкування. Комунікаційний процес, пов'язаний з «віртуальною ідентичністю» не може не робити істотного впливу на формування сучасного соціального середовища, комунікативного простору, і в цілому на образ людини в інформаційному суспільстві. Це підтверджується тим, що всесвітня мережа надає найширші технічні можливості для спілкування, в ній порівняно легко знайти людей зі схожими інтересами та поглядами на світ. Ці чинники зумовили появу і розвиток великої кількості спільнот в Інтернеті, таких як *Вікіпедія*, веб-форуми, чати, мережеві ігри і т.д. У подібних спільнотах змінюється образ мислення, формується власна мережева культура.

Соціальна мережа, що володіє конструктивним потенціалом в динаміці масових інформаційних потоків і функціями, наприклад, як накопичення та реалізація соціального-капіталу, безумовно, має аксіологічний статус у сучасному суспільстві. Основна цінність соціальної мережі полягає у тому, що вона в сучасних умовах виступає не просто засобом комунікації, а виявляє себе як механізм конструювання соціального середовища в

сучасному суспільстві. На це вказують спеціальні дослідження. Так, аналізуючи процес виникнення та розвитку соціальних мереж та ті функції, які вони виконують у сучасному світі, науковці дійшли висновку, що поширення і використання соціальних Інтернет-мереж має певні соціальні наслідки, зокрема:

1. зрощування, переплетіння реального та віртуального соціального життя;
2. Інтернет-залежність (як соціально-психологічне явище та як феномен масової культури);
3. поява нових видів девіантної поведінки у формі, наприклад, різних виявлень хакерства;
4. «глобалізація» життєвого простору людини (створення груп, які реально включають людей, що фізично проживають та перебувають у різних країнах);
5. фрагментація суспільства, створення великої кількості віртуальних груп за інтересами;
6. поява нових технологій у політичному житті, сфері дозвілля тощо;
7. формування кіберкультури (Інтернет-культури) як нового напряму розвитку суспільства, безпосередньо пов’язаного з появою, розвитком і проникненням у соціальне і культурне життя досягнень інформаційних технологій [Иванов, 2000, с. 16].

Функціонування та розвиток соціальних мереж дозволяє визначити їх певні характеристичні риси та особливості. Можна перенести таку властивість великих поліфункціональних систем на соціальну мережу, тому багатогранність її функціонування у сучасному комунікативному транснаціональному просторі можна визначити як багатофункціональність [Лещенко, 2011]. Багатофункціональність соціальних мереж у широкому сенсі – це принцип, згідно з яким кожен орган або структура виконує в організмі більш, ніж одну функцію одночасно або у різні періоди його індивідуального розвитку, або онтогенезу.

Багатофункціональність мережевої комунікації полягає не тільки в наявності великого числа функцій, які постійно нарощуються (у зв'язку з чим класифікація функцій стає актуальною науковою проблемою), а у тому, що багато з них можуть реалізовуватися одночасно. Áктор соціальної мережі має сукупність мотивів і потреб, які визначають, в свою чергу, її функції, а вся привабливість мережі полягає саме у тому, щоб наявні потреби відразу ж

задовольнялися. Цим визначається нелінійність мережевої комунікації: підключення до спілкування багатьох учасників одночасно супроводжується одночасним використанням різних комунікаційних засобів, а також різних способів зворотнього зв'язку.

Однією з характерних рис соціальної мережі, на яку ми хотіли б звернути увагу, є соціабельність, котру можна визначити як почуття легкості та невимушеності в соціальних взаєминах особистості, засноване на володінні ефективними навичками соціальної взаємодії. В основі соціабельності лежить феномен довіри. Саме довіра є найбільш значущим чинником створення соціальних мереж, особливо, якщо мова йде про соціальні мережі з щільною структурою, що припускають високий рівень надійності. Мережа не є групою незв'язаних людей, на відміну від ієрархічних відносин у ній начальників і підлеглих. У даному аспекті не спостерігається протиріччя з визначенням мережі як взаємозв'язку ієрархічних позицій, наприклад, адміністратора або модератора і користувача сайту, тому як мережа тримається на особистому бажанні, а не на формальній необхідності і посадових обов'язках.

Соціабельність дозволяє користувачу підтримувати певне число контактів, а кількість таких контактів показує їх оптимальне використання - обмін інформацією та ресурсами, кооперацію (при позитивній сумісності) або конфронтацію (при негативній). Прикладами соціальних мереж, які володіють значним обсягом соціального капіталу, значить, і високим ступенем довірчих відносин, є неформальні дружні корпорації представників ділового співтовариства; коло хороших знайомих і близьких друзів серед політиків, що підтримують неформальні відносини; клуби та асоціації, що об'єднують людей за принципом земляцтва, спільного навчання чи служби.

В останній час Інтернет перетворився на публічний ресурс глобального масштабу і управління його використанням повинне стати одним з основних питань порядку денного інформаційного суспільства. У зв'язку з цим, розгляд проблеми управління комунікативними потоками у віртуальному просторі обумовлено, по-перше, тим, що, забезпечуючи доступ до величезних інформаційних ресурсів, полегшуючи спілкування і дозволяючи використовувати мультимедійні засоби, Інтернет водночас активізує процеси гіперіндивідуалізації особистості.

Основним завданням управління в соціальній мережі, на нашу думку, є вплив на агентів соціальної мережі з метою формування необхідних їх

думок. Тому, щодо управління комунікаційними процесами в соціальних мережах виникає дві версії: управління як самоорганізація і керування адміністративного характеру. У даному випадку правомірно вести мову про ключову роль лідерів у встановленні і моделюванні соціальних норм в рамках мережевої комунікації. Лідери спільноти, володіючи високим соціальним статусом, стають «обличчям» ком'юніті (спільноти), відповідно, сам факт спілкування з ними може сприйматися як свідчення приналежності до віртуального колективу. Лідер може регулювати комунікативні процеси в мережі, якщо володіє високим рівнем інтелектуального капіталу, передуім у сфері, яка є профілюючою для даного типу спільноти. Надання допомоги іншим учасникам, включаючи здійснення процесу соціалізації нових учасників, також є атрибутами соціабельності лідера. Змінюючи в позитивну сторону емоційний стан інших учасників спільноти, постійна турбота про збереження власної репутації та репутації мережі, профілактика процесів дезінтеграції спільноти, посилюють статусне положення лідера.

Таким чином, соціальна мережа дозволяє координувати дії áкторів, використовуючи переваги неформальних каналів поширення інформації. Зазначений ефект відображає властивості соціального капіталу як феномена, що має структурний і реляційний аспекти. З одного боку, особистий характер зв'язків дозволяє áктору безпосередньо спостерігати дії інших áкторів, отримувати інформацію про їхні дії «з перших рук», впливати на їх поведінку (спираючись на взаємні зобов'язання, групові санкції) і домагатися узгодженості своїх дій з різними учасниками соціальної мережі. З іншого боку, в ситуаціях, коли регулярний безпосередній контакт важко реалізувати повною мірою (наприклад, через простір соціальної мережі), довірчий характер соціальних відносин дозволяє індивідам отримати надійну інформацію про дії та репутації один одного від третіх осіб з числа членів соціальної мережі. У силу зазначених особливостей ефект координації може розглядатися одночасно як спостережуваний результат дії структури соціальних зв'язків і функція довіри між суб'єктами

Стосунки у соціальних мережах характеризуються підвищеною експресією і емоційністю, тому проблема управління комунікаційними процесами складно вирішувана та прогнозована. Анонімність, велика кількість можливостей для самопрезентації, бажання «бути почутим» призводить до підвищення емоційно-експресивного фону Інтернет-комунікації. Емоційність комунікативного середовища Інтернет-простору

призводить до біполярності віртуальної комунікації, де двома полюсами спілкування є толерантність та агресія. Тому, механізми соціального контролю і регулювання, що впливають на динаміку інформаційних потоків, є основоположними у даному процесі. У числі цих механізмів: саморегуляція, використання законодавчих заходів, а також програмних (апаратних) артефактів. Завдяки комплексному застосуванню зазначених заходів соціального контролю досягається суспільна злагода щодо прийнятності тих чи тих форм регулювання поведінки áкторів, а виходить, виникають, умови стабільного функціонування соціальної структури віртуального мережевого співтовариства. Вироблені спільнотою соціальні норми найчастіше матеріалізуються у формі так званого мережевого етикету [Лещенко, 2011].

Мережевий етикет – (або «netiquette» від англ. network etiquette, або «нетікет», або рос. «сетикет»), так називаються правила, прийняті у мережі Інтернет або, якщо хочете, кіберпросторі.

Таким чином, у соціальній мережі в умовах управління комунікаційними процесами формуються мережеві цінності, що лежать в основі мережевого спілкування. Користувачі мають два види моральних зобов'язань: один вид, пов'язаний з внутрішньогруповою діяльністю, інший – з діяльністю поза групою. Рівень моральних зобов'язань всередині групи тим вищий, чим сильніше áктор відчуває внутрішньогрупову ідентичність. Проблема, що виникає в соціальному управлінні – це раціональне співвідношення державного регулювання та внутрішньомережевого. Складність же її рішення викликана тим, що заходи соціального контролю повинні, з одного боку, носити жорсткий і однозначний характер, а з іншого - забезпечувати акторам певну свободу дій, не перешкоджаючи процесам трансформації соціальної структури.

Ціннісним аспектом у даному випадку є вільна горизонтальна комунікація і самоорганізація мережі, що визначає її ентропійність. Всі учасники мережевого співтовариства визнають, насамперед, свободу слова не обмежену статусними кордонами і цінують право вільно формувати організаційні структури для досягнення більш ефективної взаємодії та генерації ідей. Тому аксіологічний статус соціальної мережі в сучасному інформаційному суспільстві, в першу чергу, виявляється в даному аспекті, тобто соціальна мережа як засіб накопичення і реалізації особистого і соціального капіталу

Висновки. Віртуалізація соціально-культурного простору суспільства має виразні соціальні прояви і соціальний зміст, що зумовлюється інтенсивною трансформацією в епоху електронних соціальних комунікацій. У віртуальному світі продовжують діяти соціальні актори, соціальні ролі і статуси, соціальність як така не зникає, вона трансформується і набуває нової архітектоніки, засобів передачі та презентування інформації.

Ми доходимо висновку про те, що соціальні мережі необхідно розглядати як інтегровану частину нового віртуального соціального середовища. З одного боку, таке становище зумовлене трансформацією технологій здійснення суспільних зв'язків, а з іншого боку, визначається масштабами користування Інтернет-сервісами, що змінює характеристики соціальних зв'язків, до яких залучається велика кількість населення країни.

Особливості соціальних мереж зумовлюються властивостями електронної комунікації. Вони мають свою структуру, організаційно-технологічні параметри, що впливають на характер соціальних зв'язків. Функціонування та розвиток соціальних мереж дозволяє визначити їх певні характеристичні риси та особливості, зокрема, багатофункціональність, соціабельність, нелінійність. Соціальні мережі являються не тільки засобами масової комунікації, а також є елементом механізму конструювання соціального середовища в умовах сучасного суспільства, виконують низку функцій, створюючи ціннісний базис свого існування.

Д ж е р е л а:

Брун О. Е. Развитие теории социальной сети // Вестник МГИМО - Университет, 2011. – № 1 (16).

Иванов Д. В. Виртуализация общества. – Санкт-Петербург : «Петербургское Востоковедение», 2000.

Лещенко А. М. Социальные сети как механизм конструирования коммуникации в современ-ном обществе: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия». – Пятигорск : 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/sotsialnye-seti-kak-mekhanizm-konstruirovaniya-kommunikatsii-v-sovremennom-obshchestve.

Лобовікова О. О., Мельніков А. С. Соціальні мережі як феномен інформаційного суспільства // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 2011. – Випуск 5.

Кастельс М. Информационная эпоха // Экономика, общество и культура; [пер. с англ. Б.Э. Верпаховский, А.Н. Субочев, Д.А. Тищенко]. – Москва : Государственный ун-т, Высшая школа экономики, 2000.

Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. Перевод с англ. А. Матвеева. Под ред. В. Харитонова. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004.

Колин К. К. Социальная информатика: Учебное пособие. – Москва : Академический Проект; Москва : Фонд «Мир», 2003.

Конецкая В. П. Социология коммуникации. Учебник. – Москва : Международный университет бизнеса и управления, 1997.

Соколов А. В. Введение в теорию социальной коммуникации. – Санкт-Петербург : СПбГУП, 1996.

List of social networking websites // Wikipedia, the free encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_social_networking _websites

Berger A. Media and Communication Research Methods. – London : 2000.

Buckalew J., Wulfemeyer T. Mass Media in the New Millennium: Structures, Functions, Issues and Ethics. – USA : 2005.

Lasswell H. D. The Structure and Function of Communication in society // The Communication of Ideas. – New York : 1948.

Mc. Luhan. The Medium is the Message [Електронний ресурс]. – Режим доступу: individual.utoronto.com.

Nregold W. The Nature of Communication Between Humans // The Proces-sand Effects of Mass Communication /Ed. by W.Schramm, D.F.Roberts. Illinoise Univ. Press, 1974. Communication of Ideas. – New York : 1948.

Toffler A. Rethinking the Future [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.amazon.oc.uk 1.

Scott J. Social Network Analysis: a handbook. – SAGE : 1991.

Wasserman S.; Faust K. Social Network Analysis: Methods and Applications. Structural Analysis in the Social Sciences. – Cambridge University Press, 1994.

Wellman B.; Berkowitz S. D. Social Structures: A Network Approach. Structural Analysis in the Social Sciences. – Cambridge University Press, 1988.

K. Cogan. Social Networks as Elements of a New Social Environment.

The article considers conditions of occurrence, distribution and use of social networks in shaping a new social environment related social ties. Properties of social networks and their impact on modern society is being analyzed. It is shown in the context of the social communication system development that the role of social networks involves consolidation of new effective communication types in a virtual community and social fragmentation of the virtual environment and furthermore to destruction of traditional social relations linearity.

Keywords: *social network, social environment, social networks, social communication system.*

УДК 316.353(477.8):314.743 ***Б. Г. Гвоздецька***

ЕМІГРАЦІЙНІ УСТАНОВКИ МЕШКАНЦІВ ЗАХІДНОГО ПОГРАНИЧЧЯ УКРАЇНИ

Міграційні процеси сьогодні відіграють важливу роль в українському суспільстві. Основними причинами міграції є пошук роботи, навчання, стажування, подорожі тощо. Особливої уваги заслуговує пограничний простір де показники міграції є значно вищими від регіону загалом. У статті представлено дослідження еміграційних установок мешканців західного пограниччя України. Аналіз базується на результатах проведеного автором опитування на пограниччі прикордонних областей – Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської.

***Ключові слова**: пограниччя, міграція, еміграційні установки, кордон, мешканці західного пограниччя.*

Сучасний етап світового розвитку відзначається масштабними міграційними потоками, інтенсивними процесами обміну людського капіталу на глобальному рівні, більше того, фундаментальною цінністю сучасного світу проголошені саме свобода капіталу та свобода переміщень людей. Як твердить І. Прибиткова: «Зацікавленість проблемою зарубіжної трудової міграції останніми роками зростає і поглиблюється. Чи не найбільший інтерес викликають сьогодні динаміка, структура та інтенсивність потоків трудової міграції українців за межі країни та перспективи її розвитку під впливом світової фінансово-економічної кризи і не тільки» [Прибиткова, 2011, с. 4]. Цілком погоджуємося з цим твердженням і вважаємо, що особливої уваги заслуговує саме пограничний простір західного кордону України, оскільки він у певному змісті є простором з'єднання України та Європейського Союзу, особливо коли мова піде про безвізовий режим перетину кордону.

Українське суспільство активно залучене до міграційних процесів. Україна визнана п'ятою країною у світі за кількістю осіб, котрі емігрували з неї у різні роки, через неї проходить один з найбільших світових міграційних коридорів [Migration…, 2011]. За даними Державної міграційної служби України, кількість трудових мігрантів з нашої країни за 2010-2012 рр. склала 1,2 млн. осіб [За останні роки…]. Особливе занепокоєння викликає

міграційний потенціал молоді, яка є головним джерелом інтелектуального розвитку України, а також впливає на демографічну, соціальну й економічну ситуацію в нашій державі.

За даними Моніторингу соціальних змін українського суспільства, що його щорічно проводить Інститут соціології НАН України з 1992 р., у 2000-х роках майже що п'ятий українець є потенційним мігрантом й хотів би виїхати з населеного пункту, де він мешкає (19,3% у 2000 р., 21,1% у 2004 р., 20,1% у 2006 р. та 19,6% у 2010 р.). При цьому з тих, хто надумав поїхати, 11,2% співвітчизників зробили у 2010 р. вибір на користь іншої місцевості в Україні і лише 7,9% українців мали намір вирушити за межі колишнього СРСР [Прибиткова, 2011, с. 2].

У пропонованому дослідженні хочемо звернути увагу саме на еміграційні настрої мешканців західного пограниччя України, адже означений простір пограниччя виступає контактною зоною між Україною та Європейським Союзом (Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією), а перспектива набуття чинності безвізового режиму робить це питання особливо актуальним. Пограничний простір є осередком не тільки зіткнення різних культур та народів, а й простором формування та функціонування певних ідентичностей [Cara, 2010, p. 123-142].

Майже половина всіх трудових українських мігрантів перебувають у країнах Європейського Союзу. Переважна кількість їх – в Італії (13,4%), Чехії (12,8%), Польщі (7,4%), Іспанії (3,9%) та Португалії (3%) [Стан дотримання захисту…, 2006, с. 18]. Такий розподіл пояснюється, зокрема, прагненням знайти більш високооплачувану роботу в країнах зі спорідненою ментальністю і релігією.

Вагомий внесок у дослідження теорії і практики міжнародної трудової міграції зробили В. Євтух, Е. Лібанова, О. Малиновська, І. Прибиткова, М. Шульга. Еміграційні настрої донині не привернули значної уваги сучасних дослідників, проте ця проблематика присутня у низці розвідок з міграційної тематики таких авторів, як Є. Красинця, Ю. Платонова, Т. Юдіна. Роботи О. Дейнеко, Г. Остроухової, Л. Сокурянської, Р. Шейко, Г. Щерби присвячені еміграційним настроям пострадянського студентства, соціально-економічним наслідкам міграції молоді з України.

Мета нашої статті – проаналізувати еміграційні установки мешканців західного пограниччя України (пограниччя Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей).

Дослідження показують, що серед учасників зовнішніх міграцій безперечно переважають жителі заходу України, котрі складають 63,8% опитаних домогосподарств [Шестаковський, 2011 с. 336]. Слід зауважити, що в західних областях України закордонна трудова міграція є найбільш поширеною в порівнянні з іншими областями: тут у кожній п'ятій сім'ї є або була раніше людина, яка тимчасово працює в іншій країні [Pribytkova, 2011, p. 45-62; Прибыткова, 2009, с. 64]. Кожний четвертий потенційний трудовий мігрант живе саме на Західній Україні.

Найчастіше мова іде про три основні причини, що впливають на міграційний вибір мешканців пограниччя: економічні, фінансові, соціально-культурні. На формування міграційних установок українських громадян в більшості підштовхує тяжка економічна ситуація в країні (29,5%), однаковою мірою бажання краще заробляти і жити в більш цивілізованих умовах (по 25,3% кожне), а також шкідливі для здоров'я екологічні умови (11,8%). Дещо менше громадян вказують на важке політичне становище в країні (5,4%), бажання проживати разом зі своїми родичами та друзями (4,3%), бажання отримати кращу освіту (3,3%), турбота щодо міжнаціональних конфліктів (3,1%) [Прибыткова, 2009, с. 67].

Істотному зростанню кількості трудових мігрантів сприяло також розширення ЄС, що відбулося за рахунок країн Центральної та Східної Європи, й відкриття кордонів між ними. До того ж, різке скорочення народжуваності та старіння населення у країнах ЄС на тлі розширення виробництва також стимулює міграцію українських громадян.

На нашу думку, однією з причин високого рівня міграції жителів заходу України є наявність кордону з ЄС, тобто близькість європейських країн. На прикордонних територіях між Україною, Польщею, Словаччиною та Угорщиною діє місцевий прикордонний рух. Цей спеціальний режим перетину кордону дає їх мешканцям право на безвізові багаторазові відвідини прикордонної зони сусідньої країни (це 30 км від кордону з Польщею, 30 – 50 км – зі Словаччиною, 50 – 65 км – з Угорщиною). Більшість мешканців пограниччя мають дозволи на перетин кордону у межах режиму місцевого прикордонного руху. Тому вивчення міграційних установок мешканців західного пограниччя є першим кроком у дослідженні міграції саме на пограничному просторі.

Слід зазначити, що під еміграційними установками у соціологічній перспективі слід розглядати поєднання бажання до виїзду зі ступенем готовності його реалізації.

І. Прибиткова дає визначення еміграційним установкам – психічний регулятор поведінки, схильність особистості, що визначає узгодженість дій, зумовлених позитивним чи негативним відношенням до зміни місця і умов життя. Еміграційна установка виражає готовність до певного результату еміграційної поведінки [Прибыткова, 1999, с. 164]. У цьому дослідженні ми аналізуємо еміграційні установки мешканців пограниччя в контексті можливої еміграції.

З січня до листопада 2010 р. нами було проведене соціологічне опитування мешканців пограниччя західного кордону України, яке охопило пограниччя Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей. Опитування проводилося методом стандартизованого телефонного інтерв'ю. Масштабність об'єкту дослідження стала передумовою багатоступеневого формування вибіркової сукупності. Першим етапом формування вибірки став цілеспрямований відбір населених пунктів пограниччя кожної із областей, які репрезентативно представляють населення досліджуваних територій. До вибірки включені міські та сільські населені пункти, максимально наближені до кордону. Другий етап передбачав випадковий систематичний відбір респондентів на основі телефонних довідників населених пунктів, які було включено до вибірки. Респонденти відбиралися за телефонними довідниками на основі технічної вибірки. Після проведеного опитування здійснено зважування масиву на основі вікових категорій. Обсяг вибірки склав 800 респондентів, віком від 18 років.

Серед завдань дослідження ми намагалися з'ясувати ступінь прояву еміграційних установок у мешканців західного пограниччя. З цією метою до соціологічного інструментарію включили запитання: «Чи хотіли б Ви мешкати по інший бік кордону?». Шкала відповідей включала такі варіанти: «так», що свідчить, на наш погляд, про слабку прив'язаність респондента до свого місця проживання та готовність виїхати за кордон; «частково» – свідчить про середній ступінь прив'язаності та свідчить про певне бажання до виїзду; «ні» – засвідчує сильну прив'язаність до свого місця проживання і небажання покидати його.

За результатами проведеного опитування виявилося, що готові покинути батьківщину і виїхати за кордон 11,3% опитаних респондентів. Третина мешканців пограниччя західного кордону України 29,4% характеризуються помірною прив'язаністю до свого місця проживання, вони частково готові змінити своє теперішнє місце проживання, а отже, мають певне бажання до виїзду. Частка тих осіб, які за жодних обставин не хочуть та не готові покинути теперішнє місце проживання, склала 52,6%. Не змогли визначитися з відповіддю 6,8% респондентів (див. рис. 1).

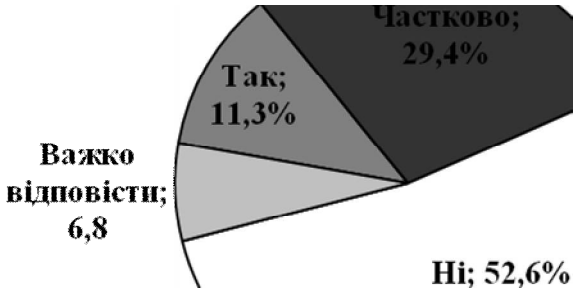

Рис. 1. Розподіл відповідей мешканців західного пограниччя України на запитання «Чи хотіли б Ви мешкати по інший бік кордону?», (%)

Розподіл відповідей мешканців західного пограниччя на запитання „Чи хотіли б Ви мешкати по інший бік кордону?" залежно від вікових категорій засвідчив, що серед вікової категорії молоді (18 – 29 років) найбільше респондентів (19,1%) зі слабкою чи відсутньою прив'язаністю до свого місця проживання, найменше таких опитуваних серед таких вікових груп – 30 – 39 років та 60 – старше, відповідно, 7,3% та 7,5% опитаних. Середній ступінь прив'язаності характерний в основному для молодшої та середньої вікової категорії респондентів і коливається у межах 40,3% – 48,8%. Зі зростанням вікової категорії мешканців пограниччя різко зростає відсоток опитаних, які характеризуються сильною прив'язаністю до свого місця проживання. Так, якщо серед молоді таких лише 27,4% опитуваних, то серед мешканців пограниччя віком 60 – старше аж 82,0% респондентів (див. табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл відповідей мешканців західного пограниччя у розрізі вікових категорій, (%)

Бажання мешкати по той бік кордону:	**Вік**				
	18-29	**30-39**	**40-49**	**50-59**	**60-старші**
так	19,1	7,3	10,4	11,9	7,5
частково	43,3	48,8	40,3	18,8	8,0
ні	27,4	34,1	43,1	62,5	82,0
важко відповісти	10,2	9,8	6,3	6,8	2,5

У розрізі етнічної приналежності мешканців західного пограниччя різких відмінностей у прив'язаності до свого місця проживання не прослідковується. Мешканці пограниччя неукраїнської етнічності склали незначний показник (13,2%) переваги від респондентів української етнічної приналежності (10,8%) зі слабкою чи відсутньою прив'язаністю до свого місця проживання, така ж тенденція прослідковується і з помірною прив'язаністю – відповідно 29,0% мешканців пограниччя української та 31,1% неукраїнської етнічності. Сильну прив'язаність до свого місця проживання відчувають однаковою мірою і українці й представники інших етнічних приналежностей – у межах 52% серед опитаних (див. рис. 2).

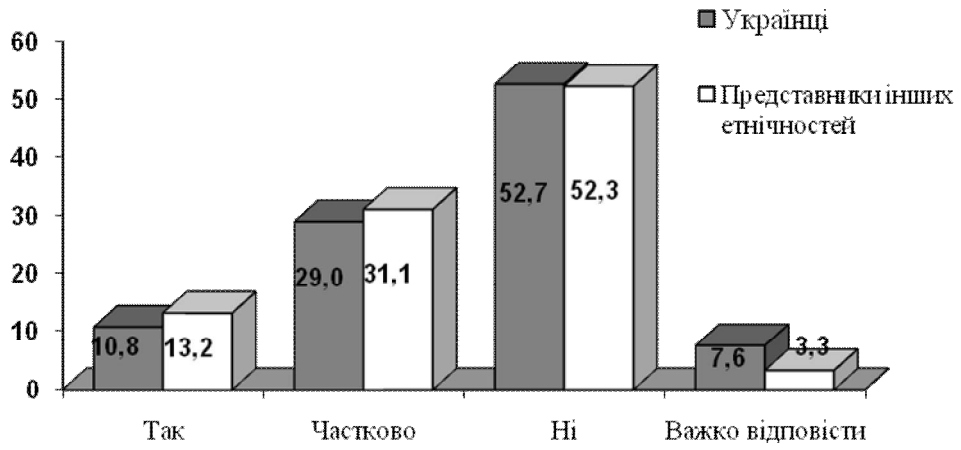

Рис. 2. Розподіл відповідей мешканців пограниччя на запитання «Чи хотіли б Ви мешкати по інший бік кордону?» залежно від етнічної приналежності, %

З таблиці 2 видно, що мешканці пограниччя Івано-Франківської та Закарпатської областей увібрали найбільший відсоток серед опитаних (14,5% та 12,0%) зі слабкою чи відсутньою прив'язаністю до свого місця проживання, тобто вони готові його покинути у будь-який момент часу. Третина респондентів (30,0% та 32,5%) на пограниччях Львівської й Івано-Франківської областей відчувають середню прив'язаість до свого місця проживання, а серед опитаних на пограниччях Чернівецької та Закарпатської областей цей відсоток є дещо меншим і складає відповідно 27,0% та 28,0%. На всіх пограниччях областей, які досліджуються, відсоток респондентів, котрі відчувають сильну прив'язаність до свого місця проживання, є найбільшим та складає половину від опитаних мешканців пограниччя.

Таблиця 2. Розподіл відповідей мешканців західного пограниччя у розрізі досліджуваних областей, (%)

Область	**Так**	**Частково**	**Ні**	**Важко відповісти**
Львівська	10,5	30,0	50,5	9,0
Івано-Франківська	14,5	32,5	45,5	7,5
Чернівецька	8,0	27,0	59,0	6,0
Закарпатська	12,0	28,0	55,5	4,5

Відмінностей між чоловіками та жінками щодо прив'язаності до свого місця проживання ми не зафіксували. Чоловіки і жінки склали однаковий відсоток на всіх ступенях прив'язаності до свого місця проживання (див. рис. 3).

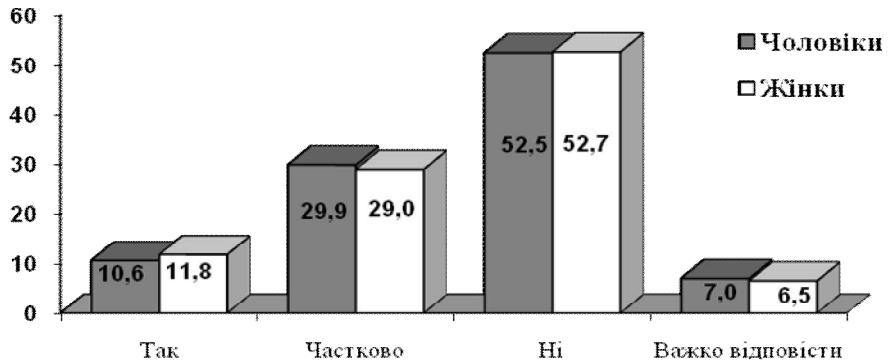

Рис. 3. Розподіл відповідей мешканців пограниччя Карпатського регіону на запитання «Чи хотіли б Ви мешкати по інший бік кордону?» залежно від статі, (%)

Залежно від освітнього рівня деякою мірою змінюється ступінь прив'язаності до місця проживання. Слабка чи відсутня прив'язаність до місця проживання притаманна усім освітнім рівням та коливається у межах 10,8% – 11,9% опитаних. Зі зростанням освітнього рівня мешканців пограниччя збільшується відсоток респондентів зі середнім ступенем прив'язаності до місця проживання і водночас зменшується кількість тих, які відчувають сильну прив'язаність (див. табл. 3).

Таблиця 3. Розподіл відповідей мешканців західного пограниччя залежно від освітнього рівня, (%)

Освіта	**Так**	**Частково**	**Ні**	**Важко відповісти**
Неповна середня, середня	11,9	19,8	61,9	6,4
Середня спеціальна, середня технічна	10,8	30,4	51,4	7,4
Неповна вища, вища	11,3	34,8	47,7	6,3

Отже, для половини мешканців західного пограниччя властива сильна прив'язаність до свого місця проживання, однак третина респондентів характеризується помірною, а десята частина опитаних взагалі дуже слабкою чи відсутньою прив'язаністю, а отже ми бачимо певні еміграційні настрої. Мешканці пограниччя Чернівецької та Закарпатської областей, на відміну від мешканців пограниччя Львівської та Івано-Франківської областей, відзначається найбільшим відсотком респондентів із сильною прив'язаністю до свого місця проживання. Серед опитаних вікових категорій молодь відзначилася найбільшим відсотком опитаних, які відчувають слабку чи відсутню прив'язаність до свого місця проживання, середні вікові категорії характеризуються у більшості помірною прив'язаністю, найбільш прив'язаними до свого місця проживання є найстарші вікові категорії. Що вищий освітній рівень мешканців пограниччя, то менший відсоток опитаних із сильною прив'язаністю до свого місця проживання.

Проблема міграції займає вагоме місце у нашій державі, особливо трудова міграція за кордон. Сьогодні вона потребує ретельного аналізу науковців та адекватних дій з боку законодавчої та виконавчої влади. З огляду на сьогоднішні події, Україну очікує новий міграційний дисбаланс, наслідки якого передбачити важко.

Д ж е р е л а:

За останні роки кількість українських трудових мігрантів зменшилася [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/~/1/0/all/2013/11/03/

Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси в Україні // Безпека документів та міграційна політика: висновки та рекомендації міжнародних робочих груп для України. – Київ : Європа без бар'єрів, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://i-soc.com.ua/ukr/pribytkova.php.

Прибыткова И. Современные миграционные процессы: теоретико-методологические аспекты исследований // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1999. – №1.

Прибыткова И. Хроники миграционных событий в Украине до и после распада СССР // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №1.

Стан дотримання захисту прав громадян України за кордоном : [спеціальна доповідь уповноваженого : Верховної Ради України з прав людини]. – Київ : 2006.

Шестаковський О. Зовнішня і внутрішня трудова міграція українців (за результатами дослідження 2010-2011 років) // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Випуск 17. – Харків : 2011.

Cara O. Lives on the Border : Language and Culture in the Lives of Ethnic Russian Women in Baltinava, Latvia // Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 2010. – Vol. 38. – №1.

Migration and Remittances Factbook 2011 / by Dilip Ratha – 2nd Edition. – 2011.

Pribytkova Irina. Post-Soviet Migration Transition in Ukraine // International Migration of Population in the Post-Soviet Territory: Two Decades of Successes, Mistakes and Expectances. – International Migration of Population: Russia and Contemporary World. Vol. 25. Edited by Vl. Iontsev. – Moscow : 2011.

B. Hvozdecka. Immigration Attitudes of Residents of the Borderlands in the Western Ukrainian Border Regions.

Today, migration processes play an important role in the Ukrainian society. The main reasons for migration are: job search, study, training, travel etc. Special attention deserves a border space where the indicators of migration is much more from the regions in general. The paper presents the study of immigration attitudes of young people in the western regions of Ukraine, where the border space becomes the contact zone between Ukraine and the European Union. The analysis is based on a survey conducted by the author in the border regions - L'viv, Ivano- Frankivsk, Chernivtsi and Transcarpathia.

Keywords: *borderlands, migration, immigration attitudes, border, residents of the western borderlands.*

УДК 316.347-057.875(=161.2)+(=162.1) ***Г. О. Кісла***

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ ПОЛЬСКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ: СИМЕТРІЯ ТА АСИМЕТРІЯ СПРИЙНЯТТЯ (ПОРІВНЯЛЬНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Етнічні стереотипи як об'єкт соціологічного дослідження займають особливе місце в етносоціології. Наявність позитивних чи негативних стереотипів є умовою конструювання і тиражування солідарних чи конфліктних відносин між етнічними групами у просторі однієї країни, або між різними країнами.

Дослідження і креативне конструювання позитивних стереотипів у студентської молоді, які презентують найбільш мобільну і перспективну частину і українського, і польського суспільства, може бути дуже корисною подією у вирішенні геополітичного вибору для України. Box of stereotypes складається з наступних стереотипів: солідарні стереотипи, оціночні, статусні, історичні, політичні, порівняльні, візуальні, стереотипи функціональних образів. В ієрархічному розподілі етнічних стереотипів порівняльні стереотипи мають симетричне розташування. Найбільша дистанція між історичними стереотипами і стереотипами функціональних образів.

Ключові слова: *етнічний стереотип, етнічна група, box of stereotypes, соціальні відносини.*

Постановка проблеми. Етнічні стереотипи як об'єкт соціологічного дослідження займають особливе місце в етносоціології. Чому так важливо досліджувати етнічні стереотипи? Головне пояснення може бути таким: наявність позитивних чи негативних стереотипів є умовою конструювання і тиражування солідарних чи конфліктних відносин між етнічними групами у просторі однієї країни, або між різними країнами. Українська держава на цей час опинилась в ситуації складного геополітичного вибору. Як показують останні соціологічні дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» і Київського міжнародного інституту соціології (проходили 6-12 березня 2013 р.) українське суспільство диференціюється практично на дві рівні частини. 42.7% респондентів готові проголосувати за вступ до Європейського союзу. 42.1% готові проголосувати за вступ України до Єдиного митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном [Фонд «Демократичні ініціативи…].

Зрозуміло, що кожен має право на свою думку, яка формується під впливом багатьох факторів, серед яких не останнє місце займають етнічні стереотипи. І в цьому контексті є дуже актуальним дослідження стереотипів сприйняття польськими студентами українців і сприйняття українськими студентами поляків. Конструювання позитивних стереотипів у досліджуваних групах, які презентують найбільш мобільну і перспективну частину і українського, і польського суспільства може бути дуже корисною подією у вирішенні геополітичного вибору для України.

Викладення основних результатів дослідження. Методологічний дискурс про етнічні стереотипи складається з двох концептів. Перший: зміст етнічних стереотипів. Другий: фактори формування етнічних стереотипів.

У. Ліппман, який ввів у наукову роботу поняття «стереотип», пропонував розглядати стереотипи як *упереджені (курсив авт.)* думки, які рішуче керують усім процесом сприйняття [Липпман, 2004, с. 7-22]. Відомий російський соціолог Л.М. Дробіжева у своїх дослідженнях про етнічні стереотипи виходить з того, що стереотипи – це *приписування (курсив авт.)* якихось рис народу, вони можуть відображати ті чи інші реальності, але в цілому їх неправомірно оцінювати як характеристику народу [Национально-гражданские идентичности…, 2007]. Не зовсім коректно робити узагальнення, але є немало інших дослідників, які розглядають етнічні стереотипи як науковий феномен з «ризиковою змістовністю».

Фактори формування етнічних стереотипів. Український вчений А. С. Баронін, розглядаючи процес формування стереотипів, відзначає, що у людини виникає установка по відношенню до представників іншої етнічної спільності на підставі його досвіду спілкування або вже існуючої установки до даного етносу [Баронин, 2000]. З. В. Сікевич, досліджуючи процес формування етнічних стереотипів, прийшла до висновку, що існують наступні чинники формування стереотипів: порівняння, міжетнічне спілкування і неорганізовані форми передачі інформації, зокрема чуток, приказок, анекдотів [Сикевич, 2008].

У своєму дослідженні, враховуючи презентовані концепти, ми виходили з наступного:

- етнічні стереотипи, це наукове поняття, яке потребує коректної інтерпретації,

- факторами формування етнічних стереотипів є досвід спілкування, порівняння.

Наше дослідження дозволяє пропонувати і такі фактори як візуалізація «іншого» та історична пам'ять.

Дослідження на тему «Етнічні стереотипи польських студентів про українців» та «Етнічні стереотипи українських студентів про поляків» проводилось у межах дослідницької стратегії якісної соціології, методом незакінчених речень: «Поляки для мене це ….», «Українці для мене це…». Польська респондентська група складалась зі студентів Інституту соціології Люблінського університету імені Марі-Кюрі Складовської; студентів третього курсу соціології UMCS м. Бяла-Подляска; студентів другого курсу соціології Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska в Перемишлі.

Українська респондентська група складалась зі студентів Таврійського Національного університету ім. В. Вернадського (м. Сімферополь), студентів Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Дослідження проводилось у 2010 р.

Метою нашого дослідження є вивчення box of stereotypes для кожної репондентської групи та ієрархічного розподілу етнічних стереотипів польських та українських студентів.

Об'єкт дослідження – етнічні стереотипи у вигляді оцінок, установок по відношенню до представників іншої етнічної групи. Предмет дослідження – ключові поняття, образи і смислові вирази, які виступають як основні елементи сприйняття суб'єктів іншої етнічної спільноти.

Box of stereotypes. Типологізація стереотипів по змісту у нашому дослідженні склалася наступним чином: солідарні стереотипи, оціночні, статусні, історичні, політичні, порівняльні, візуальні, стереотипи функціональних образів. Для нашого дослідження важливо те, що типологізація стереотипів по змісту у польської респондентської групи та в української співпадають практично повністю. Є одна відмінність: українські студенти презентують box of stereotypes «історична пам'ять».

Потрібно відмітити, що по інтенсивності тиражування стереотипів, українські студенти випереджають польських.

Інтенсивність змістовної наповненості box of stereotypes польських студентів виглядає наступним чином.

Стереотипи функціональних образів. Галасливі, полюбляють пити алкогольні напої у великій кількості, «кричать» на молодіжних вечірках, п'яниці, корумповані митники, люди, що продають сигарети, алкоголь.

Солідарні стереотипи. Брати слов'яни, польський політичний партнер, наші східні сусіди, наші слов'янські сусіди, співорганізатори Євро-2012, близькі сусіди.

Оціночні стереотипи. Цікаві люди, дуже гостинний народ, музичні, бідні люди, скромні. Нація, яка має хорошу кухню. Мають велику культурну спадщину, наприклад, красиві міста, пам'ятники, площі. Легкі люди.

Політичні стереотипи. Це революційна нація. «Помаранчева революція». Нація, яка знає, як боротися за свою свободу. Народ, який прагне стати розвиненою країною, щоб стати членом НАТО і ЄС. Люди, які хочуть реальної демократії в їхній країні, зміцненню зв'язків із Західною Європою, зниження залежності від Росії. Їх держава роздирається на частини, їх держава лежить на перехресті і знаходиться під впливом Росії (матір) і Європейського союзу. Нація, що є ледь відкрита для нових ідей і нових рішень. Вони живуть в країні, в якій постійно змінюється політична ситуація.

Порівняльні стереотипи. Народ, як і будь-який інший. В Україні є дешевші продукти, одяг, ніж у Польщі. Ті ж люди як і ми, такі люди, як і всі інші.

Візуальні стереотипи. Чоловіки ходять у шкіряних чоботях, молоді жінки одягнені дуже зухвало, красиві дівчата, брудні люди, люди зі світлою шкірою.

Статусні стереотипи. Православні, колишні жителі СРСР, мешканці України, літні люди, люди транзитної країни (нафта, газ).

Історичні стереотипи. У них сумна історія, поважають своє минуле, вони традиціоналісти.

Інтенсивність змістовної наповненості box of stereotypes українських студентів виглядає наступним чином.

Солідарні стереотипи. Поляки це наші брати і сестри, братній народ, родичі, сусіди. Країна, яка дає українцям роботу. Партнери по Євро. Партнери. Помічники нам для вступу в ЄС. Роботодавці для українців. Люди, з якими хотілося б потоваришувати. Поляки підняли нам економіку в 1990-х і 2008-2009 рр. Підтримують нашу незалежність. Поляки – народ, який я поважаю.

Оціночні стереотипи. Гостинні, вільні у своєму виборі, спокійні, волелюбні, безконфліктні, не бідні, доброзичливі, добре ставляться до

українців, цікава культура, веселі, незалежні, порядні люди, працьовиті, чудовий народ, кухня смачна, високий рівень життя, успішні.

Статусні стереотипи. Жителі країни близької до України, жителі ЄС, інвестори, європейці, католики, слов'яни, вікно в Європу, члени ЄС.

Політичні стереотипи. Демократи, влада для народу, політична стабільність, політики у них нормальні.

Історичні стереотипи. Цікава і багата історія, історія у нас з поляками спільна, цікавляться історією України, знають добре свою історію.

Історична пам'ять. Війна Богдана Хмельницького, Варшавське гетто, Катинь, шляхта.

Порівняльні стереотипи. Культура у поляків вища, ніж в українців, у поляків інший менталітет, економіка розвинена на багато краще, ніж в Україні, менталітет дуже схожий на наш, схожі на українців, поляки такі ж люди, як і ми, спільного у нас багато. Нація схожа на українців. Польські студенти отримують кращу освіту, ніж українські, історія у нас з поляками спільна, мова схожа на українську, все дешевше, ніж в Україні.

Візуальні стереотипи. Світловолосі, красиві хлопці, дуже красиві люди.

Стереотипи функціональних образів. Президент-слюсар, пиво, хороші товари, одяг, взуття, університетський обмін студентами, мало вживають алкоголю.

Ієрархічний розподіл етнічних стереотипів респондентських груп склався наступним чином (принцип зниження).

Польські студенти	**Українські студенти**
1. Солідарні стереотипи	1. Оціночні стереотипи
2. Стереотипии функціональних образів	2. Історичні стереотипи
3. Оціночні стереотипи	3. Солідарні стереотипи
4. Політичні стереотипи	4. Статусні стереотипи
5. Порівняльні стереотипи Статусні стереотипи	5. Порівняльні стереотипи
6. Візуальні стереотипи	6. Політичні стереотипи
7. Історичні стереотипи	7. Візуальні стереотипи Стереотипии функціональних образів

Висновки. Як бачимо, в ієрархічному розподілі етнічних стереотипів тільки порівняльні стереотипи (поляки – такі ж люди, як і ми, спільного у нас багато, нація схожа на українців, ті ж люди, як і ми), мають симетричне розташування. Близько до симетрії знаходяться візуальні стереотипи (красиві дівчата, світловолосі, красиві хлопці, дуже красиві люди). Найбільша дистанція між такими стереотипами: історичні (цікава і багата історія, історія у нас з поляками спільна, цікавляться історією України, у них сумна історія) і стереотипи функціональних образів (університетський обмін студентами, мало вживають алкоголю, люди, що продають сигарети, алкоголь).

Д ж е р е л а:

Баронин А. С. Этническая психология. – Киев : Тандем, 2000.

Липпман У. Общественное мнение. – Москва : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004.

Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – Киев : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007.

Сикевич З. В. Социальная психология этнических отношений. – Санкт-Петербург : 2008.

Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/dumka-gromadjan-2013.htm

G. Kisla. Ethnic Stereotypes Polish and Ukrainian Students: Symmetry and Asymmetry of Perception (Comparative Sociological Studies).

Ethnic stereotypes are the object of sociological research. They will present an important function for ethnic studies. Positive and negative stereotypes influence to the construction and circulation of solidarity or conflict relations within one ethnic group or between different countries.

Students are a very mobile social group. Also, this group has high perspectives for development. Therefore, the study of ethnic stereotypes of the Polish and Ukrainian students is a condition to take a step into Europe for Ukraine.

Box of stereotypes consists of the following stereotypes: solidarity stereotypes, evaluation, status, historical, political, comparative, visual, stereotype of functional images. The hierarchy of ethnic stereotypes of Polish and Ukrainian students presents symmetry of comparative stereotypes. Historical stereotypes and stereotypes of functional images have a greater distance.

Keywords: *ethnic stereotype, ethnic group, box of stereotypes, social relations.*

УДК 303.446.2-057.87 ***Г. В. Щілінська***

СПОСОБИ ФОРМУВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ

У статті розглянуто сутність терміну «міжкультурна комунікативна компетентність», виділені особливості комунікативної взаємодії студентів як соціальної групи. Окреслені основні фактори, що впливають на міжкультурну взаємодію у студентському середовищі. Проаналізовані способи формування міжкультурної комунікативної компетентності студентської молоді.

Ключові слова: *діалог культур, комунікація, міжкультурна взаємодія, компетентність, комунікативна компетентність, студенство.*

Постановка наукової проблеми та визначення актуальності дослідження. Сучасне суспільство характеризується численними глобалізаційними процесами, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя: економічній, політичній, соціальній, духовній та культурній. Із розвитком світової економіки, глобальним поширенням транснаціональних корпорацій актуальним стало питання якісної підготовки фахівців міжнародного класу. Як наслідок, виникає нове явище – інтелектуальна міграція, яке характеризується відтоком студентів до зарубіжних країн для отримання вищої освіти із перспективою подальшого працевлаштування. Інтелектуальна міграція має місце як серед українських студентів, так і серед студентів – жителів зарубіжних країн, які здобувають освіту у вищих навчальних закладах України. У процесі навчання студенти з інших країн опиняються в іншому мовному та культурному середовищі, тому процес здобуття освіти за кордоном завжди супроводжується іншими процесами – міжкультурною та мовною взаємодією. З метою створення максимально комфортного середовища для отримання вищої освіти студенти мають володіти комунікативною компетентністю, способи формування якої є актуальним питанням для дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання комунікативної компетентності досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями. Питанню інтернаціоналізації української системи освіти та присвячені

наукові праці таких дослідників: Гриненко А., Журавський В., Згуровський М., Колесник А., Куценко В., Рашкевич Ю., Рижкова А., Степко М., Федосов А., Товканець Г., Чуйко Г., Чуйко Н. та ін. Теоретичні питання міжкультурної компетентності розглядаються у наукових працях Біблера В., Муратової О., Новицької А., Плужника І., Садохіна А., Смірнової Н., Ткаченко Т., Термінасової С. та ін. Теорії комунікативної компетентності пропонують у своїх дослідженнях Хомський Н., Хаймс Д., Вятютнев М. Дослідженню міжкультурної комунікації в освіті присвячено роботи Козирєвої Н., Мошняги О., Соколової М. та ін.

В той же час, особливості міжкультурних комунікаційних процесів у студентському середовищі потребують більш детального дослідження, а реалізація міжкультурної комунікативної компенетності студентів досліджена недостатньо.

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є дослідження способів формування міжкультурної комунікативної компетентності студентської молоді. Досягненню поставленої мети сприяє виконання наступних завдань: розглянути сутність міжкультурної комунікативної компетентності; виділити особливості комунікативної взаємодії студентів як соціальної групи; дослідити основні фактори, що впливають на міжкультурну взаємодію у студентському середовищі, сформувати напрямки досягнення студентами вищих навчальних закладів міжкультурної комунікативної компетентності.

Теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази. Теоретичною базою дослідження виступили наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, присвячені проблемі встановлення якісного міжкультурного діалогу, питанню міжкультурної комунікативної компетентності та основам її формування. Під час дослідження було також проведено аналітико-синтетичну переробку інформації, отриманої з періодичних видань, Інтернет-джерел, матеріалів всеукраїнських та міжнародних конференцій. Методологія дослідження ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання. Методологічну основу проведення дослідження становлять загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція та дедукція, узагальнення, систематизація), а також емпіричні методи дослідження (статистичні, методи формалізації, прогнозування).

Викладення основних результатів дослідження. Поширення міжнародних корпорацій, інтернаціоналізація суспільства, міграція робочої сили та студентської молоді – все це сприяє розповсюдженню міжкультурної взаємодії між представниками різних країн, релігій, націй. Основною метою міжкультурної взаємодії в суспільстві є встановлення ефективної та якісної міжкультурної комунікації, яка сприятиме поглибленню світових інтеграційних процесів.

Поняття міжкультурної комунікації є об'єктом дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців із середини XX ст. Сьогодні воно функціонує не просто як термін, а як самостійна наукова дисципліна, яку характеризують об'єкт, предмет, основні принципи і наукові постулати.

Результатом міжкультурної комунікації в суспільстві є встановлення і ведення комунікативного діалогу між представниками різних культур. Для успішного ведення комунікативного діалогу необхідно правильно розставити важелі між такими параметрами:

- вибір партнера;
- вибір теми діалогу;
- ступіть відвертості спілкування.

Ігнорування будь-якого з них може призвести до непорозуміння між учасниками діалогу, а в гіршому випадку – і до конфліктних ситуацій. Необхідно також враховувати, що така модель поведінки характерна тільки для вербальної взаємодії.

Як відомо, неефективне ведення міжкультурного діалогу може викликати таке явище як міжкультурний конфлікт. Основні причини виникнення й розвитку міжкультурних конфліктів визначити складно: основою такого типу конфліктів можуть бути як мовні непорозуміння з комунікативним партнером, так і особисті причини, які можуть лежати в полі інтелектуального, культурного психологічного розвитку комунікантів, їх особистих якостей, можуть бути підсвідомі або усвідомлені самими учасниками конфлікту. При цьому конфліктна ситуація, що виникає, відображає не лише деструктивну сторону діалогу або комунікації в цілому. Якщо розглядати її з точки зору теорії позитивного конфлікту, конфлікт у процесі спілкування є невід'ємною частиною взаємодії в соціумі, тому він відображає дисфункціональний характер такої взаємодії. Згідно з визначенням О. В. Широкової та О. В. Чібісової, міжкультурний конфлікт –

це конфлікт картин світу, інтерпретацій і установок, притаманних тим чи іншим групам, так як національна картина світу особливо інтимним чином пов'язана з духовним життям особистості [Широкова, 2012].

К. Делхес виділяє такі причини виникнення комунікаційних конфліктів:

- особисті якості комунікантів (норовливість і честолюбство, фрустровані індивідуальні потреби, низька здатність або готовність до адаптації, пригнічена злість);
- соціальні відносини або міжособистісні відносини (надмірно виражене суперництво, недостатнє визнання здібностей учасниками діалогу, недостатня підтримка або готовність до компромісів, суперечливі цілі та засоби для їх досягнення);
- організаційні відносини (перевантаження роботою, неточні інструкції щодо ведення діалогу, нечітку окреслені компетенції або відповідальність учасників діалогу, суперечливі цілі, постійна зміна правил і вказівок для учасників комунікації, глибокі зміни або переструктуризація звичних позицій і ролей) [Делхес, 1994, с. 124].

Таким чином, позитивний конфлікт у процесі ведення міжкультурного діалогу є корисним для розвитку комунікативних здібностей учасників діалогу. В той же час, якщо виникає загроза його виникнення або конфліктна ситуація вже має місце у процесі міжкультурної взаємодії учасників комунікації, необхідно оцінити ступінь втрат, які може спричинити конфлікт, перш ніж обирати шлях його розвитку.

Правильне ведення міжкультурного діалогу, сприяння поглибленню міжкультурних комунікаційних процесів у суспільстві, уникнення або згладжування конфліктних ситуацій – всі ці напрямки діяльності є характерними для особи, яка володіє міжкультурною комунікативною компетентністю.

Сам термін «комунікативна компетентність», від якого походить і інший – «міжкультурна комунікативна компетентність», сформувався в результаті розширення терміна «лінгвістична (мовна) компетентність», запровадженого лінгвістом Н. Хомським в науковій праці «Аспекти теорії синтаксису». За його твердженням, мовна компетентність охоплює «систему інтелектуальних здібностей, систему знань та переконань, що розвивається в ранньому дитинстві та завдяки взаємодії з багатьма іншими факторами обумовлює види поведінки» [Хомський, 1972, с. 2].

Формування міжкультурної комунікативної компетентності особливо актуальне у студентському середовищі. Сучасна українська система вищої освіти спрямована на відкритість і доступність її представникам інших країн. В останні роки фахівці Українського державного центру міжнародної освіти МОН України відзначають стрімке зростання чисельності іноземних студентів. Згідно з отриманими статистичними даними, в Україні навчаються понад 50 тисяч іноземців, причому найбільше – у ВНЗ Києва та Харкова. Крім Києва і Харкова, іноземні студенти їдуть вчитися в Одесу, Донецьк, Львів і Луганськ. Усього в Україні у 2012/13 навчальному році навчались більше 53000 іноземних громадян зі 137 країн, з них 45% – з країн Азії, 32% – з СНД, 16% – з Африки і 3% – з Європи (рис. 1).

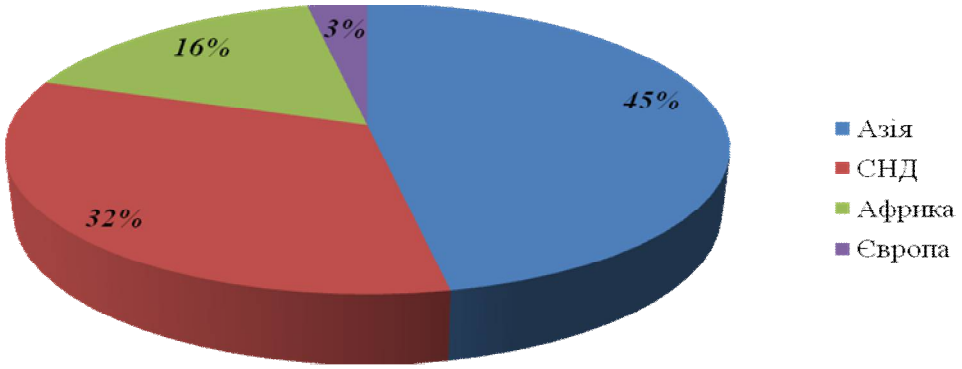

Рис. 1. Розподіл іноземних студентів, що навчаються в Україні, за країною походження

Як повідомляло Delo.UA, іноземні студенти, що навчаються у вищих навчальних закладах України, щорічно приносять в бюджет країни понад 120 млн. дол. Найпопулярнішими ВУЗами є Національний авіаційний університет (НАУ) та Національний медичний університет імені О. О. Богомольця.

Більшість українських вищих навчальних закладів пропонують іноземним абітурієнтам спеціальні підготовчі курси, які тривають один навчальний рік. Протягом курсів майбутні абітурієнти вивчають на вибір російську або українську мову, а також декілька профільних дисциплін. Вартість підготовчих курсів для іноземних студентів становить від 1,5 до 3

тис. дол. Після завершення підготовчих курсів іноземний студент може вступати в будь-який вищий навчальний заклад України.

Основними перевагами навчання в українських вищих навчальних закладах для іноземних студентів є:

- якісна академічна школа і рівень отриманих знань;
- спрощена, порівняно з європейською, система освіти;
- лояльні вимоги до абітурієнтів та студентів у процесі навчання;
- відносно низька вартість навчання, порівняно з навчальними закладами інших країн;
- можливість працевлаштування в Україні або міграції до більш розвинених країн після завершення навчання.

Навчальний процес іноземних студентів супроводжується їх постійною взаємодією із представниками іншої нації, культури або релігії. Тому як для українських, так і для іноземних студентів важливо пам'ятати про міжкультурну комунікативну компетентність і чітко слідувати її принципам.

Структура міжкультурної комунікативної компетентності, як зазначає Т. П. Дружченко охоплює такі компоненти: лінгвістична, соціолінгвістична, соціокультурна, соціальна, дискурсивна, стратегічна [Дружченко, 2012].

Така структура комунікативної компетентності є оптимальною, тому що вона включає в себе всі напрямки, за якими розглядається комунікативний процес взагалі та формування комунікативної компетентності студентів зокрема. Відповідно, науковцями виділено шість видів компетентностей, якими має володіти учасник міжкультурного діалогу.

Т. О. Аврамко наголошує, що іншомовна комунікативна компетентність є інтегральною характеристикою професійної діяльності, яка охоплює такі підструктури:

- діяльнісну (знання, уміння, навички та способи здійснення професійної діяльності);
- комунікативну (знання, уміння, навички та способи здійснення професійного спілкування). Якщо компетентність характеризують знання, уміння, навички та способи організації спілкування, то компетенцію – здатність фахівця використовувати набуті знання, сформовані вміння тощо [Аврамко, 2012].

Тільки взаємодія зазначених компонентів сприятиме якісній міжкультурній взаємодії та здобуттю студентами навичок міжкультурної комунікативної компетентності.

Особлива природа міжкультурної комунікативної компетентності виявляється в міждисциплінарності, адже її не можна повністю ототожнювати з комунікативною компетентністю або міжкультурною компетентністю носія мови. Йдеться про «гібридний» вид компетентності, який дозволяє мовній особистості виходити за межі рідної культури та перетворюватись на «медіатора культур» (міжкультурну особистість), не втративши власної культурної ідентичності [Дружченко, 2012].

Здобуття вищої освіти іноземними студентами – один із шляхів підготовки до міжкультурної комунікації. За умови якісної організації навчального процесу у студентах закладаються практичні навички ведення успішного діалогу культур, а також вербального спілкування з представниками інших країн. Для цього у навчальних програмах повинні бути передбачені культурологічні аспекти, спрямовані на формування в студентів основ міжкультурної комунікативної компетентності як інтегративної здатності особистості під час навчання, у професійній діяльності та у повсякденному житті розуміти та приймати іншомовний світогляд, культуру, особисті навички і вміння, якості характеру.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Україна щорічно приймає іноземних студентів до вищих навчальних закладів Києва, Харкова та інших міст. Процес навчання для студентів супроводжується не лише отриманням теоретичних та практичних знань із дисциплін, передбачених навчальною програмою, а і постійним перебуванням у поліетнічному середовищі. Саме тому процес здобуття вищої освіти має супроводжуватися отриманням студентами базових знань про ефективне ведення міжкультурного діалогу, яке є основою для формування міжкультурної комунікативної компетентності. Поняття міжкультурної комунікативної компетентності включає в себе декілька підструктур, кожна з яких може бути розглянута як відповідна компетентність, якою має володіти студент. Володіння основами міжкультурної комунікативної компетентності дозволить не лише встановити контакт з іноземними студентами, визнати їхні культурні цінності та національні особливості, а й навчить їх проявляти толерантність

у питаннях розбіжностей у формах спілкування, стилях поведінки, способі життя, звичаях та традиціях, а також підвищить якість взаємодії представників різних етнічностей.

Д ж е р е л а:

Аврамко Т. О. Міжкультурна комунікативна компетенція // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія : Філологічна . – 2012. – Вип. 23.

Дружченко Т. П. Особливості формування міжкультурної комунікативної компетентності в навчальному процесі [Електронний ресурс] // Матеріали VII Науково-практичної конференції «Спецпроект: аналіз наукових досліджень». – Режим доступу : http://www.confcontact.com/2012_06_14/pe2_druzhchenko.htm, вільний. Назва з екрану.

Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. – Москва : АСТ:АСТ МОСКВА, 2008.

Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – Москва : 1972.

Широкова Е. В., Чибисова О. В. Конфликт как способ межкультурной коммуникации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rae.ru/forum2012/189/202.

Delhees K. Soziale Kommunikation. Psychologische Grundlagen fur das Miteinander in der modernen Gesellschaft. – Opiaden : Westdeutscher Verlag, 1994.

G. Schilinska. Students' Intercultural Communicative Competence: Methods of Organisation.

The article gives the essence of the term «intercultural communicative competence». The basic features of the interactive communication between students as a social group are highlighted in it. The main factors that influence the intercultural interaction of students are analyzed. The methods of students' intercultural communicative competence reaching are given.

Keywords: *dialogue of cultures, communication, intercultural interaction, competence, communicative competence, students.*

УДК 316.64:34: [316.648-044.923] (477) ***Т. С. Маруськ***

ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

У статті проаналізовано основні теоретичні положення щодо визначення змісту понять «деформації масової свідомості» та «деформації правосвідомості». Розглянуто низку теорій для пояснення чинників та соціального контексту виникнення деформації масової свідомості, а як наслідок, правосвідомості у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: *деформація, соціальні деформації, деформації масової свідомості, деформації правосвідомості, аномія.*

Постановка проблеми. Згідно з Конституцією, Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Також у законодавстві закріплені принципи верховенства права, захисту прав та свобод людини. Проте під час практичної реалізації цих ідей виникає багато суб'єктивних та об'єктивних умов, що зупиняють чи уповільнюють процеси їх втілення. У структурі свідомості – як масової, так і індивідуальної – розхитуються, слабшають і руйнуються соціальні бар'єри, які функціонально відповідають за стримування криміногенних імпульсів, стоять на заваді вибору з боку індивіда девіантних і кримінальних форм поведінки.

Однією із поширених в науковій літературі пояснювальних моделей, які застосовуються в інтерпретації невдач і труднощів економічних, правових, соціальних реформ в українському суспільстві, є апеляція до певних рис масової свідомості, які означаються із використанням поняття «деформації». Поняття «деформації» сьогодні активно використовується багатьма гуманітарними науками, такими як юриспруденція, психологія, соціологія, для означення поведінки людей, соціальних груп чи стану свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічним основам дослідження правосвідомості присвячені праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема Е. Бенфілда (E. Banfield), М. Гертога [Hertogh, 2004, p. 457-481], М. Камерер (M. Camerer) [Camerer, 2006, p. 152-165], Е. Ноель-

Неуманн (E. Noelle-Neumann), П. Евіка (P. Ewick) [Ewick, 1998], С. Сілбі (S. Silbey) [Ewick, 1998], І.Л. Грошева, В. П. Степаненка, А. Бови, А. Гречина, Ю. Дмитрієнка, В. Касьянова, В. Кудрявцева, І. Рущенка.

У нашій розвідці під деформаціями правосвідомості ми розумітимемо зміни її стану під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, за яких у її окремих носіїв, соціальних груп чи у переважної більшості населення формується перекручена картина правової дійсності, тобто цінності, уявлення, настрої, емоції та мотиви поведінки, що можуть призвести до негативних соціальних наслідків [Марусяк, 2011].

Одним з першочергових завдань науковців, а зокрема соціологів постає вивчення механізмів виникнення змін у масовій свідомості, майбутній стан якої і визначатиме напрямок розвитку соціуму. Ми проаналізуємо концепції, які більшою чи меншою мірою здатні пояснити виникнення сучасного стану свідомості, зокрема правової, в українському суспільстві та фактори, що мають найбільший вплив на цей процес.

Метою статті є пояснення чинників та соціального контексту виникнення деформації масової свідомості, а як наслідок, правосвідомості у сучасному українському суспільстві.

Викладення основних результатів дослідження. У соціології широко використовується категорія «соціальні деформації», що означає порушення соціальних норм чи відхилення від них. Цій проблемі присвячена монографія академіка РАН В.Н. Кудрявцева, в якій він визначає причини соціальних деформацій, шляхи їх подолання, а також основні їх характеристики, такі як негативна (деструктивна) направленість, масовість, охоплення ними багатьох або всіх сфер суспільства, їх еволюція та розвиток, поєднання в них стихійного та свідомого начал [Кудрявцев, 1992, с. 13-15]. Соціальні деформації охоплюють соціальні відносини, соціальні інститути, соціальні цінності.

В. Н. Кудрявцев співвідносить поняття деформацій з соціальними відхиленнями і говорить про те, що деформації є ширшим поняттям, ніж просто характеристика вчинків людей, що порушують певні норми, а включає також об'єктивні і суб'єктивні процеси, які самі по собі вчинками не є [Кудрявцев, 1992, с. 16]. Причини соціальних деформацій визначаються станом розвитку виробничих сил, культури, демократичних інститутів, свободи особистості. Це корелює з нашими твердженнями про те, що

правосвідомість зазнає впливу макропроцесів у суспільстві, а отже видозмінюється.

Також автор описує етапи розвитку та вкорінення даних видозмін, серед яких виділяє: 1) появу і наростання дефектів в окремих сферах суспільного життя; 2) розвиток дефектів та відображення їх в масовій свідомості; 3) розширення і відтворення кризових явищ, збільшення сфер їх прояву і перехід до всезагального стану.

Ми вважаємо, що на основі даного підходу можна аналізувати дефекти масової свідомості у конкретному суспільстві, беручи до уваги економічні, політичні, культурні та моральні трансформації.

Вивчення масової свідомості простежується у творчості Е. Дюркгайма, який досліджує колективні уявлення, що є продуктом соціального та містять ідеї, почуття, цінності та є передумовою вчинків. Головним, на думку Е. Дюркгайма, є те, що колективні уявлення не є сумою індивідуальних свідомостей. А цілком новим продуктом, що твориться від їх об'єднання.

Відповідно до цього твердження, масова правова свідомість є якісно новим утворенням, що містить певні властивості індивідуальних правосвідомостей та водночас визначає їх.

Розглядаючи колективні уявлення, Е. Дюркгайм, описує і відображення в них саме правової сфери. Він пише, що злочин полягає у вчиненні діяння, що завдає шкоди дуже сильним колективним почуттям.

Отже, можна зробити висновок, що саме масова свідомість присвоює тому чи іншому діянню ознак злочину та формує міру покарання за його вчинення. Е. Дюркгайм зазначає: «бездоганно чесна людина засуджує найменші свої промахи з тією суворістю, яку більшість людей проявляє щодо діянь, які з більшою підставою відносяться до числа злочинів» [Дюркгайм, 1966, с. 39-44].

Мораль та право змінюються під впливом трансформацій у суспільстві і Е. Дюркгайм зазначає, що часто «злочин є лише передчуттям моралі майбутнього, кроком до того, що належить» [Дюркгайм, 1966, с. 39-44].

Прикладом цього, на нашу думку, може бути визнання в Радянському союзі «спекуляції» як злочинну та переслідування цих людей, натомість в сучасних умовах підприємництво легіматизовано, підтримується і заохочується державою та масовою свідомістю, вважається престижним. Зміни масової свідомості населення України у ставленні до приватної

власності у бік підвищення її легітимності зафіксував, зокрема, В. Резнік [Резнік, 2007].

Ще одним концептом, за допомогою якого можна пояснити деформації масової свідомості є аномія (термін введений Е. Дюркгаймом), що означає свого роду нормативний вакуум, тобто стану, соціальної, в т.ч. нормативної, дезоргіназації, коли старі норми вже не мають впливу на індивідів, а нова система ще не сформована. Цей стан виникає в ході економічних трансформацій чи інших соціальних потрясінь.

На думку Р. Мертона, аномія – супутнє явище процесів прискореної соціальної динаміки: періодів політичних, економічних чи технологічних змін, що дисинхронізують соціальну систему і зокрема дисинхронізують масові уявлення про схвалювані цілі і засоби діяльності [Мертон, 1966].

На нашу думку, застосування концепту аномії до аналізу українського суспільства є виправданим, адже воно перебуває у фазі становлення усіх соціальних інституцій, в тому числі економічних, політичних, правових, культурних. Норми, що діяли в Радянському Союзі втрачають свою значимість та роль, натомість нові ще не отримали підтримки масовою свідомістю або ж не змогли стати регуляторами поведінки.

Ці процеси в українському суспільстві описує Є. Головаха, окреслюючи формування феномену «аморальної більшості», який полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей та їх взаємовідносини в різних ситуаціях спілкування та діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення України як норми поведінки «моральних аутсайдерів». Він зазначає, що у сучасному суспільстві відбувається моральне переродження людей, тобто для них стає можливим людську гідність виразити у матеріальному еквіваленті: «за 10 грн. я цього не зроблю, а за 1000 – зроблю» [Головаха, 2003]. Це може стосуватись і вибору моделі поведінки у правовому полі, коли дилема постане між законністю і особистою корисністю результату чи способу досягнення цілі.

Для подолання цього стану необхідним, на нашу думку, є усвідомлення індивідами необхідності дотримання задекларованих правових норм, що визначають цілі та засоби їх досягнення у всіх сферах суспільного життя та інтеріоризація цих норм у власні цінності та установки.

Аналізу метаморфоз суспільної свідомості присвячене дослідження Ж. Т. Тощенка [Тощенко, 2001, с. 3-15], який цілком слушно, на нашу думку, описує їх походження ще з часів перебудови у зв'язку з економічними та політичними змінами, появою нових стереотипів та моделей поведінки.

Актуальність вивчення видозмін сучасної української масової свідомості підтверджується дуже влучним, на нашу думку, твердженням В.С. Арутюняна про те, що джерелом багатьох негативних явищ є дефекти індивідуальної та суспільної правової свідомості. Ці механізми мають як прямі, так і зворотні зв'язки. Коли індивід спостерігає всезагальну байдужість до розкрадань, бездіяльність офіційних представників держави в сфері захисту майнових інтересів громадян, часте перекладання вини на самого потерпілого, то наслідком цього стає деформація його правосвідомості, втрата віри в допомогу держави. Коли це відбувається в масовому масштабі, то наслідком стає деформація суспільної свідомості та криміналізація суспільства, в якому навіть законослухняні громадяни, не вчиняючи злочинів, байдуже відносяться до вчинення їх іншими. Під дією правового нігілізму відбувається формування нових асоціальних цінностей [Арутюнян].

Такий стан динамічно розвивається в сучасному українському соціумі та формується здебільшого засобами масової інформації та публічними політиками. Сьогодні діалог влади та опозиції зводиться до взаємного обвинувачення у скоєних злочинах, що у деяких випадках набувають загальнодержавного масштабу, та відсутності за це покарання. Телевізійні новини висвітлюють факти незаконного застосування своїх повноважень політиками, працівниками правоохоронних органів, медиками, працівниками освіти і ін., при цьому акцентуючи увагу на їх цинізмі та безкарності. Такий потік інформації і здатен породити відчуття вседозволеності у масовій свідомості, адже коли індивіди не відчувають необхідності дотримання законів та можливість уникнення будь-якого виду санкцій, то закон для них втрачає свою силу регулятора поведінки та перетворюється у засіб маніпуляції та досягнення корисливої цілі.

Для пояснення причин виникнення деформації масової свідомості та правосвідомості зокрема, ми також вважаємо за доцільне використати неоінституціональний підхід, а саме напрацювання Д. Норта. Інститути він визначає як «правила гри» (формальні та неформальні) у суспільстві, або

створені людиною обмежувальні рамки, що організовують взаємовідносини між людьми. В нашому випадку формальними правилами є законодавчі акти, Конституція, рішення суду та ін., а неформальними – соціальні (в т.ч. моральні) норми, звичаї та «кодекси» поведінки. Ми погоджуємось з думкою Д. Норта про те, що найбільш сталими та соціально підтримуваними є саме неформальні обмеження та правила. Вони швидко передаються у часі та просторі, тобто стають загальновживаними. При цьому більшість з них формується під впливом особистісних, а не суспільних інтересів [Норт, 1997]. Ці правила формують моделі поведінки, що починають переважати у соціумі (при цьому не завжди законні). До прикладу, такими моделями можуть бути виплата зарплати «у конверті», хабарництво, «тіньовий», в тому числі злочинний, бізнес тощо. Ці моделі зрештою стають культурним спадком того чи іншого суспільства на нормою для його членів та діяльності соціальних, в т.ч. правових, інститутів.

Однією із ключових соціологічних праць, необхідних для розуміння характеру і механізмів деформації правової свідомості в сучасному українському суспільстві є праця І. Рущенка «Кримінальна революція як соціетальний фактор». На думку І. Рущенка, українське суспільство пережило «кримінальну революцію», яка розпочалась з моменту перебудови та розпаду радянського Союзу і триває дотепер. Наслідком її є перетворення криміналітету на публічних, владних «героїв» та «корозія масової свідомості», коли страх, сором, етичні кодекси, високі релігійні та ідеологічні ідеали перестають бути авторитетними при виборі поведінки.

Автор також пропонує чотири сценарії розвитку такого стану речей:

1. Масове недотримання законів та аномія будуть розширюватись і країна перетвориться в зону кримінальної катастрофи.
2. Встановлення напівтоталітарного порядку.
3. Становлення кримінального порядку формою чи субінститутом соціального порядку.
4. Нормативний соціальний порядок під впливом та контролем європейських інституцій [Рущенко, 2008].

До загальних причин негативних проявів в українському суспільстві (а у зв’язку зі спільним історичним минулим та схожістю культури ми можемо віднести їх і до інших пострадянських суспільств) можна зарахувати пережитки з минулого в свідомості і поведінці людей (розстановка кадрів по

принципах особистої відданості та родинних зв'язках, протекціонізм і хабарництво), недоліки практичної роботи (розрив між словом і ділом, втрата віри в соціальну справедливість, пасивність та байдужість), запізнення в вирішенні визрівших проблем (показуха).

Висновки. Загалом з'ясування причин прояву деформацій правосвідомості у суспільстві потребує ґрунтовної розвідки, проте, на нашу думку, такими причинами можуть бути:

- по-перше, складна спадщина, що дісталась Україні від радянського минулого, коли діяла непрозора система влади, репресивна судова та правоохоронна система, формальні закони нівелювались та не впорядковували реальних суспільних відносин;

- по-друге, складний перехідний етап утворення української державності з поділом влади, пріоритетом інтересів владних структур та злочинних угрупувань, відсутністю чіткої державної політики в сфері освіти і культури, соціально-економічного розвитку та соціально - правового захисту.

- по-третє, сучасний етап, що за умов декларування гуманістичних засад рівності перед законом, верховенства прав і свобод характеризується розмитістю, нечіткістю та частою зміною законодавства, колізією норм, відсутністю прозорої судової, виконавчої влади, ефективних механізмів захисту своїх законних прав. Такий стан поглиблюється бюрократією в органах державної влади, відсутністю чіткого розподілу повноважень у функціональних ланках.

Д ж е р е л а:

Арутюнян В. С. Правовой нигилизм в современной России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.econf.rae.ru/fpdf/article375.pdf

Головаха Є. І. Феномен «аморальної більшості» // Щоденна всеукраїнська газета «ДЕНЬ». – 2003 . – № 23

Дюркгейм Э. Норма и патология [Електронний ресурс] // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – Москва : Издательство «Прогресс», 1966. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Durkgeim/Norm_Pat.php

Кудрявцев В. Н. Социальные деформации (причины, механизмы и пути преодоления. – Москва : Ин-т гос-ва и права РАН, 1992.

Марусяк Т. С. Деформації правосвідомості: можливості соціологічного дослідження // Соціальна психологія. – 2011. – № 5 (49).

Мертон Р. Социальная структура и аномия [Електронний ресурс] // Социология преступности (Современные буржуазные теории); перевод с французского Е.А. Самарской; редактор перевода М.Н. Грецкий. – Москва : «Прогресс»., 1966. – Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_632.html

Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики; пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и научн. ред. Б. З. Мильнера. – Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997.

Резнік В. Стан соціальної легітимності приватної власності як предмет емпіричного соціологічного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2007. – № 2.

Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальний фактор // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3.

Тощенко Ж. Т. Метаморфозы общественного сознания: методологические основы социологического анализа // Социологические исследования. – 2001. – № 6.

Camerer M. Measuring Public Integrity // Journal of Democracy, 2006. – Vol. 17, № 1.

Ewick P., Silbey S. The Common Place of Law: Stories from Everyday Life [Електронний ресурс]. University of Chicago Press, 1998. – Режим доступу: http://books.google.com.ua

Hertogh M. A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich // Journal of Law and Society. – 2004. – Vol. 31.

T. Marusiak. ***Deformations of Legal Consciousness in Modern Ukrainian Society: Social Context and Causes of Occurrence.***

The main theoretical principles according to the content of the concepts of «deformation of mass consciousness» and «deformation of legal consciousness» are analyzed in the article. A number of theories for an explanation of factors and social context of deformation of mass consciousness occurence, as a result of legal consciousness in modern Ukrainian society, are considered.

Keywords: *deformation, social deformations, deformations of mass consciousness, deformations of legal consciousness, anomie.*

УДК 316.4.066 ***О. О. Гончарова***

СОЦІАЛЬНА АПАТІЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ ЯК ФОРМИ БІФУРКАЦІЇ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВ

Стаття присвячена проблемі соціальної апатії та соціального протесту в контексті біфуркаційного розвитку складних соціальних систем. Автор розглядає дані соціальні явища як необхідні і взаємообумовлюючі фактори динаміки трансформаційних суспільств та як дві діалектичні форми єдності і боротьби протилежностей. Динаміка циклічності зміни соціальної апатії та соціального протесту дозволяє виділяти прогностичний аспект у даній проблематиці, який забезпечує можливість мінімізувати ризики реакцій соціальних суб'єктів внаслідок кризи їх адаптивних можливостей.

Ключові слова: *соціальна апатія, соціальний протест, соціальний суб'єкт, трансформаційне суспільство, діалектика, закони діалектики, єдність та боротьба протилежностей, біфуркаційний процес.*

Актуальність поставленої проблеми. Соціальна реальність трансформаційних суспільств постає перед дослідниками та пересічними громадянами як складний і багатовимірний процес, динаміка розвитку якого потребує розуміння і прогнозування. Стикаючись з новими суспільними явищами, які виникають, на перший погляд, раптово і не мають вираженої першопричини, суб'єкти соціального життя зазнають кризу своїх адаптивних можливостей. Вона часто виражається у таких явищах, як аномія, страх, депресивні стани, пригнічення, відчуженість, маргіналізація. Якщо дані явища охоплюють великі маси населення і тривають протягом значного проміжку часу, в суспільстві, як правило, виникає паніка і нерозуміння перспектив виходу з даних станів, а разом з тим і розвитку соціальної ситуації. Особливо характерно вищеописані реакції соціальних суб'єктів проявляються під дією соціальної апатії та соціального протесту, що є найбільш вираженими та контрастними формами соціальних актів в умовах циклічних суспільних трансформацій.

Циклічними закономірностями трансформацій займалися А. Богданов в рамках теорії динаміки систем (тектології), Н. Кондратьєв (у його теорії

циклів), Й. Шумпетер. В історичному плані трансформації в суспільстві досліджені П. Сорокіним (соціальна і культурна динаміка) А. Тойнбі (історія цивілізацій), Ф. Броделем (історія Середземномор'я, капіталізму). Роботи таких вітчизняних вчених, як О. Владико, Н. Ходорівської, І. Бурова дозволяють простежити зв'язок між вітчизняними трансформаційними процесами та протестними настроями, які часто слугують каталізаторами для вибуху доленосних історичних подій в сучасній історії української нації. Проте здебільшого дослідники не приділяють у цьому питанні належної уваги такому феномену, як соціальна апатія, в той час як феномен соціального протесту широко висвітлюється вченими-соціологами. Соціальна апатія та соціальний протест часто розглядаються як окремо існуючі соціальні явища, проте у даній статті автор ставить перед собою за первинне завдання показати дихотомічність процесів суспільної трансформації за допомогою взаємообумовленого зв'язку між феноменами соціальної апатії та протесту.

Метою даної статті є дослідження феноменів соціальної апатії та соціального протесту як невід'ємних складових біфуркаційного розвитку трансформаційних суспільств, а також як двох базових діалектичних форм, за допомогою яких у суспільстві простежується циклічність. Автор ставить перед собою задачу показати, що явища соціальної апатії та протестні реакції є частинами взаємообумовленого процесу, і їх наявність в окремий історичний проміжок часу для певного соціального утворення є своєрідним підґрунтямд для переходу у інші соціальні стани, своєрідним «трампліном» для подолання відмираючих елементів і утворення нових.

Теоретична база та методологія дослідження. У даній статті автор використовував біфуркаційний підхід до розуміння феномену соціальних трансформацій, закон діалектики Гегеля про єдність і боротьбу протилежностей. Автором також були використані методи екстраполяції для відображення феноменів соціальної апатії та протесту в сучасних українських реаліях, структурно-функціональний та системний підходи для відображення комплексної дії цих суспільних явищ та обґрунтування такої їх взаємодії.

Викладення основного матеріалу. Сучасна динаміка становлення, розвитку та трансформації суспільств часто представляється вченими як біфуркаційний процес. Дана модель суспільних змін представляється як

періодична інваріантність, яка чергується з періодами визначеного курсу і виникає в специфічних переламних моментах.

Термін «біфуркація» походить від лат. «bifurcus» – «роздвоєний» і вживається в широкому сенсі для позначення якісних перебудов чи метаморфоз різних об'єктів при зміні параметрів, від яких вони залежать. Якщо система залежить від певного параметра, то при його зміні поведінка і реакції системи загалом можуть змінюватися плавно. Однак при переході параметра через деяке критичне значення динаміка системи може зазнати якісну перебудову. Значення параметрів, при яких відбувається перебудова сталих режимів функціонування в системі, називаються біфуркаційними значеннями параметра (або точкою біфуркації), а сама перебудова – біфуркацією [Музыка, 2011, с. 88].

Точки біфуркації – особливі моменти в розвитку живих і неживих систем, коли сталий розвиток змінюється особливим біфуркаційним станом, коли стійкими стають два або кілька (замість одного) нових стани. Вибір між ними визначається випадком, в явищах суспільного життя – вольовим рішенням. Після здійснення вибору механізми саморегулювання підтримують систему в одному стані (на одній траєкторії), перехід на іншу траєкторію стає складним. Точка біфуркації – такий період у розвитку системи, коли колишній стійкий, лінійний і передбачуваний шлях розвитку системи стає неможливим, це точка критичної нестійкості розвитку, в якій система перебудовується, вибирає один з можливих шляхів подальшого розвитку, тобто відбувається її фазовий перехід [Хакен, 1985, с. 164].

У синергетиці біфуркація представлена як критичний стан системи, точка переходу від хаосу до порядку, момент оформлення, виникнення нового порядку, завершальний період розвитку системи в режимі з загостренням, вибір однієї з цілого ряду альтернатив тенденцій – як домінуючої і визначаючої новий порядок в пост-біфуркаційний період [Ровинский, 2006, с. 54].

У переламні моменти стала соціальна система стає сприйнятливою для багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів. При збігові певних умов та наявного потенціалу навіть незначущі з них, на перший погляд, можуть стати вирішальними і послугувати першим кроком для переходу системи у якісно новий стан. У момент перелому у суспільства є декілька альтернатив подальшого соціального курсу, і цей момент справедливо можна назвати

вирішальним та доленосним для майбутнього соціального утворення [Хакен, 1985, с. 104].

Модель біфуркаційного розвитку суспільств є відносно новим напрямком досліджень у соціологічній науці і дозволяє побачити розвиток суспільств як нелінійний процес, динаміка зміни якого не піддається чітко сформованому методу прогнозування. Синергетичну модель розвитку соціальної реальності відстоювали такі дослідники, як Г. Хакен, П. Гланздорф, Ю. Данілов, І. Пригожин, Р. Ровинський, Є. Князева, С. Курдюмов, Н. Мещерякова та ін.

У запропонованій моделі розвитку суспільств, незважаючи на її нелінійність та інваріантність у переламних точках, існують періоди, коли соціальна система перебуває у сталому стані і має чітко виражений вектор розвитку. Такий період неодмінно присутній між двома точками біфуркації, хоча може різнитися за своєю тривалістю. Проте, будь-яка соціальна система не може існувати лише у режимі невизначеності та не прогнозованих або слабко прогнозованих змін. У такий спосіб ми будемо мати справу не з системою, у якій є структурні елементи та сталі зв'язки між ними, а з хаосом, яким можуть вдало управляти зовнішні або латентні сили [Golubitsky, 2000, p. 430].

Наявність періодичності у етапах визначеного курсу соціальної системи та його інваріантності та обумовленості їх один одним дозволяє автору даної статті згадати про один із законів діалектики Гегеля, який він визначав як єдність та боротьбу протилежностей.

Згідно з його суттю, кожен об'єкт містить в собі протилежності, які перебувають у нерозривній єдності, взаємопроникають один в одного і взаємовиключають один одного. Їх єдність, як і їх боротьба, є абсолютними. Боротьба протилежностей означає, що протиріччя безперервно відбувається і настільки ж безперервно відтворюється, а це веде до перетворення старого предмета в новий. Цей закон пояснює тим самим об'єктивне внутрішнє «джерело» всякого руху (відповідає на питання «чому?»). Цей закон діалектики дозволяє бачити розвиток систем, у тому числі і соціальних, як процес саморуху і саморозвитку. Фактично боротьбу та єдність протилежностей в одному об'єкті (у контексті даної статті – в одній соціальній системі) можна вважати його «вічним двигуном», завдяки якому об'єкт зберігає свою життєздатність.

У контексті розвитку соціальних систем часові періоди, які можна назвати протилежними за своєю суттю та єдиними у своїй боротьбі, є періоди соціальної апатії та соціального протесту. Дані явища суспільства виражають діаметрально різні соціальні настрої, що є першопричиною виникнення діаметрально протилежних реакцій членів суспільства на ті чи інші зовнішні чи внутрішні стимули. У той же час, закономірність, з якою періоди соціальної апатії суспільства змінюються хвилями соціального протесту, дозволяють зробити припущення, що дані суспільні прояви перебувають у певній взаємозалежності один від одного [Awrejcewicz, 2012, p. 157]. Розглянемо детальніше природу, зміст та форми даних явищ.

Соціальна апатія – це стан особистості або соціальної групи, що характеризується повною байдужістю, соціальною та психологічною пасивністю, повною або частковою втратою інтересу до соціальної дійсності, байдужістю до явищ, що в ній відбуваються, ослабленням інтересів і спонукань до діяльності. Дослідники виділяють дві базові форми соціальної апатії. Так, «щаслива» апатія – це соціальне явище, притаманне суспільствам, перенасиченим соціальними та матеріальними благами, а також інформацією різного ґатунку. В результаті того, що мотиви проявляти активність у громадську житті вичерпуються, члени суспільства віддають головну роль державі та її інституціям у справі керування та модернізації суспільної реальності. Така природа соціальної апатії лише на перший погляд є вираженням досягнення соціумом суспільного благоустрою. Насправді вона приховує у собі відстрочену небезпеку і є першим сигналом застою соціального розвитку. Суспільство, яке не зазнає впливу нових інноваційних ідей, члени якого виявляються повністю байдужими до його подальших перспектив і не прагнуть докладати зусиль для їх зміни, приречене на загибель [Набок, 2005, с. 101]. Історичний досвід знає багато прикладів загибелі цивілізацій, які стали «заручниками» свого ефемерного матеріального благоустрою. Так, падіння зазнала Римська імперія у 476 р. н. е. від руки Одоакра – вождів варварів-вестготів, хоча за рівнем своєї матеріальної та духовної культури значно випереджала останніх. Падіння зазнала і Візантійська імперія у 1453 внаслідок навали турків, хоча на той період часу була найбагатшою державою у світі і зазнавала культурного підйому.

Другою – і протилежною першій за своїм змістом – формою соціальної апатії є така апатія що ґрунтується на трьох базових почуттях людини: страх, відчуження та неприйняття нових цінностей. Така сутність соціальної апатії притаманна на етапах розвитку суспільства, коли його члени об'єктивно не можуть або вважають, що не можуть змінити існуючу дійсність з її несприятливими для себе факторами. Соціальна апатія у цьому контексті виступає як певний захисний механізм для членів соціуму, своєрідний шар байдужості, який «відфільтровує» для них травмуючі фактори реальності. У даному випадку соціальна апатія може виступати і як адаптивний механізм, за допомогою якого люди здатні на деякий час пристосуватися до нових умов в трансформаційному суспільстві, які виникли занадто раптово для того, щоб до них можливо було підготуватися [Федотова, 2005, с. 11].

Хоча вищеописані форми соціальної апатії є протилежними за своєю природою та першопричиною виникнення, проте їх об'єднує те, що при стані соціальної апатії у соціумі накопичується велика кількість нереалізованої енергії, яка, накопичуючись, шукає вихід у різноманітних формах соціальних актів. Однією з форм виплеску накопиченої енергії соціуму за період апатії є соціальний та політичний протест.

Поняття «протест» – соціальний або власне політичний – часто охоплює досить широке коло явищ. Дослідниками наголошується, що до соціального і політичного протесту може бути віднесено і заперечення всієї соціальної діяльності, самих принципів суспільно-політичного життя, і обуренняіснуючим ладом і інститутами влади в цілому, і виступи проти вказаних тенденцій в їх політиці або методів її здійснення [Політологічний енциклопедичний словник, 1997, с. 198].

У сучасній соціологічній і політологічній літературі серед причин протесту, які виділяються на ступені макроаналізу, важлива роль належить показникам соціального самопочуття і динаміці соціальних очікувань населення. У даному зв'язку слід докладніше зупинитися на феномені депривації, що є одним з центральних елементів в більшості моделях конфліктів і пов'язаних з ними протестних дій. Під депривацією розуміється суб'єктивне відчуття незадоволеності, яка виявляється по відношенню до власного сьогодення [Назаров, 1995, с.13].

Розглядаючи як суб'єкта певну соціальну групу, функціонування механізму депривації можливо описати таким чином. Під впливом зовнішніх

дій відбувається порушення системи оцінок, що часто супроводжується розширенням шансів соціальних порівнянь. Підсумками соціальних порівнянь є прогресуюче у індивідів відчуття нерівності. При цьому очікування, які має від поточної соціальної ситуації індивід, мають тенденцію до лінійного зростання. Втім, залежність, що описує рівень задоволення від очікувань, містить нелінійний характер. Дана нелінійність пов'язана з відставанням реальних шансів задоволення очікувань від зростання самих очікувань. На цьому етапі абсолютна величина розбіжностей стає настільки очевидною, що в результаті призводить до психологічних явищ фрустраційного порядку. У свою чергу, це сприяє формуванню мотивації включення суб'єкта депривації в ту або іншу форму участі в протестних діях [Джунусов, 1997, с. 105].

Невдоволення людей, яке породжує депривацію і залучення суб’єктів до протестних дій, має здатність накопичуватися, так само, як ми говорили про соціальну енергію, яка накопичується у індивідів під час періодів апатії. Тут можна говорити про пряме свідчення дії біфуркаційних процесів, оскільки, як зазначалося вище, сутність такого переходу якісних станів суспільства полягає у поступовому переході межи певних компонентів, які складають соціальну реальність. Прикладом може бути сучасна політична та соціальна ситуація в Україні останніх років. Так, у 2013 році, навіть за декілька місяців до подій на Майдані Незалежності в м. Києві, соціологічні дослідження не діагностували зростання протестних настроїв серед населення. У цей самий час в Україні діяв режим влади Партії регіонів та Віктора Януковича, який відзначився зростанням корупції, свавіллям посадових осіб і зловживанням службовими обов’язками. Тривалий час така лінія дії політично влади не викликала активних реакцій з боку великих мас населення. У той же час, коли колишній президент відмовився підписувати угоду про асоціацію з Європейським союзом, студенти вийшли з мирною акцією протесту на Майдан Незалежності. Коли мітингуючих, які фактично не представляли загрози для правлячого режиму, почали силою розганяти бійці «Беркуту» - підрозділу, який підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України - і застосовувати агресивні методи впливу, в тому числі і насилля, в країні почалася друга хвиля протестних настроїв. Вона, в свою чергу, залучила до мітингуючих-студентів вже представників інших прошарків населення, які обурилися свавіллям і безкарністю влади, що не брала на себе

відповідальність за розгін мирної акції. Своєрідним «апогеєм» накопиченого обурення та депривації стало прийняття законів України від 16 січня 2014 року, які розкривали для чинної влади великі можливості у припиненні мирних акцій протесту. Оскільки закони були прийняті без дотримання встановленої процедури, шляхом підняття рук депутатами, без попереднього ознайомлення з текстом, та включали в себе пункти, які більшістю членів суспільства були визнані за абсурдні, в країні піднялася третя протестна хвиля, що включила в себе представників таких прошарків населення, як власники малого та середнього бізнесу. Середній клас українського суспільства, що є своєрідним «амортизаційним шаром» між багатими та малозабезпеченими прошарками населення і є у той же час найбільш стійким до нових тенденцій у соціумі, обурився узурпацією влади та зловживаннями службовими повноваженнями. Теми корупції та так званого «кумівства» у діючій на той час владі знову стали актуальними і послугували каталізатором для підйому масових протестних рухів у інших містах України. Таким чином, рівень зловживання владними повноваженнями і нехтування інтересів громадян країни перейшов ту межу, за якою він викликав у великих мас населення апатичні настрої, відчуття приреченості та смиренності стосовно актуальної на той час ситуації. Перейшовши граничну межу, він породив вже принципово інші реакції, які послугували важливим фактором для повалення режиму, що був його джерелом.

Проте, у хвилях протестів, демонстрацій та страйків, спрямованих на подолання правління певної особи чи сили, великі маси не зважають на те, що фаза підйому та прагнення соціальних змін не є нескінченною. Будь-який соціальний та політичний протест минає, оскільки для його забезпечення необхідні ресурси, а ресурси здатні накопичуватися лише у стабільні та прогнозовані періоди розвитку суспільства.

Після завершення протестної фази розвитку суспільства, як правило, (у випадку, коли біфуркаційні перетворення не йдуть поступальними хвилями і не перетворюються у керований хаос) наступає період стабілізації. На цьому етапі вирішальним фактором закріплення бажаних змін, які послугували мотивом для виникнення протестних настроїв, є співвідношення очікувань громадянського суспільства і реальних дій влади, якій делеговано їх реалізацію. Якщо очікування збігаються з реальними діями або мають невелике відхилення, то ситуація буде розвиватися стабільно і за визначеним

курсом. Якщо ж розбіжності між двома показниками будуть очевидними, матимемо два вірогідних сценарії розвитку:

1. протестні реакції проходитимуть хвильоподібно і непрогнозовано, перетворюючись у хаотичний процес; ресурси суспільства будуть виснажуватися, невдоволення у різних прошарках населення зростатиме, що породжуватиме все нові і нові хвилі протесту;

2. суспільство пристосовуватиметься до нових умов, навіть якщо вони не відповідають його базовим очікуванням, оскільки є виснаженим від протестних реакцій і прагне відновлення своїх ресурсів; при цьому очевидна невідповідність мети, задля якої були використані ресурси, та досягнутого результату, може спричинити апатичні реакції: відчуття байдужості, небажання приймати участь у політичному та соціальному житті (установка «від мене нічого не залежить»), пригніченість, абсентеїзм, розчарування, передача новим поколінням досвіду нераціональності проведення протестних акцій тощо [Данилов, 1983, с. 38].

У перспективі розгортання другого сценарію можливе поступове накопичення протестного потенціалу, виникнення депривації, відчуття фрустрації та, як наслідок, розгортання нової протестної кампанії. Проте, на відміну від першого сценарію, у даній ситуації наявний достатній проміжок часу для того, щоб в суспільстві оформилися нові запити та вимоги до чинної влади, які воно прагне реалізувати. У цей спосіб здійснюється суспільний розвиток, який передбачає розв'язання нових задач та реалізацію цілей, що відповідають історичному періоду та є актуальними у даній політичній та соціальній ситуації. Механізм переходу від соціальної апатії до соціального протесту залишається сталим і циклічним, проте змінюється його змістовна наповненість у кожній конкретній динамічній соціальній ситуації.

Так, прикладом циклічної зміни періодів накопичення протестного потенціалу та його «розрідження» у конкретних протестних діях може слугувати соціально-політична ситуація сучасної України, розглянута у своїй відносно недалекій перспективі – з 1995 по 2014 рр. Такі вітчизняні дослідники, як О. Владико, Н. Ходорівська, І. Буров розглядають новітню історію України у розрізі настроїв її населення та тих наслідків, до яких вони привели. Соціологи пропонують результати досліджень, виражені у таблицях, які наочно показують, як змінювався протестний потенціал і

соціальна напруга в українському суспільстві впродовж 1995 по 2014 рр. XX ст.

Таблиця 1. Динаміка поширення найзагальніших протестних настроїв в Україні в період з 1994 по 2005 рр.

Варіанти	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Потрібно будь-що зберігати порядок, мир та злагоду	43.8	40,8	34.6	28.9	29,4	31.1	36.1	27.0	34.0	29.0	34.2	35.2
Важко сказати	31,0	32,9	33.3	34.1	32.0	34,5	33,4	33,2	24,2	23.6	22,6	19,3
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22,7	26,2	32,1	36,6	38,5	34,0	30,5	39,7	41,5	46,8	42,1	45,5

З даної таблиці видно, що в період з 2001 по 2005 рр. в державі помітно поширилися найзагальніші протестні настрої. Зазначимо, що саме у цей історичний проміжок часу в Україні назріла та відбулася Помаранчева революція, а також проявилися перші результати змін, привнесені нею. Протягом цих років частка людей, які вважали, що потрібно активно протестувати проти погіршення умов життя, значно перевищувала кількість тих, хто виступав за збереження миру будь-якою ціною. У 1994-1996 рр. ситуація була протилежною: прихильників збереження миру та спокою було значно більше, ніж прихильників протесту. «Переламним» у цьому проміжку часу можна вважати 1998 рік, оскільки саме з цього року протестний потенціал суспільства став зростати, і це яскраво демонструють процентні співвідношення прихильників миру та прибічників протесту за вказаний період дослідження [Владико, 2006, с. 152].

Таблиця 2. Оцінка політичної ситуації в Україні протягом 2004 – 2013 рр. (%)

	2004	*2005*	*2006*	*2008*	*2010*	*2012*	*2013*
Благополучна	3,3	4,2	2,1	1,3	1,9	1,9	0,9
Спокійна	17.9	21.3	12,2	8,3	19,3	16,2	14,2
Напружена	56,3	57,5	64,0	64,9	61,1	58,4	57,9
Критична, вибухонебезпечна	11,1	8,3	13,3	18,6	11,1	17,2	19,3
Важко сказати	12.1	8,4	8,3	6,9	6,6	7,2	7,7

Якщо говорити про сучасну динаміку поширення протестних настроїв в Україні, то її вдало відображує таблиця оцінки респондентами політичної ситуації в Україні протягом 2004 – 2013 рр., представлена у статті І. Бурова «Очікування і реалії протестної поведінки». Згідно з даними, представленими у ній, вектор напруженості політичної ситуації схилився до зони «критична, вибухонебезпечна» і навіть у критичні для держави роки, у роки політичних протистоянь – 2004, 2008 рр. – він не мав такого високого рівня. Тому ситуацію, що склалася у період 2013–2014 рр., можна відзначити як особливу, що, своєю чергою, потребує уважного вивчення [Буров, 2013, с. 330-331].

Рисунок 1. Динаміка задоволеності і незадоволеності своїм життям населення України в період з 2004 по 2013 рр.

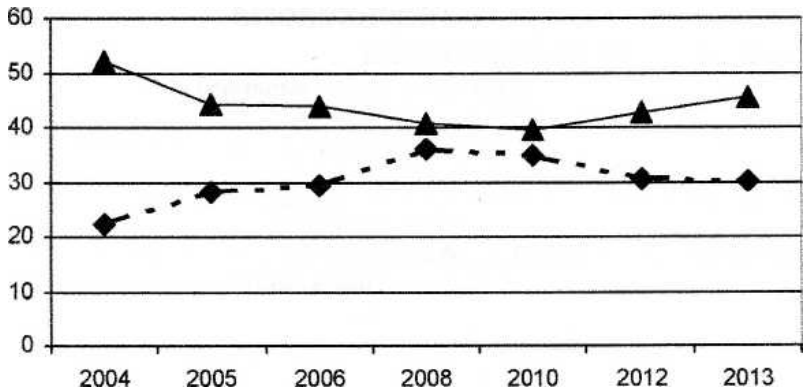

—*—сумарний показник незадоволених ——

♦ - сумарний показник задоволених

Також дослідник пропонує у своїй статті схему-рисунок, яка зображує депривaційні тенденції в сучасному українському суспільстві. Рівень соціальної напруженості залишається доволі високим, і про це свідчить не тільки негативна оцінка респондентами політичної ситуації, а й масові прояви крайнього незадоволення респондентів своїм становищем у життєвій ситуації, що склалася. Незадоволеність життям зросла і становила на 2013 р. 45,6% опитаних респондентів. При цьому така тенденція відзначалася не тільки серед людей старшого (понад 50 років) віку, а й серед тих, хто сформувався як громадянин у незалежній Україні (40 років і більше), а також серед молодого покоління, яке вже ладне оцінювати своє життя без притаманного юності максималізму та некритичності [Буров, 2013, с. 330-331].

Отже, з таблиць видно, що 1998 р, 2003 р, 2006 р., 2008 р, 2010 р. і 2013 р. були роками наростання протестного потенціалу в українському суспільстві, а роки що йшли за ними, здебільшого знаменувалися значними потрясіннями у соціально-правовій системі. Такими подіями справедливо можна вважати дестабілізацію національної валюти і численні страйки робітників бюджетної сфери, Помаранчеву революцію 2004 р., урядову кризу 2006 та 2008 рр., бунти підприємців у 2010 р. Минулий 2013 рік став переламною віхою у розвитку соціально-політичної системи нашої держави. Так, за свідченням І. Бурова, зовні ситуація в економічній та в соціально-політичній сфері суспільного життя на час опитування у 2013 р. створювала враження спокійної, але такий спокій можна характеризувати як затишшя перед бурею.

Оцінивши масштаби накопиченого незадоволення та масової депривації, ми можемо зрозуміти, чому так стрімко і непрогнозовано відбувалися протестні події на Майдані 2013–2014 рр., чому хвиля протестів прокотилася по багатьом українським містам і в результаті спричинила повалення діючого політичного режиму з заміною його іншим, таким, що, на перший погляд, є ставлеником обуреного і протестуючого натовпу.

Зрозумілим є також і те, що для стабілізації соціально-політичної ситуації в сучасній Україні необхідним є період умовного «спокою» та кристалізації тих здобутків, які принесли події Майдану 2013–2014 рр. Згідно з двома ймовірними сценаріями розгортання подій після біфуркаційної перебудови, у нашої країни є два базових варіанти трансформації. Згідно першого варіанту, Україна перетворюється на плацдарм розгортання хвильоподібних біфуркаційних зрушень (у формі протестних дій), які носитимуть хаотичний

характер і будуть взаємообумовлювати один одного. Вдалим підґрунтям для такого сценарію є розпалювана історично-політична та класова ворожнеча, яка панує в настроях та установках значної частини населення України і є предметом маніпулювання з боку різноманітних медійних угруповань. Згідно другого варіанту розгортання подій, Україна стабілізується після завданих їй коливань у соціально-політичному розвитку і поступово переходить на етап створення нових політичних і соціальних цінностей, використовуючи здобутки тих трансформаційних подій, які стали рушієм та каталізатором цих змін. Проте для того, щоб вийти на даний сценарій, в рамках якого і соціальна апатія, і соціальний протест набувають легітимних і конструктивних форм, українській державі необхідний стабілізуючий буфер у вигляді зрівноважених суспільних настроїв, задля вироблення якого потрібен час та толерантність, як верхівки державної влади, так і різних прошарків і груп суспільства.

Висновки. Таким чином, процеси соціальної апатії та соціального протесту є протилежними за своєю суттю, проте взаємообумовленими за механізмом своєї дії. Ці феномени соціального життя справедливо можна вважати не лише двома рушійними силами біфуркаційних процесів, але й суспільними явищами, які, згідно з законом діалектики про єдність та боротьбу протилежностей, зумовлюють постійний розвиток та забезпечують життєздатність різноманітних суспільних форм існування. Періоди соціальної апатії та соціального протесту циклічно змінюють один одного, тому предмет даного дослідження є актуальним і має значний прогностичний потенціал. Можливість передбачення змін направленості соціального курсу та його переходи у нові форми дозволить соціуму швидше адаптуватися та бути готовим до вірогідних змін, що тимчасово не мають вираження у повсякденній буденності.

Д ж е р е л а:

Буров І. Очікування і реалії протестної поведінки // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2013.

Владико О. Готовність населення Украни до соціального протесту // Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: ІС НАНУ, 2006.

Гленсдорф П., Пригожин И. Термодинамичная теория структуры, стабильности и флуктуации. – Москва : Мысль, 1972 .

Данилов Ю. А., Кадомцев Б. Б. Что такое синергетика? – Москва : Мысль, 1983.

Джунусов А. М. Власть и оппозиция: историко-теоретические аспекты. – Алма-Аты : Научное исследование, 1997.

Музыка О. А. Бифуркации в природе и обществе: естественнонаучный и социосинергетический аспект // Современные наукоемкие технологии. – 2011. – № 1.

Набок Ю. В. Феномен социальной апатии в современном обществе. Дис. канд. социол. наук. – Самара : 2005.

Назаров М. М. Политический протест: опыт эмпирического анализа // Социологические исследования. – 1995. – № 1.

Політологічний енциклопедичний словник. – Київ : Генеза, 1997.

Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – Москва : Мысль, 2000.

Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6.

Ровинский Р. Е. Синергетика и процессы развития сложных систем // Вопросы философии. – 2006. – № 2.

Федотова В. Г. Апатия на Западе и в России // Вопросы философии. – 2005. – № 3.

Хакен Г. Синергентика, введение. – Москва : Мысль, 1985.

Ходорівська Н. Протестні наміри громадян України у світлі виборів - 2004 // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ : ІС НАНУ, 2005.

Awrejcewicz J., Hagedorn P. Nonlinearity, Bifurcation and Chaos - Theory and Applications. – Publisher: InTech. – 2012.

Golubitsky M., Stewart I., Schaeffer D. Singularities and Groups in Bifurcation Theory. – Springer : New York, 2000.

O. Honcharova. Social Apathy and Social Protest as Forms of Bifurcations in the Conditions of Transformational Societies.

The article deals with the problem of apathy and social protest in the context of bifurcation development of complex social systems. The author examines these social phenomena as necessary factors in the transformation of societies and as two forms of dialectical unity and struggle of opposites. Cyclical dynamics of change between social apathy and social protest shows the predictive aspect of this issue, which allows to minimize the risks of social actors´ reactions because of the crisis for their adaptive capacity.

Keywords: *social apathy, social protest, social subject, transformational society, dialectics, laws of dialectics, the unity and struggle of opposites, bifurcation process.*

УДК [316.74:069]:316.422.057(477) ***О. О. Козаченко***

МУЗЕЙ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ОСНОВНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті розглядаються нові соціокультурні тенденції розвитку музею у сучасному суспільстві. Звертається увага на необхідність розширення меж дослідження основних компонентів музею, серед яких виділяються його творці, простір, аудиторія та контекст функціонування. Розглядаючи типологію музеїв, автор звертає увагу на виникнення його нових типів (екомузей, дитячий музей, віртуальний музей, культурний центр). В статті аналізуються сучасні умови реалізації музеєм його функцій та їхня трансформація. Автор наводить результати соціологічних досліджень, за допомогою яких можна визначити місце музеїв у культурному дозвіллі мешканців України та пропонує шляхи популяризації музеїв відповідно до нових тенденцій у цій сфері.

Ключові слова: *музей, трансформація, соціальний інститут, функції музею, типи музею, музейна аудиторія.*

Постановка проблеми та визначення актуальності дослідження. Музей як соціальний інститут відіграє важливу роль в збереженні та інтерпретації соціокультурної спадщини, організації культурного дозвілля, процесах ідентифікації та соціалізації. Проте інноваційні процеси в інформаційно-комунікативній сфері, трансформація в соціокультурній, економічній та політичній сферах впливає на необхідність детальнішого соціологічного дослідження позитивних та негативних тенденцій в музейній сфері. Окрім того, потребує уточнення видозміна функцій сучасного музею та його класифікації. Водночас популяризація міждисциплінарних досліджень дозволяє розширити межі вивчення музею як соціокультурного феномену за допомогою використання методів та підходів різних наук. Музей виступає об’єктом міждисциплінарних досліджень, оскільки в ньому можуть бути зацікавлені історики, культурологи, етнографи, мистецтвознавці, архітектори, спеціалісти в галузі природничих наук тощо.

Наукова проблема полягає у невідповідності актуалізації досліджень трансформаційних особливостей розвитку музейної сфери в сучасному

суспільстві, існуючим соціологічним знанням стосовно вказаної тематики. Аналіз нових тенденцій у розвитку музейної сфери міг би сприяти визначенню пріоритетів діяльності музеїв у сучасному українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Оскільки музей є об'єктом вивчення різних соціогуманітарних наук, зауважимо, що фокус дослідження цього феномену відрізняється. В філософії звертається увага на музей як моральний феномен, його роль в формуванні світогляду; в культурології – на культурні аспекти його творення, в історії – на процес творення та розвитку музею. Зауважимо, що існує окрема інтердисциплінарна наука – музеєзнавство (музеологія), що вивчає історію, теорію та практику музейної справи.

Серед дослідників, які цікавилися вищевказаною проблематикою варто виділити наступних: Є. Акулич, Н. Петрова, А. Кузьмін, Е. Кузьміна, І. Нікітін, Е. Попова, Е. Артемова, А. Дьячкова, В. Дукельський, А. Разгон, Д. Равикович, К. Хадсон, Дж. Баталли, К. Хезерінгтон, Ф. Кефі, Т. Беннет, Е. Крук, С. Хіс, Дж. Корфф, В. Шнирельман, А. Кумбз тощо. В соціології найчастіше музей розглядається як соціальний інститут, аналізуються його функції, проводяться емпіричні дослідження його аудиторії. Сучасні напрямки дослідження музею проводяться в контексті визначення його впливу на формування соціальної пам'яті, а також визначення ролі інформаційно-комунікативних технологій в функціонуванні музею.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Малодослідженою залишається проблема впливу сучасних соціокультурних процесів на розвиток музею, у якому поєднуються ознаки як традиційності, так і інноваційності. Таким чином, актуалізується питання не лише теоретичного, але й методологічного характеру щодо трансформації усталених сфер дослідження музейної сфери.

Формулювання мети статті. Виявлення основних тенденцій розвитку музею як соціокультурного феномену в контексті трансформації його функцій, типів та компонентів, а також нових умов його існування.

Теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази. В статті аналіз музею здійснюється на основі конструктивістського та інституціонального підходів, а емпіричною базою виступають результати досліджень Інституту соціології НАН України та

Київського міжнародного інституту соціології, які стосувалися музейної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто розпочати аналіз музею як соціального феномену із розгляду його дефініції, що закріплена на законодавчому рівні. Отже, Закон України «Про музеї та музейну справу» визначає музей як науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини [Закон України…]. Поряд з тим, існує ряд соціологічних визначень цього феномену. Наприклад, російський соціолог Є. Акулич зазначає, що музей – це соціальний інститут, що забезпечує збереження соціокультурних раритетів та інформування населення про соціокультурні традиції, цінності, норми культури, що мали значний вплив на розвиток суспільства [Акулич, 2004, с. 13]. А музейна справа визначається як діяльність культурного та науково-просвітницького характеру, що охоплює збереження, поповнення, систематизацію, класифікацію та демонстрацію шляхом творення експозицій документів, матеріальних свідчень, пам'яток матеріальної та духовної культури, мистецтва, предметів побуту тощо [Петрова, 1996, с. 69].

Проаналізувавши вказані визначення, можна зауважити, що у них звертається увага лише на функціональні та структурні елементи музею. Натомість відсутній розгляд музею як соціального конструкту, механізмів та сфер його формування. На наш погляд, музей варто досліджувати в межах наступних чотирьох компонентів: творці, простір, аудиторія та контекст.

«Творці музею». Важливу роль в музейній сфері відіграють професійні інтерпретатори джерел (експонатів) - музейні працівники, які здійснюють інтерпретацію на усіх етапах конструювання музею: відбір музейних предметів на зберігання (комплектування), їхній опис під час фондової роботи, встановлення достовірності, точності і повноти інформації стосовно музейного предмету, відбір предметів під час музейного проектування, його наукова інтерпретація (зафіксована як в експозиційному рішенні, так і в підписах біля експонатів) [Самарина, 2009, с. 336]. Таким чином, дослідження осіб, що залучені до творення музею передбачає аналіз діяльності авторів виставок, експозиціонерів, музейних працівників, екскурсоводів, меценатів тощо. Саме вони створюють образ, який

сприймають відвідувачі, і несуть певну відповідальність за його конструювання та релевантність соціокультурним реаліям. В рамках вивчення цього компоненту можна також досліджувати наративи, які продукуються музейними працівниками через проведення екскурсій.

Музейний простір. Аналізуючи цей вимір, варто звернути увагу на декілька аспектів. По-перше, соціолога повинен цікавити зовнішній простір музею: локалізація (район, вулиця), найближчі споруди, облаштування навколишньої території. По-друге, важливе значення має внутрішній музейний простір: спосіб організації музею, споруда, музейні фонди, музейні предмети як носії специфічних сенсів[1], характер експозицій, пояснення (підписи) до музейних експонатів тощо. Окрім того, соціологу варто замислитися над характером традиційності та інноваційності в музейному просторі, а також специфічністю артикуляції музейних дискурсів, адже ця інституція не лише реконструює минуле, відтворює реальність, але й конструює сучасне суспільство.

Аудиторія музею. У світовому досвіді досліджень музейних відвідувачів є декілька різних класифікацій, наприклад, відомий поділ музейної аудиторії за степеню підготовленості до сприйняття на «знатоків», відвідувачів, що володіють звичайною підготовкою і «випадкових». Як зазначає Н. Г. Самарина, на протязі усього XX ст. більшу частину відвідувачів музеїв становили учні середніх шкіл [Самарина, 2009, с. 339]. Окрім того, існує типологія по стилю поведінки аудиторії у під час відвідин музею. Ця класифікація складається із двох параметрів: того, як рухається по залам відвідувач і того, скільки часу яким експонатам від приділяє. Відповідно то цих параметрів, виділяють: 1. *відвідувачів-мурах*, які уважно і педантично обходять і розглядають кожен експонат, не пропускаючи жодного, намагаються все запам'ятати, дещо можуть записувати, їм вдається оглянути експозицію майже у повному обсязі; 2. *відвідувачів-жуків*, які ходять переважно через центр залів і уникають заглиблення у деталі виставки; 3. *відвідувачів-метеликів*, які оглядають тільки найцінніші і найбільш привабливі експонати, при цьому вони тільки інколи зупиняються для того, щоб прочитати додаткову інформацію про якийсь мистецький твір;

[1] Музейний предмет – культурна цінність, якість або особливі ознаки якої роблять необхідним для суспільства її збереження, вивчення та публічне представлення [Закон України «Про музеї та музейну справу»].

4. *відвідувачів-коників*, які оглядають і читають підписи тільки до окремих експонатів (ними можуть бути, як і найбільш цінні, так і найменш примітні), які їх зацікавили [«Цей неясний суб'єкт бажання»…, 2013, с. 13-14]. Варто зазначити, що ряд авторів звертають увагу на проблему рівних можливостей доступу різних соціальних груп до музейного простору, а саме осіб різного віку, статі, матеріального забезпеченні, релігійної приналежності, професійної спрямованості тощо [Bennett, 2013, p. 9; Hooper-Greenhill, 1998, p. 6]. Загалом зауважимо, що в конструюванні музею як феномену важливу роль відіграє аудиторія, адже саме вона є суб'єктом, який сприймає та інтерпретує експозицію, а також способи її подачі. Окрім того, саме на аудиторію (як потенційну, так і реальну) та її зацікавлення часто орієнтуються автори виставок, що творять музей. Досліджуючи вплив музею на аудиторію та його сприйняття, можна виділити три аспекти: інформативність (когнітивний аспект), атрактивність (оціночний аспект) та емоційність (афективний аспект). Тобто важливе значення мають наслідки перебування у музеї та його вплив на формування особистості відвідувачів, а саме: рівень задоволеності, сприйняття інформації та рівень її запам'ятовування, формування цінностей тощо [Falk, 2009, p. 96].

Контекст функціонування музею. Не варто забувати, що музей є вписаним в соціокультурне, історичне, економічне та політичне середовище, а тому дослідження музею неможливе без врахування цих контекстів. Окрім того, саме вони впливають на усі інші виміри музею як соціокультурного феномену, а саме: простір, аудиторію та творців.

Зауважимо, що існує низка дослідницьких проблем, які варто аналізувати, охоплюючи усі вищевказані аспекти музею. Наприклад, вивчення інтерактивності в музеї вимагає аналізу «творців» (застосування вказаних методів музейними працівниками), простору (рівень інтерактивності музейних предметів), аудиторії (особливості сприйняття) та контекст (економічні та соціокультурні умови застосування інтерактивних методів).

Розглянувши потенційні ракурси соціологічного дослідження музеїв, звернемо увагу на питання їхньої класифікації. Згідно профілю виділяють такі великі групи музеїв.

1. Художні (образотворчого, декоративно-прикладного, народного, сучасного мистецтва).

2. Історичні (загальноісторичні, військово-історичні, археологічні, етнографічні, історії міста/села, спеціалізовані історичні (історії спорту, книги, техніки)).

3. Природничо-наукові (зоологічні, ботанічні, геологічні, екологічні, мінералогічні, палеонтологічні).

4. Технічні, пов'язані з технікою та технічною наукою (музеї науки і техніки, авіації, космонавтики, машинобудування).

5. Літературні, присвячені життю та діяльності письменників, поетів, а також розвитку літературного процесу.

6. Меморіальні, розташовані в помешканнях видатних осіб, де відтворюються чи зберігається інтер'єр дому, збираються особисті речі власників чи мешканців житла.

7. Комплексні: історико-художні, історико-архітектурно-ландшафтні комплекси, краєзнавчі музеї [Петрова, 1996, с. 74; Закон України…].

Водночас протягом XX-XXI ст. почали розвиватися і нові типи музеїв. Прикладом є *екомузей*, що відображає природне і культурне середовище індивіда чи певної спільноти та створюється одночасно місцевою громадою і органами влади. Проте на відмінно від скансенсів (скандинавського типу музеїв під відкритим небом), експонати екомузею знаходяться на своєму природньому місці та в природньому середовищі, а не переносяться на заготовлену платформу. Отримує поширення також новий тип музею – *дитячий* (спеціалізований музей, що створюється спеціально для дитячої аудиторії та з врахуванням своєрідності процесу пізнання дітей). Саме в цьому музеї діти пізнають світ через досліди та експерименти, ігри, творчість та спілкування. Окрім того, результатом творчих пошуків в музейній сфері стали *культурні центри*, які можуть містити не лише музейні експозиції, але й бібліотеки, магазини, кінозали, майданчики для зустрічей з культурними діячами чи проведення перфомансів [Юренева, 2003]. Тобто зростає значення музею як публічної інституції, яка залучає місцеву спільноту до культурного життя [Barrett, 2011, p.7-8].

Розглянемо детальніше особливості функціонування вказаних типів музеїв в сучасному українському суспільстві. В нашій державі екомузеї ще не отримали свого визнання і лише починають створюватися, але близькими до цього типу є Криворізький екомузей «Оберіг» (включає геологічну пам'ятку природи, територію першого на Криворіжжі Гданцівського

чавуноливарного заводу, територія центру «Старого міста»), музей під відкритим небом «Табір ВО УПА «Волинь-Південь», Музей історії сільського господарства Волині. Прикладами дитячого музею в Україні є музей іграшок та Експериментаніум (музей популярної науки та техніки), які знаходяться в Києві. Саме останній дає можливість дітям безпосередньої участі в експериментах та дослідах, за допомогою яких демонструються закони природи та оточуючого світу. Постійна експозиція музею охоплює основні розділи фізики, що вивчаються у школі: механіка, молекулярна фізика, електрика та магнетизм, оптика, акустика. Прикладом культурного центру є PinchukArtCentre (міжнародний центр сучасного мистецтва), діяльність якого передбачає колекціонування, виставки, проекти, комунікацію, освіту, публікації та дослідження. На території цього музею розташована книгарня, проводяться публічні дебати, літературні вечори, демонструються фільми, проводяться зустрічі з відомими митцями.

Ще одним типом нового музею, який активно розвивається в сучасному суспільстві, зокрема і українському, є *віртуальний музей*, що існує в системі новітніх інформаційно-комунікативних мереж. Варто зазначити, що музеї активно залучаються в Інтернет-простір, використовуючи можливості представлення себе на власному сайті, в соціальних мережах, на блогових платформах. В Інтернет-просторі музей може пропонувати потенційним відвідувачам віртуальні екскурсії та експозиції. Зауважимо, що є дві форми віртуального музею: такий, що існує лише в Інтернет-просторі та такий, що відображає інформацію про реальний музей. Прикладом виключно віртуального музею є інтерактивний гендерний музей – Музей історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху, що працює в Україні з 2009 р. і є першим музеєм такого роду в Східній Європі та на пострадянському просторі. На сторінці цього музею можна оглянути експозиції, що стосуються діяльності жінок в сферах політики, бізнесу, спорту, науки, приділено увагу проблемам чоловіків, насильства, нетрадиційній сексуальній орієнтації тощо. Натомість, серед музеїв, які репрезентують себе віртуально через власні сайти можемо згадати Національний художній музей України, Національний музей народної архітектури і побуту у Пирогові, Львівський музей пива, Музей води тощо.

Розглянемо детальніше питання віртуалізації музейної сфери, використовуючи дані Київського міжнародного інституту соціології, який у

2012-13 рр. провів комплексне дослідження чинної та потенційної аудиторій Національного музею мистецтва імені Богдана та Варвари Ханенків[2]. Загалом, опитані респонденти стверджували, що віртуальний музей може бути гарною можливістю не виходячи із дому дізнаватися про щось нове, розвиватися культурно. Також, це підходящий спосіб хоча б оглядово ознайомитися із змістом колекції для того, щоб прийняти рішення про відвідування реального музею. Для тих, хто не може фізично відвідувати музеї або просто не має для цього часу, віртуальний музей може бути єдиним способом ознайомитися із експонатами, які там представлено. Для того, щоб зрозуміти, що для віртуальних відвідувачів є важливим та цікавим на веб-сторінці музею чи іншого закладу культури дослідники запропонували учасникам форуму переглянути деякі сайти і вибрати серед них ті, які сподобалися найбільше та аргументувати свій вибір. Отже, із зібраних оцінок можна зробити висновки про те, яким має бути сайт музей, щоб зацікавити потенційного відвідувача.

- Простим і зрозумілим, але разом із тим цікавим і неординарним.
- На першому плані повинні бути: афіші і анонси виставок, контакти, тривалість, ціни. Саме цю інформацію відвідувачі насамперед шукають на сайті, вона має бути чіткою та лаконічною.
- Орієнтуватися на різних потенційних відвідувачів: як молодь, так і людей старшого віку.
- Сайт музею має бути яскравим, а якісний візуальний ряд має відповідати профілю та наповненню музею.
- Необхідна можливість переглянути експонати он-лайн, хоча б невелику частину, щоб мати хоча б початкове уявлення про те, що можна побачити у музеї [Цей неясний суб'єкт бажання…, 2013, с. 62].

Окрім аналізу основних типів музею, трансформаційні тенденції в цій сфері варто розглядати також в контексті дослідження основних функцій музею. Найчастіше соціологи виділяють наступні функції цього соціального інституту.

---

[2] У рамках комплексного дослідження 28 січня – 6 лютого 2013 року було проведено он-лайн обговорення із інтернет-користувачами (23 учасника), які можуть бути реальними та потенційними відвідувачами сайту та інших он-лайн майданчиків музею у віці 18-40 років, проводять у мережі не менше 2 годин неробочого часу та такий вид проведення часу є типовим для їхнього дозвілля.

1. Науково-документальна (збір музейних предметів).
2. Охоронна (збереження музейних предметів).
3. Дослідницька (вивчення музейних предметів).
4. Просвітницько-виховна (використання музейних предметів для задоволення пізнавальних, культурних та інших потреб суспільства) [Чебаненко, 2012; Петрова, 1996, с. 76].

Проте ці функції музею можна деталізувати, розширивши їх до наступних: збереження (культурно-історичної спадщини), інформаційна (передача і розширення нових знань), регулятивна (унормовує відносини в суспільстві), інтегративна (сприяє соціальному об'єднанню), комунікативна (міжособистісна взаємодія), транслююча (передача соціального досвіду), відтворення соціальних відносин (забезпечує стабільність суспільства), культурна ідентифікація особистості, організація дозвілля, соціалізація, культурно-освітня, аксіологічна (формування цінностей, норм), ідеологічна (вплив на світогляд через селективність матеріалу і оціночне ставлення до нього), етична, естетична та когнітивна функції [Акулич, 2004, с. 91].

Поряд з тим, соціологи виділяють ряд проблем чи змін, з якими зіштовхуються музеї у процесі виконання цих функцій. Зокрема, новітні технології трансформують зберігаючу функцію музею, адже розміщення цифрових копій певних експонатів сприяє тому, що цю функцію виконує не музей, а певні ІКТ. Певні проблеми виникають і у виконанні гносеологічної функції, адже через високу ціну екскурсії ряд відвідувачів відмовляються від цієї послуги і отримують менше знань про музейні експонати. Освітній функції заважає недостатній розвиток освітнього середовища в музеї (активних та цікавих форм взаємовідносин з відвідувачами). Виконанню музеями рекреаційної функції перешкоджають самі установки потенційної аудиторії на пасивний відпочинок і низький рівень відвідуваності [Чернега, 2011].

Саме з метою виявлення місця та значення музеїв в культурному дозвіллі мешканців України, проаналізуємо результати опитування, проведеного Інститутом соціології НАНУ «Українське суспільство: соціологічний моніторинг» у 2013 році[3]. Зокрема, серед переліку занять, якими люди періодично займалися у вільний від основної та домашньої роботи час

[3] Вибірка складає 1800 респондентів і є репрезативною за основними соціально-демографічними показниками. Похибка вибірки складає 2,3%

протягом 12 останніх місяців, відвідування музеїв, художніх виставок та галерей вибрало лише 8,8% респондентів. В той же час відвідування концертів, театрів обрало 11,5%, кінотеатрів – 12,8% опитаних. Про відносно невисоку популярність музеїв свідчить також той факт, що лише 4,7% респондентів обрало варіант «придбання квитків до музею, на художню виставку», відповідаючи на питання «На що за останні 12 місяців витрачала кошти ваша сім'я?». Водночас на відвідини концертів популярної музики витрачало кошти 5,9% сімей, театру та філармонії – 6,3%, а кінотеатру – 12,7%. Окрім того, серед занять людей у вільний від основної та домашньої роботи час, якими б мешканці України хотіли займатися частіше, відвідування музеїв, художніх виставок, галерей обрало 19,6%, відвідування концертів, театрів – 23,7%, а відвідування кінотеатрів – 22,9% респондентів. Поряд з тим, зауважимо, що хоча музей мешканці України протягом року відвідують не так часто, проте протягом свого життя жодного разу не відвідували музей лише 9,4% респондентів, натомість драматичний театр – 26,6%, театр опери і балету – 47,1%, а кінотеатр – 5,6% [Українське суспільство…, 2013, с. 539-542]. Останні дані можна пояснити тим, що відвідування музею дуже часто є обов'язковим елементом виховної роботи під час навчання в школі чи вищому навчальному закладі. Проте вищевказані результати дослідження свідчать, що музей як форма проведення дозвілля поступається місцем кінотеатру та театру, що частково можна пояснити більшою різноманітністю послуг та репертуару, що пропонується останніми. Саме тому, на наш погляд, музеям варто посилювати та осучаснювати власну діяльність через розширення комунікативної, культурно-розважальної, освітньо-виховної функцій, а також вдосконалювати власну інфраструктуру, розробляти нові форми взаємодії з відвідувачами.

Проте з питанням використання новітніх технологій, інтерактивності та зростання ролі комунікативної та культурно-розважальної функції музею пов'язана проблема збалансованості орієнтацій на науковість, збереження традиційних функцій та орієнтації на пристосування до розважальних потреб аудиторії [Hein, 2002]. Тобто ряд науковців ставлять питання: чи комерціалізація музеїв та намагання пристосуватися до потреб аудиторії не призведе до втрати музеєм власної соціокультурної місії? Якщо звернутися

до результатів вищезгаданого дослідження КМІС[4], то на думку опитаних респондентів «ідеальний» музей має інтегрувати старовину та нові технології, а також забезпечити можливість відвідувачам активно діяти і взаємодіяти. Якщо йдеться про дію і взаємодію відвідувачів, то вона має відповідати їх віковим особливостям. Наприклад, для старшого покоління мають бути оснащені місця для відпочинку. Молоде покоління може взаємодіяти більш активно: робити щось, можливо прийняти участь у реконструкції тощо [Цей неясний суб'єкт бажання…, 2013, с. 50]. Таким чином, можемо зазначити, що музеям у своїй діяльності варто грамотно поєднувати ознаки традиційності та інноваційності, забезпечувати виконання як класичних, так і відносно нових функцій.

Висновки з дослідження та перспективи використання результатів дослідження. Отже, основні трансформаційні тенденції в музейні сфері можна прослідкувати як на теоретичному, так і емпіричному рівні. По-перше, розширюється теоретико-методологічне поле розгляду музею як соціокультурного феномену, по-друге, в сучасному суспільстві активно розвиваються нові типи музею, по-третє, трансформуються та розширюються його функції. Сучасні музеї в Україні намагаються поєднати як інноваційні, так і традиційні ознаки. Загалом музеї повинні пристосовуватися до нових соціально-економічних та соціокультурних умов, адже потенційні відвідувачі володіють різноманіттям видів проведення вільного часу та можливостями інформаційного пізнання завдяки новітнім цифровим технологіям. Саме тому музеї можуть ще більше зацікавлювати аудиторію через сучасні методи роботи, використання віртуального простору та застосування технічних досягнень. Новітні методи зацікавлення відвідувачів музею можуть реалізовуватися через розкриття ними нових талантів та аспектів особистості, інтерактивні екскурсії та експозиції, презентації, творчість, фантазію та гру, конкурси та театральні вистави. В цьому плані до діяльності музеїв варто залучати музейних педагогів, представників творчих організацій та об'єднань. Для розширення аудиторії музеям варто розширювати співпрацю з туристичними компаніями,

[4] 15 грудня 2012 року було проведено дві фокус-групові дискусії із відвідувачами Музею Ханенків (чоловіки та жінки старші за 16 років, які проживають у м. Києві): одну із випадковими відвідувачами (10 учасників), які вперше прийшли до Музею, а іншу – із постійними, які бувають у Музеї двічі на рік або частіше (10 учасників).

освітніми закладами, а для залучення коштів – з владними та бізнес-структурами, спонсорськими та благодійними організаціями. Окрім того, музеї повинні активніше співпрацювати з засобами масової комунікації, які можуть сприяти популяризації та поширенню інформації щодо музейної діяльності серед населення України.

Д ж е р е л а:

Акулич Е. Музей как социокультурный институт / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук. – Тюмень, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cheloveknauka.com/muzey-kak-sotsialnyy-institut-1

Акулич Е. Музей как социокультурное явление // Социологические исследования. – 2004. – № 10.

Закон України «Про музеї та музейну справу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр/print1260343170231885

«Цей неясний суб'єкт бажання»: вивчення демографічних, психографічних, особистісних та інших аспектів відвідування музеїв в Україні. Звіт за результатами кількісних і якісних досліджень чинної та потенційної аудиторій Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. – Київ : КМІС, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prostir.museum/ua/post/30333

Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2013.

Петрова Н. Частные коллекции, меценатство, музеи (социокультурологический анализ // Социологические исследования. – 1996. – №7.

Самарина Н. Современный музей: кризис или «ответ» на «вызов»? // Диалог со временем. – 2009. – № 27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/text/50479738.html

Чебаненко Т. Социальные функции музея на современном этапе исторического развития общества // Таврійські студії. Історичні науки / Респ. вищ. навч. заклад «Крим. ун-т культури, мистец. і туризма»; [редкол. : Габрієлян О. А. (голов. ред.) та ін.]. – Сімферополь : [Ариал], № 3. – 2012.

Чернега А. Функции музея как социального института и проблемы их реализации в современном обществе // Материалы XIV Международной конференции молодых ученых «Человек в мире. Мир в человеке: актуальные проблемы философии, социологии, политологии и психологии». – Пермь : 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uresearch.psu.ru/files/articles/439_40857.doc

Юренева Т. Музееведение: учебник для высш. шк. – Москва : Акад. проект, 2003.

Barrett J. Museums and the Public Sphere. – Chichister : John Wiley & Sons, 2011.

Bennett T. The Birth of the Museum: History, Theory, Politics. – New York : Routledge, 2013.

Falk John H. Identity and the Museum Visitor Experience Left. – CA. : Coast Press, 2009.

Hein G. E. Learning in the Museum. – London : Routledge, 2002.

Hooper-Greenhill E. Museum, Media, Message. – New York : Psychology Press, 1998.

O. Kozachenko. The Museum as a Sociocultural Phenomenon: the Main Transformation Trends.

The paper deals with new sociocultural trends of the museum development in contemporary society. Attention is drawn to the necessity of expanding the boundaries of the study of the main components of museum, among which are its creators, space, audience and context of its functioning. Considering the typology of museums, the author draws attention to the origin of its new types (ecomuseum, Children's Museum, virtual museum, cultural center). The article analyzes the current conditions of realization of museum's functions and their transformation. The author presents the results of sociological research, by means of which we can determine the place of museums in cultural leisure of Ukrainians and offers the line of approach to popularization of museums according to new trends in this field.

Keywords: *museum, transformation, social institution, functions of museum, types of museum, museum audience.*

УДК [316.35:64](477.83-25)«20» ***Н. Ю. Пашко***

ПАРАДОКСИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ОССБ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ЛЬВОВА)

Представлено результати емпіричного дослідження ОСББ та сформульовано основні аспекти процесу інституціоналізації ОСББ, що є специфічним соціальним капіталом, який входить до основи громадянського суспільства в якості своєрідного ресурсу, у свідомості та практиках мешканців міста Львова.

Ключові слова: *об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), громадянське суспільство, соціальний капітал, інституціоналізація, легітимізація, легалізація.*

Постановка проблеми. Стратегічною метою реформування житлово-комунального господарства (далі ЖКГ) є підвищення якості життя населення шляхом поліпшення житлових умов, збереження житлового фонду й підвищення рівня житлово-комунального обслуговування громадян, тому ключовим моментом для досягнення поставленої мети є процес створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). ОСББ має стати своєрідною альтернативою комунальним підприємствам, яке має на меті шляхом об'єднання мешканців будинків створювати якісно нові та енергоекономічні умови життя у власних помешканнях. З метою пошуку шляхів ефективного розв'язання зазначеної проблеми, актуальною є потреба із її комплексного емпіричного вивчення. Практичне дослідження проблеми є необхідною умовою виходу із кризи житлово-комунального сектору, оскільки, з одного боку, стара система ЖЕКів, яка зародилася ще за радянських часів й продовжує функціонувати й до тепер, є серйозною перешкодою для розвитку та становлення нових форм вирішення питань житлово-комунального господарства в Україні. З іншої сторони, ОСББ як новий формат вирішення зазначених проблем, ще не має достатнього потенціалу як на інституційному та законодавчому рівнях, так і в контексті розвитку відповідних громадянських ініціатив. Перші осередки ОСББ вже існують, однак процес інституціоналізації відбувається дуже повільно, супроводжується великою кількістю проблем, що насамперед пов'язані безпосередньо із самим процесом організації та кооперації мешканців як власників багатоквартирних будинків.

Ступінь наукової розробленості даної теми з перспективи емпіричних соціологічних досліджень є незначним, існують поодинокі спроби дослідження динаміки та проблематики розвитку ОСББ в рамках студентських наукових робіт та Інституту міста Львова[1]. Щодо вивчення проблематики громадянського суспільства варто згадати цікаві розробки таких українських науковців, як Я. Боренько, А. Карась, А. Колодій, Ю. Корольчук, І. Пасько, С. Рябов, М. Рябчук, В. Степаненко [Степаненко, 2001, с. 169-183] та інших. Дослідженням громадянського суспільства у західній соціології представленні акими вченими як Р. Патнем [Patnam, 1993,

[1] Дослідження щодо ОСББ. Інститут міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://city-institute.org/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=145

р. 35-42], А. Гоулднер, Г. Алмонд та С. Верба [Almond, 1963]. Дослідження соціального капіталу активно представлено у роботах Ф. Фукуями [Fukuyama, 1995], П. Бурдьє, Дж. Коулмана. Велику увагу вивченню соціального капіталу приділяють українські вчені А. Колодій, А. Багнюк, А. Бова, Є. Гугнін, В. Чепак, О. Кірєєва, М. Лесечко, А. Чемерис, Ю. Савко, О. Сидорчук, В. Степаненко, О. Демків та ін. Феномен інституціоналізації досліджували Є. Головаха, Н. Паніна [Головаха, 2001, с. 5-22] – вони зосередили свою увагу на особливостях пострадянської інституціоналізації, О. Куценко вивчає інституціоналізацію ринкових відносин, інституціоналізацією соціального простору міста займався В. Бєлоусов, О. Бень [Бень, 2006, с. 84-85], яка займається дослідженням процесів інституціоналізації у молодіжних громадських організаціях. Однак, якщо говорити про поняття соціального капіталу та громадянського суспільства в контексті процесів інституціоналізації ОСББ, то у вітчизняній соціології практично відсутня такого типу імплементація цих понять як на загальнотеоретичному, концептуальному так і на операціональному рівнях.

Метою статті є здійснити комплексне оцінювання процесу інституціоналізації ОСББ, що є специфічним соціальним капіталом, який входить до основи громадянського суспільства як своєрідний ресурс, у свідомості та практиках мешканців міста Львова.

Викладення основних результатів дослідження. Для дослідження інституціоналізації ОСББ була використана методологія кількісних соціологічних досліджень[2] із застосуванням методу віч-на-віч інтерв'ювання за допомогою стандартизованої анкети. Це дало змогу виявити ступінь прояву ОСББ як можливої складової соціального капіталу та громадянського суспільства серед дорослого населення м. Львова. На основі моделювання структурними рівняннями (програма STATA) з'ясовано особливості процесу інституціоналізації ОСББ в рамках його легітимізації у свідомості та практиках львів'ян, а також виявити потенційних агентів прискорення процесу легітимізації ОСББ, або тих, хто чинитиме активний опір цьому процесу. Модель була сконструйована таким чином, що утворився

[2] *Вибіркова сукупність* N - 800 респондентів (гранична похибка ± 5 %), *локалізація дослідження*: місто Львів, Україна; для аналізу було обрано статистичний метод аналізу даних з використанням програми SPSS.

коваріаційний зв'язок між свідомістю (установками) львів'ян та їхніми практиками.

Для дослідження ступеня прояву ОСББ як соціального капіталу в свідомості львів'ян було виокремлено наступні його атрибути:рівень довіри, колективної солідарності;рівень готовності до творення горизонтальних соціальних мереж;рівень готовності до відстоювання спільних інтересів та потреб (у разі неякісного та неперіодичного надавання житлово-комунальних послуг) в рамках існуючого правового поля;рівень готовності особисто ініціювати соціальну взаємодію в рамках існуючого правового поля. Ступінь реалізованості ОСББ як соціального капіталу у практиках львів'ян досліджувався черезчастоту участі львів'ян у різних акціях в контексті вирішення житлово-комунальних проблем та через використання можливостей, які надає існуюче правове законодавство для відстоювання спільних інтересів та потреб у разі неякісного та неперіодичного надавання житлово-комунальних послуг.

Одним іззавданьдослідження було виявитиступінь прояву ОСББ, як специфічного соціального капіталу, в свідомості львів'ян як окремого формату розв'язання житлово-комунальних проблем (далі ЖКП). У результаті було з'ясовано, що рівень довіри та колективної солідарності у львів'ян має невисокі показники – попри те, що мешканці підтримують ідею створення ОСББ, вони при можливості змінити оператора ЖКП лише 26,4% обирають ОСББ як альтернативу, а також львів'яни не готові інвестувати кошти у розвиток об'єднань співвласників. Таким чином, мешканці на практиці не пов'язують ідею функціонування ОСББ зі вище згаданим атрибутом соціального капіталу.

Щодо готовності львів'ян до створення горизонтальних соціальних мереж було виявлено, що ОСББ все ж таки не надто активно легітимізується на цьомурівні. Парадоксальним виявилось, те що львів'яни усвідомлюють, що ініціативність, відповідальність мешканців будинку може істотно вплинути на якість його фізичного стану та, що жалюгідний стан будинків є наслідком небажання власників окремих квартир нести відповідальність в цілому, однак все ж таки вони не вважають ОСББ єдиною умовою покращення якості житлово-комунальних послуг.

Щодо готовності львів'ян до відстоювання спільних інтересів та потреб у разі неякісного та неперіодичного надавання житлово-комунальних послуг,

то виявилось, що 33,3% мешканців міста готові за певних обставин використовувати можливість скликання суспільних слухань за участю мешканців будинку, проте лише 13,6% готові регулярно її застосовувати, 21,1% взагалі не знаю про неї. Це свідчить про те, що ОСББ є недостатньою умовою для активізації суспільного інтересу, який має заохочувати самих мешканців до покращення ЖКП, через відстоювання спільних потреб.

Було з'ясовано, що лише 28,9% львів'ян готові ініціювати можливість створення чи розвиток ОСББ, 30% вважають, що це не є актуальним ні для них самих, ні для людей, які проживають в подібних умовах, 21,4% мешканців взагалі не ознайомлені з такою можливістю і лише 13,5% готові регулярно використовувати таку можливість. Таким чином, мешканці не готові ініціювати соціальну взаємодію в рамках існуючого правового поля.

За результатами дослідження виявлено, що у львів'ян переважає екстернальний локус контролю, адже мешканці міста погоджуються з твердженням, що вони, як власники квартир в багатоквартирному будинку, не можуть впливати на те, як йдуть справи в цілому в будинку. Такі результати вказують на те, що індивідуальна активність фактично відсутня, а це в свою чергу не сприяє розвитку ОСББ.

Також респонденти вважають, що слід продовжувати співпрацю з ЛКП щодо вирішення житлово-комунальних проблем, що, відповідно, спричинює низький рівень апелювання до ОСББ як способу вирішення ЖКП та знижує його потенціал соціального капіталу як ресурсу, що входить до громадянського суспільства.

Було з'ясовано, що львів'яни не проявляють особистих ініціатив щодо соціальної взаємодії в рамках існуючого правового поля, особливо низьким цей показник є відносно використання можливості створювати та розвивати ОСББ – лише 3,9% респондентів зрідка використовують її, 1,3 % – використовують за умови ініціювання інших, і лише 1% використовують регулярно, виконуючи роль ініціатора.

Оцінюючи участь мешканців містау різних акціях щодо вирішення житлово-комунальних проблем, то найчастіше респонденти залучені до фінансування конструктивного ремонту в будинку – 26% та здійснюють вологе прибирання сходів та під'їздів – 18,2%, проте фактично ніколи не займаються облаштуванням дитячого майданчика (66,3%) та місць для загального відпочинку (63,7%), фактично це свідчить про знецінення

індивідуальної активності, що є складником громадянського суспільства і ресурсом творення горизонтальних соціальних мереж.

Під час дослідження було виявлено потенційних агентів прискорення процесу легітимізації ОСББ як соціального капіталу, що входить до основи громадянського суспільства як своєрідний ресурсу. Було з'ясовано, що найбільш потенційно зорієнтованою категорією є одружені жінки. Слід зауважити, що такі результати зумовлені тим, що саме одружені жінки є такою соціальною групою, яка прагне стабільності та дбає про якість житлово-комунальних послуг помешкань та будинків, в яких вони проживають.

Цікавим спостереженням виявилось те, що мешканці будинків міста Львова поточною обслуговуючою організацією яких є ЛКП (Львівське комунальне підприємство) і які фактично незадоволені якістю надання ЖКП цією організацією, абсолютно не є потенційними агентами прискорення процесу легітимізації ОСББ.

Львів'яни з інтернальним локусом контролю, які вважають, що благоустрій будинку залежить від них самих, виявились несхильними бути агентами прискорення процесу легітимізації ОСББ. Дану обставину можна пояснити тим, що на рівні свідомості вони визнають необхідність індивідуальної активності, а на рівні практик абсолютно нівелюють її. Натомість, екстернали показали свою високу узгодженість як на рівні свідомості, так і в межах реалізації практик, тому виявились противниками прискорення процесу легітимізації ОСББ. Наступною категорією, яка може бути потенційним агентом прискорення розвитку ОСББ є мешканці панельних будинків, відповідно ті, хто проживають у будинках непанельного типу не є потенційними агентами цього процесу. Також було зафіксовано, що район проживання впливає на формування потенційних агентів прискорення процесу легітимізації ОСББ. Найбільш схильними до розвитку об'єднань виявились мешканці Сихівського спального району. Цікавим є те, що як відомо за кількістю створених ОСББ у місті Львові, саме Сихівський мікрорайон є лідером, відповідно він має найбільший потенціал до легітимізації ОСББ.

Висновки. Слід зазначити, що ступінь прояву ОСББ як соціального капіталу в свідомості львів'ян як окремого формату розв'язання житлово-

комунальних проблем має низькі показники, які притаманні значній частині мешканців міста.

Інституціоналізація ОСББ є недостатньо сформованою в контексті легітимізації цього інституту, оскільки вище описані результати дослідження дають можливість стверджувати, що сприйняття та підтримка ОСББ у свідомості та практиках львів'ян має низький рівень прояву. Мешканці міста й надалі активно підтримують ЛКП та інші подібні форми операторів, що надають житлово-комунальні послуги. Водночас ці показники впливають на ступніть довіри до ОСББ як можливого оператора, що координує ЖКП. Це відповідно спричинює низький рівень апелювання до ОСББ як способу вирішення ЖКП та знижує рівень його легітимізації в контексті ступеня прояву як соціального капіталу, що входить до громадянського суспільства як своєрідного ресурсу.

Щодо ступеню реалізації ОСББ як соціального капіталу у практиках львів'ян, то він має дуже низькі показники, а це свідчить про те, що активність мешканців міста, в рамках легітимізації, не є достатньою аби сприяти створенню та розвитку об'єднань співвласників. Пов'язуємо низький рівень участі в акціях, що вирішують житлово-комунальні проблеми, із тим, що, очевидно, люди не вважають своїм обов'язком здійснювати, наприклад прибирання на сходових клітках чи всередині будинку, оскільки цим би мали займатися ЛКП, які у 81% є операторами та надавачами «акцій», які щомісячно оплачуються мешканцями будинків.

Назагал можна виділити парадокси інституціоналізації ОСББ, виявлені у свідомості та практиках мешканців міста Львова мають наступні риси:

- процес легітимізація ОСББ у місті Львові має суттєві розбіжності та труднощі, з одного боку мешканці на рівні настанов досить активно сприймають ідею створення ОСББ, однак часто мають амбівалентні та суперечливі позиції щодо шляхів вирішення житлово-комунальних проблем на практиці, тим самим апелюючи до старих форм їх вирішення та до центральної влади. Також реалізованість ОСББ як соціального капіталу у практиках є надзвичайно низькою, що стримує процеси легітимізації об'єднання на активно-діяльнісному рівні;

- процес легалізації ОСББ попри наявність законодавчого підґрунтя, має суттєві невідповідності між прописаними нормами, актами та існуючими практиками функціонування об'єднання.

Отже, можемо назвати процес становлення ОСББ як специфічного соціального капіталу, його своєрідного ресурсу, який входить до основи громадянського суспільства, ще недостатньо сформованим на рівні процесу легітимізації у свідомості та практиках мешканців міста Львова, а також законодавчо не до кінця врегульованим на рівні процесів легалізації.

Д ж е р е л а:

Бень О. Т. Етапи інституціоналізації молодіжних громадських організацій // Український соціум. – 2006. – № 3-4 (14-15).

Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4.

Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності // Українське суспільство: 10 років незалежності / За ред. В. Ворони [Електроний ресурс]. – Київ : І-т НАН України, 2001. – Режим доступу: http://www.google.com.ua/#sclient=psyab&hl=uk&q=Українське+суспільство:+10+років+незалежності+&oq=Українське+суспільство:+10+років+незалежності

Putnam R. D. The Prosperous Community, Social Capital and Public Life // The American Prospect. – 1993. – Vol. 4. – № 13 (March 21).

Almond G., Verba S. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton : 1963.

Fukuyama F. Trust: Social Virtues and Creation of Prosperity. – London : 1995.

N. Pashko. Paradoxes of Institutionalization Condominiums in the Context of Social Capital and Civil Society in Ukraine (by the Example of Lviv's City).

The paper presents the results of empirical survey of condominiums and the main aspects of the process of condominium's institutionalization. We scrutinize the condominium's institutionalization as specific social capital, which is part of the civil society. Empirical surveyrepresent two sides of Lviv's inhabitants: their attitudes and practices about new format of the solution of housing problems.

Keywords: *condominium (condominiums), civil society, social capital, institutionalization, legitimization, legalization.*

УДК 316.74.001-054.72(477) ***Л. В. Черній***

УКРАЇНСЬКІ СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ В ЕМІГРАЦІЇ

На початку XX століття українське суспільство переживало тяжкі національно-політичні зміни. У цей час велика кількість українських науковців змушені були емігрувати за кордон, де активно працювали над формуванням і розвитком української соціологічної думки.

Ключові слова: *еміграція, соціологічні студії, українська соціологічна думка, суспільство, науковці.*

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вивчення теоретичної спадщини українських вчених, які заклали фундамент української національної державності. Важливим завданням сучасної української соціологічної науки є осмислення тих концептуальних, перспективних ідей, які були висунуті науковцями та через відомі ідеологічні причини недоступні для наукових студій і які мають великий потенціал для розвитку української соціологічної думки.

Однією з актуальних проблем, що перебувають у центрі уваги науковців і громадськості сьогодні, є об'єктивна оцінка та визначення історичних реалій минулого крізь конкретику існування окремих особистостей в історичному процесі [Древніцький, 2012].

Нині, коли український народ гостро відчув тісну діалектику національно-державного та суспільного аспектів свого життя, коли більшості громадянам Української держави вже не треба доводити, що без захисту національних інтересів, високої національної свідомості соціальні проблеми залишаться невирішеними. Дослідження та аналіз концепцій попередників має стати констатацією повторюваності історії, визнанням спадковості в Україні тандему національного й соціального. Питання української державності та самостійного політичного існування історично пов'язане з питанням суспільного положення української нації.

Аспекти, в яких проблему розроблено. На сьогоднішній день існує велика кількість праць присвячених українській еміграції. Серед них такі автори, як: Ульяновський В. [Ульяновський, 1992], Шостак І. [Шостак, 2007, с. 200-220], Ручка А. О. [Ручка, 1995]. Проте, вивчення та узагальнюючий

аналіз ролі українських вчених в еміграції у розвитку української соціологічної думки не набрало достатніх масштабів.

До специфічних особливостей розвитку української соціології слід віднести ту обставину, що соціологічні дослідження радянського періоду поступово втрачають наукову значимість і об'єктивність, тоді як можливість достатньо вільного розвитку соціологічної думки в еміграції породжує появу великої кількості серйозних соціологічних праць, які складають нині класику української соціології.

Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. багато провідних українських науковців, особливо суспільствознавців, були змушені емігрувати. Вони опинилися за межами Батьківщини, передусім у країнах, близьких до кордонів України, де і розгорнули працю зі створення українських навчальних та науково-дослідних закладів. У складних умовах перебування на чужині не припиняються їх студії у площині соціогуманітарних наук, надто соціології. Саме на початку 20-х рр. за кордоном розпочинається швидкий розвиток української соціології та виокремлення її деяких дослідницьких напрямів. Соціологічна думка українських вчених, що не обмежена ідеологією, охоплює різноманітні явища суспільного життя як в Україні, так і за її межами. Незважаючи на відносну відірваність від досліджень на Батьківщині, українські соціологи дістали можливість ширшого ознайомлення із надбанням західної класичної соціологічної спадщини і новітніми науковими розвідками у соціології, що стає вагомою підставою входження української соціології у світовий науковий процес. Тому навіть закордоном українські соціологи не почувалися провінційними, гідно репрезентуючи свої надбання серед доробку зарубіжних учених [Шаповал, 1927].

На початку 1920-х рр. серед української політичної та наукової еміграції виростає природне бажання і конкретний план організації соціологічних студій і дослідів, включно із заснуванням спеціальної української інституції за кордоном, у якій би знайшов вияв широко розвинутий тоді світовий рух соціологічної думки. Відбувається це передусім за ініціативою великого історика України та її першого президента М. Грушевського, який добре розумів вагу наукового синтезу суспільних наук загалом і соціології, зокрема, коли був переконаний у необхідності наукового вивчення суспільства, його аналізу для підведення наукових підвалин під українську визвольну та державотворчу політику.

М. Грушевський ставить собі за мету організувати Український соціологічний інститут (УСІ) у Женеві, щоб у такий спосіб відзначити спадковість праці М. Драгоманова та його колег у 70-80-х рр. Однак цього осягнути не вдається, і осередком УСІ з 1919 р. стає Відень. Протягом 1919 р. М. Грушевський розробив три варіанти проекту УСІ. Це передбачало автономію цього наукового центру, державну дотацію, колегіальне управління, створення філій в основних світових центрах [Ульяновський, 1992].

М. Грушевський ставив перед Соціологічним інститутом найрізноманітніші завдання: проведення соціологічних досліджень, підготовка кваліфікованих дослідників у різних галузях соціології з орієнтацією на самостійну наукову роботу, підтримування зв'язків з міжнародними соціологічними організаціями, обмін досвідом соціологічної роботи, інформування світової громадськості про соціальне життя в Україні, ознайомлення української суспільності зі здобутками соціологічної науки на Заході.

Початковий період його діяльності обмежувався трьома ділянками: влаштуванням публічних лекцій, організацією бібліотеки і, що найважливіше, видавничою справою. У числі найбільш помітних публікацій УСІ у Відні є такі: М. Грушевський, «Початки громадянства. Генетична соціологія» (1921), В. Старосольський, «Теорія нації» (1919), М. Шраг, «Держава і соціологічне суспільство» (1923), М. Лозинський, «Галичина в 1918-1920 рр.» (1922) та ін. Свою просвітницьку діяльність УСІ у Відні продовжує до повернення М. Грушевського та його найближчих соратників до України в березні 1924 р.

Після від'їзду М. Грушевського українські соціологічні студії в еміграції надалі жваво розвивалися у Чехословаччині та у Празі. Саме «празький період» можна вважати найбільш плідним в українській соціології. Він розпочинається зібранням кращих сил українських соціологів під егідою Соціологічного товариства, заснованого у Празі 1 жовтня 1923 р., за ініціативи голови Українського громадського комітету УНР Микити Шаповала. У свою чергу, за рішенням Міністерства закордонних справ ЧСР, ліквідовувався Український громадський комітет, замість якого М. Шаповал вирішив створити аналогічний громадський комітет зі своїх однодумців, який би міг перейняти справу УГК. 11 вересня 1925 року М. Шаповалу вдалося переконати В. Ґірсу в необхідності відкриття нової організації –

Українського Комітету. Отже, Український Комітет у складі М. Шаповала, Н. Григоріїва, М. Ґалаґана, М. Кураха, Д. Ісаєвича, М. Мандрики, Є. Вирового та ін. було закладено 13 лютого 1926 року [Черниш, 1994]

Після річного організаційного етапу 1 листопада 1924 р. у Празі було засновано Український інститут громадознавства (УІГ), який упродовж восьми років свого існування очолювався М. Шаповалом. Завдяки науковій роботі та енергійності в організації соціологічних студій Інституту, М. Шаповал розгортає активну наукову діяльність у галузі соціології. І хоча після смерті свого керівника у 1932 р. його активність відчутно знижується, все ж УІГ продовжує діяти у Празі аж до 1945 р.

Головним об'єктом дослідження Інституту стало українське суспільство. Він постав як приватно-наукова установа, метою якого було накопичувати наявні українські соціологічні сили, і спрямувати їх на вирішення культурно-історичного завдання, яке полягає у соціологічному вивченні життєдіяльності України. На той час українська соціологічна думка дещо призупинила свій розвиток і українське суспільство залишалося не дослідженим на науковому рівні. Інститут ставив перед собою конкретну мету: «вивчення і формулювання практичних проблем, що витікають з конкретних потреб українського народу в дану добу його існування»[Шостак, 2007, с. 115]. Інститут мав багато відділів, але найбільшим був відділ соціології і політики, який очолював сам М. Ю. Шаповал. На посаді керівника Інституту йому вдалося налагодити видання соціологічного часопису «Суспільство» і наукового збірника «Народознавство». Згодом силами інституту вдалося видати праці М. Драгоманова, В. Коваля, В. Петріва та інших науковців, які досліджували соціологічну думку і працювали над поглибленням знань в цій галузі. Саме як українському соціологу, письменнику, політичному діячу Центральної Ради, М. Шаповалу належить понад 30 наукових праць.

Основними напрямками діяльності Інституту є: друк першого і єдиного тоді українського соціологічного часопису «Суспільство» (1925-1927), публікації книг українських соціологів, серед яких слід особливо відзначити наступні: М. Шаповал, «Українська соціологія», «Соціологія українського відродження» (1927), «Загальна соціологія» (1929), «Соціологія України» (1933), «Соціологія і політика: Підручник соціотехники» (без року видання) та ін., М. Мандрика, «Соціологія і проблема соціального виховання у Сполучених Штатах Америки» (1925) та ін., читання лекцій і підготовка

рефератів з найбільш актуальних проблем української та зарубіжної соціології.

Окремо слід зупинитися на першому українському підручнику з соціології М. Шаповала (1929) «Загальна соціологія». У ньому автор визначає суспільство як суму всіх відносин між людьми. Інше визначення суспільства включає його опис у складі 4 основних складових елементів: прості скупчення, складні скупчення, агрегати (комбінація простих і складних скупчень), громади (спільноти).

Отже, знайомство із «Загальною соціологією» М. Шаповала дозволяє побачити певну цілісну соціологічну концепцію у стилі структурного функціоналізму. Вона може слугувати прикладом синтезу західних соціологічних вчень з українським соціологічним матеріалом, особливо, коли мова йде про соціологічний аналіз суто українських соціальних феноменів.

Реальною спробою організації і розповсюдження соціологічної освіти і навичок соціологічних досліджень серед української молоді в еміграції виступає відкриття і діяльність спеціальних кафедр соціології в українських вищих навчальних закладах у Чехословаччині. У 1922 р. засновується Українська господарська академія у Подєбрадах, на економічно-кооперативному відділенні якої створюється кафедра соціології. Соціологію, а також соціологічну теорію нації викладає О. І. Бочковський. В його працях простежувався вплив провідних світових соціологічних поглядів того часу. Вчений розглядав соціологію як науку про суспільство, головним предметом якої є народ і нація. Професор Бочковський вважав, що соціологія повинна залишити позаду «пережитки» позитивізму і не ототожнювати закони природи і суспільства. У своїх поглядах вчений наголошував, що головними процесами у розвитку українського суспільства є суспільна інтеграція і диференціація. Лише активною боротьбою, власними зусиллями та без втручання зовні український народ може здобути власну державність. Саме Бочковський розробив концепцію виокремлення системи нових соціологічних дисциплін, обґрунтувавши їх актуальність [Український інститут…, 1925, с. 46].

Важливим кроком на шляху становлення української соціологічної думки стало відкриття Вищого педагогічного інституту імені М. П. Драгоманова та Українського вільного університету у Празі. На базі потужних вищих навчальних закладів створювалися кафедри соціології та викладалися

суміжні з соціологією науки. На кафедрах викладали відомі вчені-науковці, такі як: С. Ріпецький, О. Ейхельман, Л. Білецький, С. Русова, О. Ейхельман, В. Доманицький, В. Старосольський [Ручка, 1995].

Висновок. Діяльність українських емігрантів 1920-1930-х років – яскраве явище української культури і науки. Українські емігранти зробили значний внесок до національної скарбниці, розвивали основні напрями соціологічної думки, знайомили світ з унікальним феноменом українства і тим самим збагачували європейську науку та культуру. Українська соціологічна думка в Україні динамічно розвивається і період становлення дотепер не завершений. Українські соціологічні студії в еміграції стали фундаментом зародження української соціологічної думки.

Д ж е р е л а:

Бочковський О. І. Вступ до націології. – Мюнхен : 1992.

Древніцький Ю. Володимир Старосольський: громадсько-політична діяльність (1878–1942). – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012.

Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. – Київ : Наукова думка, 1995.

Ульяновський В. Проекти соціологічного інституту Михайла Грушевського // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7.

Український інститут громадознавства // Нова Україна. – 1925. – ч. 1.

Черниш Н. Й. Соціологічні дослідження українських учених на еміграції // Современное общество. – 1994. – № 1.

Шаповал М. Українська соціологія. – Прага : 1927.

Шостак І. В. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 8. – Острог : 2007.

Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji. – Wrocław: Fundacja na rzecz nauki polskiej, 2000.

L. Chernii. The Ukrainian Sociological Studios in Emigration.

In the early 20th century Ukrainian society experienced a serious national political changes. At the present time a large number of Ukrainian scientists were forced to emigrate abroad, where worked actively on the formation and development of the Ukrainian sociological thought.

Keywords: *emigration, sociological studios Ukrainian, sociological thought, society, and academics.*

УДК 159.923.2:001.8 ***М. А. Садова***

СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Здійснений теоретичний аналіз психологічних складових професійної відповідальності. Обґрунтовані сучасні наукові теорії та підходи дослідження структури професійної відповідальності особистості у трикомпонентну, факторну, функціональну.

Ключові слова: *професійна відповідальність, динамічний, поведінковий, мотиваційний, когнітивний, регуляторно-вольовий, емоційний компоненти професійної відповідальності, структура професійної відповідальності.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського державотворення наше суспільство переживає складний та відповідальний етап, який пов'язаний з перебудовою всіх сторін суспільного життя. В цих умовах підвищення ролі людського фактору в економічному та соціальному житті країни обумовлює посилення уваги до професійно важливих якостей особистості. Одним із провідних серед них являється професійна відповідальність.

Питання про відповідальність відносин людини до своєї праці, до своїх буттєвих, соціальних, громадських обов’язків ніколи не знімалося з розгляду для нашого суспільства. Неминучим наслідком розвитку науки і техніки являється відповідальність особистості за раціональне використання природних ресурсів, за соціальні наслідки наукових відкриттів і природних експериментів.

Аналіз останніх досліджень. Проблема відповідальності особистості у професійній діяльності є центральною в роботах сучасних авторів: Л. І. Дементій, М. В. Муконіної, Т. Ю. Базарова, В. А. Бодрова, С. В. Бикова, А. Л. Журавльова, А. В. Карпова, Р. Л. Кричевського, Ю. П. Платонова, А. Л. Свенцицького та ін.

У психологічних і філософських роботах були зроблені спроби виділення психологічних складових відповідальності (М. Савчин, К. Хелкама; Л. Колберг; Ж. Піаже, А. Г. Спиркін, М. Бахтін, Т. Н. Сидорова,

К. А. Абульханова-Славська, К. Муздибаєв, В. П. Прядеін, В. Ф. Сафін та ін.).

Недостатньо вивченими на сьогоднішній день залишаються питання, що стосуються:

- теоретичного обґрунтування структури професійної відповідальності його змістовних патернів і феноменологічних характеристик;
- складових та рівнів професійної відповідальності особистості.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз психологічних складових професійної відповідальності.
2. Обґрунтувати структуру професійної відповідальності особистості у трикомпонентну, факторну, функціональну.

Методологічні та теоретичні засади дослідження складають: положення системного підходу, які знайшли відображення у вітчизняній (В. Д. Шадрикова, В. Зінченко, Г. Костюк, Б. Ломов, С. Максименко, М. Сєтров, М. Слюсаревський, Б. Ананьєв, Г. Балл, І. Блауберг, М. Боришевський, Ю. Горянський й ін.) і зарубіжній науці (А. Акофф, Л. Берталанфі, В. Мерлін, Т. Парсонс, А. Холл й ін.); концептуальні психологічні уявлення С.Л. Рубінштейна про суб'єкт, розвинені в дослідженнях К. А. Абульханової-Славської і А. В. Брушлінського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед розмаїття підходів до визначення психологічної структури професійної відповідальності можна виділити три основні її види: трикомпонентна структура професійної відповідальності; факторна структура професійної відповідальності; функціональна структура професійної відповідальності.

Більшість вітчизняних вчених, зокрема Л. Дементій, А. Г. Спіркін, В.Ф. Сафін, Т.Н. Сидорова, М. Савчин, об’єднуються в думці, що *структура відповідальності є трикомпонентною*: когнітивна, емоційна, поведінкова.

А. Г. Спіркін виділяє три компоненти відповідальності: свобода волі, усвідомлення обов'язку, соціальних заходів впливу на суб'єкта у відповідь на його соціально значущі вчинки [Спиркин, 2000, с. 85].

У роботах В. Ф. Сафіна виділяються мотиваційно-афективний, інтеллектуального-когнітивний і діяльнісно-поведінковий аспекти [Сафін, 1986, с. 128].

Т. Н. Сидорова позначає структуру відповідальності як єдність трьох компонентів - когнітивного, мотиваційного та поведінкового. При цьому автор виділяє і так звану зовнішню структуру відповідальності, компонентами якої є: суб'єкт відповідальності (хто відповідає); об'єкт відповідальності (за що відповідає) і інстанція відповідальності (перед ким відповідає). У внутрішню структуру відповідальності автор включає правильне розуміння людиною соціальних норм і передбачення наслідків своєї діяльності, мотивацію відповідальної поведінки (систематичне виконання обов'язків, доведення дорученої справи до кінця та ін.) [Сидорова, 1987, с. 88].

Як зазначає вітчизняний науковець М. Савчин: «відповідальність одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка об’єднує в собі такі психологічні складові: афективно-мотиваційну, інтелектуальну та діяльнісно-поведінкову сфери людини як тілесно-душевно-духовної цілісності» [Савчин, 2008, с. 87].

Так, на думку М. Савчина, «специфіка відповідальності проявляється саме у особливостях її мотиваційно-емоційного компонента як внутрішньої детермінанти поведінки особистості, Ця інтегральна якість визначає поведінку та діяльність людини, передусім на основі усвідомленості, прийняття нею об’єктивного факту залежності життєдіяльності індивіда від суспільних цілей та цінностей. У ній головним є ставлення суб’єкта до обов’язку і наслідків своєї поведінки» [Савчин, 2008, с. 89]. Афективно-мотиваційний компонент на думку науковця складається з ієрархізованої системи мотивів соціальної відповідальності поведінки, емоційних переживань, які пов`язані з предметом та інстанцією відповідальності [Савчин, 2008, с. 90].

Л. Дементій, у свою чергу, слушно зазначає, що «когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти мають найбільше теоретичне обґрунтування і дійсно відображують суттєві змістовні моменти професійної відповідальності» [Дементій, 2006, с. 86].

У роботах А. Ф. Плахотного відповідальність описується як єдність раціонального, вольового та емоційного компонентів [Плахотный, 1972, с. 36].

Прихильники факторної структури відповідальності: А. П. Прядеїн, А. Перлін наголошують на продуктивності та перспективності системного підходу у дослідженні відповідальності, оскільки такий підхід найбільш

повно характеризує аналізовану властивість особистості, розглядає всі її складові у взаємозв'язку, найбільш повно розкриває сутність відповідальності і особливості психологічного механізму її реалізації.

А. П. Прядеін пропонує розглядати відповідальність через функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних та результативних складових [Прядеин, 1999, с. 31].

Мотиваційний компонент розглядається автором з позиції соціоцентричності і егоцентричності, які розуміються відповідно як соціальнозначуща і особистіснозначуща мотивація.

Емоційний компонент пропонується розглядати за параметрами стенічності (позитивні емоції) і астенічності (негативні емоції).

Динамічний компонент в роботах В. П. Прядеіна представлений параметрами ергічності та аергічності, які відображають різну міру поведінкової активності.

Під когнітивним компонентом розуміється осмисленість й усвідомленість щодо змісту поняття «відповідальність». При цьому визначення осмисленості та обізнаності даються настільки широко, що розуміння сенсу цих понять неоднозначне.

Ще більш невизначено дається поняття результативного компонента, який розглядається окремо в комунікативній (званої автором - предметної) і суб'єктивній сферах.

І, нарешті, регуляторний компонент розглядається з точки зору інтернальності і екстернальності, при цьому автор явно відходить від класичного розуміння цих понять.

Узагальнюючи виділені компоненти, В. П. Прядеін виділяє два блоки відповідальності - гармонійну і агармонійну [Прядеин, 1999, с. 121].

Традиційно в західній та вітчизняній науці найчастіше виділяють когнітивний компонент, при цьому автори по-різному розуміють зміст даного компонента і практично не операціоналізують його. Часто когнітивний компонент зводиться до його інформаційної сторони або тільки до усвідомлення необхідності відповідальної поведінки, розуміється або дуже вузько, або гранично широко. Так, наприклад, М. М. Бахтін пише: «Кожна думка моя з її змістом є мій індивідуально-відповідальний вчинок» [Ladd, 1999, p. 91].

Більшість авторів, що виділяють когнітивний компонент, виокремлюють в ньому в якості визначальної складової здатність людини передбачати

наслідки своїх вчинків. Е. І. Рудковському належить розробка параметрів когнітивного компонента, який він називає «свідомістю відповідальності». До них відносяться:

• свідомість вимог суспільства;

• усвідомлення необхідності вчинку, тих чи інших дій для реалізації цих вимог;

• передбачення результатів вчинку, його значення для долі людей.

Як видно, мова йде насамперед про параметри когнітивного компонента соціальної відповідальності [Collins, 1987, p. 52].

Аналіз робіт, присвячених структурі відповідальності, показав, що автори по-різному уявляють, що входить у зміст відповідальності. При цьому слід звернути увагу на той факт, що, використовуючи одні й ті ж найменування компонентів відповідальності, автори вкладають в них різні значення, а часто поняття «компонент відповідальності» називається і аспектом відповідальності, що не пояснює розуміння автором змісту відповідальності. Виходячи з наявних дуже різнопланових праць за структурою відповідальності, можна виділити наступні компоненти відповідальності: когнітивний, результативний, емоційний, мотиваційний, динамічний, регуляторний.

Найчастіше називаються когнітивний, емоційний і поведінковий, які, з нашої точки зору, мають найбільше теоретичне обгрунтування і дійсно відображають істотні змістовні моменти професійної відповідальності. Виділення інших компонентів представляється нам дещо сумнівним з точки зору їх специфічного змісту в загальній структурі відповідальності.

Як стверджує Л. І. Дементій, навряд чи доцільно спеціально виділяти такий компонент, як регуляторний, коли відповідальність в цілому як складне особистісне утворення є формою контролю і самоконтролю особистості, що виконують тим самим регуляторну функцію [Дементій, 2006, с. 18].

Аналізуючи зміст, який вкладається в поняття «мотиваційний компонент», ми звернули увагу на те, що мова йде в цілому про мотивацію до виконання - невиконання відповідальної дії, але «самостійного» змісту саме як компонента відповідальності так і не виявили.

Зупинимося на аналізі тільки тих компонентів відповідальності, котрі «наповнені» специфічним змістом, що відображає особливості

відповідальності як форми прийняття необхідності, ставлення до неї і реалізацію відповідальної поведінки.

Ми вважаємо, що когнітивний компонент професійної відповідальності надзвичайно важливий для розуміння її змісту. Не дарма багато зарубіжних концепцій відповідальності фіксували свою увагу саме на ньому. Незалежно від того, вивчаємо ми соціальну або персональну, особисту, відповідальність, когнітивний компонент, безумовно, значно «визначає» ухвалення відповідальності або її делегування. Когнітивний компонент відповідальності - це перш за все відображення необхідності і усвідомлення своїх можливостей щодо прийняття (неприйняття) вимог цієї необхідності.

Найбільшу увагу когнітивному компоненту відповідальності приділяється в роботах К. Хелкама, Л. Колберга, Ж. Піаже, Ф. Хайдера та ін.

Під емоційним компонентом найчастіше розуміється переживання почуття відповідальності. Визнаючи безперечну значимість даного компонента, нам здається таке визначення компонента відповідальності через поняття самої відповідальності щонайменше некоректним. У Е. І. Рудковського, наприклад, розкривається не стільки зміст емоційного компонента, а, швидше, зміст почуття відповідальності: «занепокоєння, заклопотаність, тривога і старання» [Phares, 1982, p. 15].

Необхідність вивчення і виокремлення емоційного компонента ми знаходимо в роботах Г. Л. Тульчинського, Е. І. Рудковського, В. Ф. Сафіна, К. Муздибаєва. Проте ні в одній роботі ми не знайшли ні чіткого визначення емоційного компоненту, ні його операціоналізації, що згодом стане одним із завдань нашого дослідження.

Складний характер відповідальності «вимагає» виділення його складових, які дозволили б проникнути в зміст даного феномена. Розуміючи слідом за Б. Г. Ананьєвим [Helkama, 1998, p. 56] під структурою сукупність стійких зв'язків між безліччю компонентів об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, ми вважаємо, що, спираючись на розуміня структури відповідальності, можна представити даний феномен цілісно.

2.Функціональна структура відповідальності базується на виділенні таких сторін (складових): об’єктивної та суб’єктивної відповідальності (К. Муздибаєв).

На думку вітчизняного науковця К. Муздибаєва суть об’єктивної сторони відповідальності полягає в тому, що маючи широкий соціальний аспект аналізу, вона виступає: а) як сукупність об’єктивних вимог, що

пред'являються суспільством до окремих її членів, колективів; б) як моральні принципи, норми, що виражають суспільну необхідність. Суб`єктивна сторона відповідальності проявляється як своєрідний стан свідомості (почуття відповідальності обов'язку сумління) [Муздибаєв, 1995, с. 120].

Погоджується з позицією К. Муздибаєва і Т. Сидорова, на думку якої виділені сторони відповідальності є зовнішньою та внутрішньою складовими відповідальності. До останньої науковець відносить: правильне розуміння людиною соціальних норм (правових, моральних); передбачення наслідків своєї діяльності; мотивацію відповідальної поведінки (систематичне виконання обов'язків, доведеної дорученої справи до кінця) [Муздибаєв, 1995, с. 132].

Виконуючи зобов'язання, суб'єкт повинен бути здатним здійснювати самоконтроль, враховувати зміни в об'єктивній і суб'єктивній ситуації та відповідно до цього регулювати свою поведінку [Савчин, 2008, с. 78].

Виділяють наступні критерії суб'єкта відповідальності: а) внутрішня активність на рівні організму, ціннісний вибір, вибір життєвого шляху, актуалізація психологічних ресурсів; б) діяльність, поведінка, спілкування пізнання; в) творча самодіяльність, надситуаційна активність; г) самодетермінація (творення причинних рядів своєї професійної діяльності, вихід за межі наявних умов детермінації); д) саморегуляція як вирішення суперечностей; е) інтегративність (самоінтеграція) [Helkama, 1998, p. 56].

«Наявність суб'єкта відповідальності вимагає зазначення її об'єкта – того, за що суб'єкт несе відповідальність, що покладено на нього чи прийнято ним до виконання», зазначає М. Савчин [Савчин, 2008, с. 89].

Те, що К. Муздибаєв визначає як об'єкт відповідальності М. Савчин називає предметом відповідальності і характеризує як «сукупність зовнішніх та внутрішніх соціально-психологічних, духовних та матеріальних необхідностей та інтенцій, які особистість реалізує у своїй життєдіяльності». [Савчин, 2008, с. 67]. Його зміст включає конкретні обов'язки, завдання доручення, способи їх виконання, дотримання норм, наслідування морального ідеалу та виховання його у собі і характеризується обсягом, що виражається у складності та кількості (якісних та кількісних характеристиках) перерахованих складових компонентів, що реалізує об'єкт у своїй поведінці [Савчин, 2008, с. 50].

Будь-які професійні відносини являють собою суб'єкт-суб'єктні відносини. Відповідно, крім суб'єкта відповідальності має існувати, ще інший суб'єкт, перед яким власне і треба «відповідати» - інстанція відповідальності. На думку К. Муздибаєва, інстанція відповідальності є органом, що оцінює і контролює діяльність суб'єкта відповідальності і, вразі потреби застосовує необхідні санкції [Муздибаєв, 1995, с. 78].

Наявність інстанції, перед якою працівник має відповідати за неправильні дії є результатом професійної сфери життєдіяльності особистості. Функціями інстанції відповідальності виступають: а) наглядання; б) контроль; в) корегування; г) санкціонування відповідальної (безвідповідальної поведінки); д) стимулювання. Кількість інстанцій, яким підзвітний працівник досить велика і залежить від сфери та виду професії.

Класифікують інстанції за такими критеріями: 1) за характером соціальних відносин інстанції поділяють на: а) формальні інстанції (різноманітні державні установи), їхні повноваження базуються на правилах, які мають правову силу; б) неформальні (коло близьких, родичів, сім`я, друзі), зв'язок у них ґрунтується на симпатіях і антипатіях, етичних нормах; 2) стосовно суб'єкта професійної відповідальності виділяють: а) зовнішні інстанції (колектив, окремі працівники); б) внутрішні інстанції (власне сумління, почуття обов'язку); 3) за характером санкцій, що накладаються на суб'єкта професійної діяльності: а) заохочення; б) покарання [Walster, 1966, p. 75].

У свідомості особистості інстанції виконують контролюючу функцію, їм приписується ступінь авторитетності для працівника: високий, нейтральний, або ними нехтують (їх значення заперечується). Результатом розвитку професійної відповідальності стає перехід від інстанції зовнішнього контролю до внутрішнього, тобто самоконтролю особистості.

Останньою складовою зовнішньої структури відповідальності за К. Муздибаєвим, чи функціональної схеми відповідальності М. Савчина є часова перспектива відповідальності. На думку науковців, вона описує наявність зв'язку між суб'єктом та об'єктом відповідальності і представлена двома аспектами: а) ретроспективним (відповідальність за скоєні дії); б) перспективним (відповідальність за те, що потрібно зробити).

У переході від ретроспективного до перспективного простежується прогресивна тенденція еволюції, основна специфіка якої полягає у визначенні додаткового внутрішнього механізму контролю. Це означає, що

особистість у своєму професійному розвитку та вдосконаленні має подолати шлях від простого виконавця до активного суб'єкта. Наслідком цього є перенесення інстанції, перед якою суб`єкт звітує, із зовнішнього на внутрішній план, і особистість відповідає за свої дії перш за все перед самою собою.

С. Баранова, посилаючись на К. Муздибаєва та М. Савчина також описує зовнішні та внутрішні складові структури відповідальності. У своїй дисертаційній роботі науковець вказує, що зовнішню структуру відповідальності утворюють такі складові: суб'єкт, об'єкт та інстанція, а внутрішня структура представлена єдністю 4 складових компонентів: когнітивного, мотиваційного, емоційного та вольового [Муздибаєв, 1995, с. 8].

А. Перлін пише про 2 підходи, що визначають структуру відповідальності особистості: 1) соціально-правовий підхід розглядає відповідальність особистості у системі «суб'єкт-обєкт-інстанція відповідальності», тобто він виступає в ролі зовнішньої структури відповідальності; 2) психологічний підхід – аналог внутрішньої структури – відповідно до якого, відповідальність, як системна якість особистості складається зі складових, що виступають характеристиками суб'єкта відповідальності. Як прихильник системного підходу, на основі результатів своїх досліджень А. Перлін доходить висновку, що відповідальність, як системна властивість являє собою 2 пов`язаних між собою блоки – мотиваційно-смисловий (мотиваційний, когнітивний, продуктивний компоненти), та регуляторно-поведінковий (поведінковий, регуляторно-вольовий та емоційний) [Перлин, 2000, с. 15].

Висновки. Серед розмаїття підходів до визначення професійної відповідальності, на базі проведеного теоретичного аналізу ми виділяємо три основні структури відповідальності: 1) трикомпонентну; 2) функціональну; 3) факторну, ключові погляди яких стали основою нашої власної концепції професійної відповідальності особистості: психологічних складових. Відповідно до неї структура відповідальності складається з двох частин. Функціональними компонентами зовнішньої структури відповідальності є суб'єкт, об'єкт, інстанція та часова перспектива відповідальності. Внутрішню структуру формує єдність трьох основних компонентів (когнітивного, емоційного поведінкового) та низка додаткових компонентів (мотиваційний, регуляторно-вольовий, морально-етичний).

Місце проблеми у міжнародному науковому дискурсі зумовлене інтересом до гуманітарної складової будь-якої професійної діяльності, зокрема педагогів, соціальних працівників, психологів, учених та викладачів вищої школи. Гуманітарна сфера спрямована на людину и тому зростає рівень відповідальності таких фахівців. а отже і до її структури. Проблема полягає у недостатнній відповідальності нас як особистостей за інших і перед ними, за природу і майбутнє за себе самих і перед собою. Активне вживання поняття «відповідальність» у професійній свері перетворюється на симуляцію. І це стало нагальною соціальною проблемою суспільства не лише в Україні, а й за кордоном, яка потребує її психологічного опрацювання.

Д ж е р е л а:

Дементий Л. И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дисс…. доктора. психол. наук : 19.00.01. – Москва : 2006.

Муздыбаев К. Психология ответственности. – Ленинград : Наука, 1983.

Перлин А. Г. Сравнительная характеристика ответственности личности у начинающих и опытных юристов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00 06 «Юридична психологія». – Москва : 2000.

Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект). – Харьков : Наука, 1972.

Прядеин В. П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности : дис. … доктора психол. наук : 19.00.01. – Екатеринбург : 1999.

Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис... доктора психол. наук : 19.00.07. – Київ : 1997.

Сагань І. А. Соціально-психологічні особливості відповідальності особистості в умовах складних життєвих ситуацій : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. – Київ : 2010.

Сафин В. Ф. Психологическая сущность ответственности личности // Теория и практика формирования коммунистического сознания: Межвуз. сборник науч. трудов. – Уфа : 1986.

Collins F. The Spesial Responsibility of Engeneers // The Social Responsibility of Engeneers. – Annals of the New York Academy of Sciences, 1973, vol. 196, N 10.

Helkama K. Toward a cognitivie-developmental theory of attribution of responsibility. – Helsinki : 1998.

Ladd J. Philosophical Remarks and Professional Responsibility in Organizations // Applied Philosophy, 1999, vol. 1, N 2.

Phares E. J. Locus of Control in Personality Text. – Morristown, New York : General Learning Press, 1976.

Rotter J. B. Generalized Expectancies for Internal Versus External Locus of Control of Reinforcement // Psychological Monographs Text, 1966.

M. Sadova. Structure of Professional Responsibility: Theoretical Aspects.

The theoretical analysis of the psychological components of professional responsibility. Grounded theory and modern scientific approaches to study the structure of the professional responsibility of the individual ternary, factorial, functional.

Keywords: *professional responsibility, dynamic, behavioral, motivational, cognitive, regulatory and volitional, emotional components of professional liability, professional liability structure.*

УДК 373.5.015.3:159.942]:613.86 ***В. П. Кутішенко***

ЕМОЦІЙНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УЧБОВОМУ ПРОЦЕСІ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ЇХ ЗДОРОВ'Я

У статті висвітлено особливості емоційних переживань молодших школярів (динаміка інтересу та тривожність – міжособистісна, шкільна, самооцінна), зумовлених процесом навчання, як чинників, що впливають на їх здоров'я та розкрито причини виникнення шкільних страхів у дітей початкових класів (системи взаємодії – учитель-учень, учень-інші учні, шкільна оцінка, учні-учбова діяльність).

Ключові слова: *емоційне благополуччя, здоров'я, пізнавальний інтерес, тривожність, шкільні страхи, пізнавальні потреби.*

Постановка проблеми. У багатьох психологічних працях здоров'я дитини співвідноситься з переживаннями нею психологічного комфорту і дискомфорту, який часто виникає в результаті фрустрації її основних потреб. Щодо молодшого шкільного віку, то здоров'я дитини значною мірою зумовлюється благополуччям її входження в шкільне середовище та специфікою перебігу провідного виду діяльності. Передовий педагогічний досвід свідчить, що тільки в атмосфері позитивних емоцій, які супроводжують учбову діяльність учнів, можна зберегти та зміцнити здоров'я дитини. Саме тому, аналізуючи проблему збереження здоров'я

молодшого школяра, важливо зупинитися на дослідженнях, присвячених аналізу емоційних переживань, які виникають у школяра в процесі виконання ним учбової діяльності.

Емоційне благополуччя школярів пов'язане із задоволенням їхніх основних потреб у процесі учбової діяльності та, разом з тим, є передумовою збереження їхнього здоров'я.

Аналіз публікацій. Дослідники виділяють три групи потреб, які задовольняються в процесі учбової діяльності [Згурская, 2006; Маркова, 1990]:

1) пізнавальні потреби, які задовольняються в процесі набуття нових знань і способів вирішення проблем;

2) соціальні потреби, які задовольняються в межах взаємодії «учитель-учень» і «учень-учень» в ході учбової діяльності або взаємозалежностей, пов`язаних з учбовою діяльністю та її результатами;

3) потреби, пов`язані з «Я» (потреби досягнення успіху і уникнення невдач).

Ряд науковців вважають, що до основних показників, які визначають рівень емоційного благополуччя дитини в школі відносять такі два особистісних конструкти: інтерес і тривожність школярів у процесі включення їх в учбову діяльність. У дослідженнях присвячених проблемі пізнавального інтересу підкреслюється його позитивна емоційна забарвленість [Божович, 1972; Дусавицький, 1975; Костюк, 1989; Маркова, Матис, Орлов, 1990; Прихожан, 2000 та ін.]. Ряд робіт присвячені проблемі залежності стану здоров'я учнів від їх емоційного благополуччя, зокрема емоційної дезадаптованості [Сіліна, 2005; Тихонова, 2003; Psychotherapy, 1990; Psihologija, 1989 та ін.]

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні особливостей впливу емоційних переживань молодших школярів, зумовлених процесом навчання, на їхнє здоров'я.

Наявність пізнавального інтересу вважається важливим показником емоційного благополуччя дитини в стінах школи. Г.С. Костюк зазначав, що: «Успішне навчання формується там, де учні переживають інтерес, почуття розумового напруження, сумніву, успіху. Ці переживання, узагальнюючись, стають стійкими мотивами подальшої пізнавальної діяльності, які зумовлюють її успіхи» [Костюк, 1989, с. 369].

Відома дослідниця проблеми пізнавального інтересу Г. І. Щукіна зазначає: «Шкода, що через недосконаліть способів учбово-пізнавальної діяльності далеко не кожен учень піднімається до високого рівня справді пізнавального інтересу, де воля, увага, думка, пошук, почуття зливаються воєдино... Саме тут, у процесі активної діяльності, в операційній стороні учіння, в уміннях, способах пізнання, інтерес відіграє роль важливого енергетичного ресурсу, який не тільки заряджає процес учіння, а й усю атмосферу навчальної праці забарвлює радістю пізнання, відчуттям розвитку своїх розумових і фізичних сил» [Щукіна, 1988, с. 12].

Якщо пізнавальний інтерес є одним з основних показників емоційного благополуччя дитини, то серед показників неблагополуччя виступає такий особистісний конструкт, як тривожність. Під «шкільною тривожністю» О. М. Прихожан розуміє порівняно стійке особистісне утворення, яке виявляється в схильності учня переживати об`єктивно нейтральні шкільні ситуації як такі, що містять певну загрозу – передусім загрозу самооцінці, образу «Я», особистісним інтересам і цінностям. Вона вказує на те, що шкільна тривожність може виступати мотиваційною основою учбової діяльності, протилежною до пізнавальної мотивації, яка супроводжується позитивними емоціями» [Прихожан, 2000, с. 77].

Однією з найбільш складних і водночас гостро актуальних проблем педагогічної психології є проблема визначення причин шкільної тривожності. Дослідниця виділяє такі джерела шкільної тривожності: реальна неуспішність в учінні й спілкуванні з ровесниками в процесі учбової взаємодії; особливості учбової самооцінки; несприятливий досвід шкільного життя, отриманий раніше; неблагополуччя в інших, значущих для дитини, сферах діяльності (наприклад, спілкування з батьками) [Прихожан, 2000].

У результаті експериментального дослідження А. К. Маркова визначає цілий комплекс психологічних механізмів формування емоційного неблагополуччя дитини у школі таких, як: «Наявність у школярів вузьких спонукань, відсутність розуміння змісту учіння, домінування мотивів особистісного самоутвердження, відсутність орієнтації на пошук нових способів розв`язання завдань і виконання учбової роботи, несформованість уміння ставити цілі, долати перешкоди, пасивність при зіткненні з труднощами, переважання емоцій тривожності, постійна незадоволеність собою, а також суперечності, конфлікти, проблеми взаємин з іншими людьми, із самим собою» [Маркова, 1990, с. 12].

У цьому напрямі особливо пильна увага приділялася вченими дослідженню особливостей пізнавальних інтересів молодших школярів.

Б. І. Кочубей та Є. В. Новикова встановили, що переживання тривожності неминуче супроводжує учбову діяльність дитини у будь-якій школі. «Висока тривожність притаманна порівняно незначній кількості молодших школярів, але саме у них спостерігається своєрідний нервовий розлад, який часто виявляється у стійкому стресі щодо відвідування школи і супроводжується реакцією пасивного протесту» [Кочубей, с. 55]. До основних причин тривожності, як вказує Б. І. Кочубей, належать «завищені вимоги до дитини; негнучка, догматична система навчання, що не враховує власну активність дитини, її здібності, інтереси і нахили» [Кочубей,1988, с. 12].

На думку О. К. Дусавицького, традиційні методи і зміст навчання, розраховані на процес простого відтворення, не сприяють актуалізації у школярів пізнавальних мотивів та утриманню на високому рівні інтересу до учбової діяльності. Зменшення до третього класу інтересу школярів до учбової діяльності не є закономірним процесом. При експериментальному учінні в учнів формується стійкий інтерес до змісту знань, а до 3-го класу - інтерес до способів пізнавальної діяльності [Дусавицький, 1975].

Результати емпіричного дослідження. У нашому дослідженні аналізувалися два взаємопов`язані аспекти, які характеризують комфортність включення школяра в учбову діяльність, – це динаміка інтересу та тривожності на уроці. З цією метою було використано модифікований варіант особистісного опитувальника [Терлецька, 2003, с. 50-53], який спрямований на встановлення у школярів домінуючих модальностей емоційних переживань, пов`язаних з учбовим процесом.

Аналіз отриманих результатів дозволяє стверджувати, що між рівнем інтересу на уроці учнів початкових класів і особливостями їх фізичного самопочуття існує тісний зв`язок. Зокрема, комфортність включення школярів у власне учбову діяльність (домінування інтересу на уроці над тривожністю) сприяє збереженню здоров’я молодших школярів. Разом з тим, становлення деструктивних тенденцій здоров’я дитини визначається зростанням рівня тривожності та зниженням рівня інтересу у процесі виконання навчальної діяльності.

У молодших школярів як з позитивним, так і з негативним фізичним самопочуттям показник інтересу на уроці від 1-го до 4-го класу знижується ($p<0,001$). Разом з тим, у молодших школярів 1-го і 4-го класів з позитивним

фізичним самопочуттям показник інтересу на уроці вищий, ніж цей показник у молодших школярів з негативним самопочуттям ($p<0,001$) (1 кл.: позитивне самопочуття – 28.0, негативне - 22.0; 4 кл.: позитивне самопочуття – 26.0, негативне – 18.2).

Аналіз динаміки тривожності на уроці показав, що цей показник у молодших школярів з різним рівнем фізичного самопочуття на уроці від 1-го до 4-го класу зростає (позитивне самопочуття: 1 кл. – 21.2, 4 кл. – 23.5 ($p< 0,05$); негативне: 1 кл. – 23.4, 4 кл. – 27.6 ($p< 0,05$)). Водночас, порівняльний аналіз отриманих даних свідчить про те, що у школярів з позитивним фізичним самопочуттям у всіх класах початкової школи показник тривожності на уроці нижчий, ніж у школярів з негативним самопочуттям (1 кл.: позитивне самопочуття – 21.2, негативне – 23.4 ($p<0,05$); 4 кл.: позитивне самопочуття – 23.5, негативне 27.6 ($p<0,001$)). Отже, існує взаємозв`язок між рівнем тривожності молодшого школяра і особливостями його фізичного самопочуття. Про стабільність цього взаємозв'язку свідчить той факт, що для молодших школярів з позитивним фізичним самопочуттям у всіх класах початкової школи показник інтересу на уроці вищий за показник тривожності.

Завдання наступного етапу дослідження полягало у з`ясуванні причин виникнення шкільних страхів молодших школярів, що спричиняють їх емоційне неблагополуччя, та у встановленні ієрархії зазначених причин. Для розв'язання поставлених завдань було використано модифіковану методику Ж. Нюттена (незакінчені речення), що спрямована на дослідження причин появи шкільних страхів у молодших школярів.

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що у 1-му класі свої шкільні страхи учні найчастіше пов`язують із системою «Я – інші» (51.4%). Ця система поділяється на дві підсистеми: «Я – учитель» (взаємини школярів з учителем) і «Я – учень» (взаємини школярів з однокласниками). У 1-му класі домінуючими у породженні шкільних страхів у цій системі є особливості взаємин з учителем (30.1%). Друге рангове місце у породженні шкільних страхів займає шкільне оцінювання (33.3%). Результати дитячої незадоволеності власною оцінкою, страхи, що пов`язані з нею не сприяють зміцненню їхнього здоров'я. Третє рангове місце посідає система «Я – власне учбова діяльність» (наприклад, діти бояться помилятися при

відповіді, бояться, що не встигнуть щось зробити, їх лякає необхідність виконувати контрольні роботи) – 18.0%.

У 4-му класі ієрархія причин виникнення шкільних страхів учнів, порівняно з 1-м класом, змінюється: перше рангове місце у породженні шкільних страхів (як і в 1-му класі) займає система «Я – інші» (52.7%), де домінуючими у породженні негативних переживань є особливості взаємин з однокласниками; друге рангове місце – за системою «Я – власне учбова діяльність» (30.6%), і на третьому ранговому місці перебуває шкільна оцінка (16.7%).

Порівняльний аналіз причин появи деструктивних переживань показав, що від 1-го до 4-го класу майже у два рази зростає кількість дітей, які свої шкільні страхи пов`язують з неблагополуччям у взаєминах з однокласниками, і зменшується кількість дітей, що ці переживання пов`язують з особливостями взаємин з учителем (1 кл. – 30.1%, 4 кл. – 17.0%). Разом з тим від 1-го до 4-го класу в два рази зменшується кількість дітей, для яких основною причиною появи негативних переживань у школі, є шкільна оцінка. До того посилюється вплив на появу цих переживань особливостей власне учбової діяльності (1 кл. – 18.0%; 4 кл – 30.6%).

Наступний етап дослідження передбачав аналіз співвідношення показників різних видів тривожності молодших школярів (міжособистісної, шкільної та самооцінної) з метою встановлення ієрархії основних сфер учбового простору, в яких цей емоційний стан найчастіше виникає. Використано методику Прихожан, адаптовану до молодшого шкільного віку [Прихожан, 2003, с.50-53].

Отримані результати свідчать, що у першокласників перше рангове місце займає міжособистісна тривожність (середній показник – 10.7), друге рангове місце – шкільна тривожність (9.9) і третє – самооцінна тривожність (6.8). Та ж тенденція спостерігається у школярів 4-го класів: перше рангове місце займає міжособистісна тривожність (11.6), друге – шкільна тривожність (11.6) і останнє – самооцінна тривожність (6.9). Порівняльний аналіз показників тривожності, пов`язаних з учбовою діяльністю молодших школярів, на різних етапах їх навчання в початковій школі дозволяє стверджувати, що від 1-го до 4-го класу зростає середній показник як шкільної тривожності (1 кл. – 9.9; 4 кл. – 10.5), так і міжособистісної тривожності (1 кл. – 10.7; 4 кл. – 11.6). Водночас середній показник

самооцінної тривожності залишається майже незмінним (1 кл. – 6.8, 4 кл. – 6.9).

Висновки. Тісний взаємозв`язок і взаємозумовленість емоційних переживань інтересу і тривожності виступають одними з основних чинників, що визначають особливості здоров'я молодшого школяра. Комфортність включення школярів в учбову діяльність зумовлене, передусім, наявністю у них пізнавального інтересу до процесу і змісту учбової діяльності. Разом з тим, тривожність найбільш яскраво відображає неблагополуччя дитини в учбовому процесі.

Проведене дослідження дозволило з'ясувати причини виникнення емоційного неблагополуччя молодших школярів, що не сприяє зміцненню здоров'я молодших школярів. Так, було з'ясовано, що від 1-го до 4-го класу змінюється співвідношення основних причин появи шкільних страхів молодших школярів. У 1-му класі перше рангове місце серед цих причин займають особливості взаємин з іншими, де домінуючою причиною є особливості взаємин з учителем. У 4-му класі ця система займає таке ж рангове місце, як і в 1-му класі, але домінуючими у породженні негативних переживань стають особливості взаємин з однокласниками. Друге рангове місце в першокласників займає шкільне оцінювання, яке у 4-му класі (вже у вигляді фіксованої оцінки) посідає останнє (третє) рангове місце. Власне учбова діяльність як причина появи шкільних страхів молодших школярів з третього рангового місця у 1-му класі переходить на друге у 4-му класі.

У молодших школярів домінуючою щодо породження тривожності, яка пов`язана з учбовою діяльністю, є система «Я – інші» (міжособистісна тривожність), друге рангове місце посідає система «Я – власне учбова діяльність» (шкільна тривожність) і найменший вплив на виникнення такого емоційного стану здійснює система «Я – Я» (самооцінна тривожність).

Д ж е р е л а:

Андреева А. Д. Особенности отношения к учению подростков и старшеклассников: Автореф. дис. ... канд. психолог. наук. спец. 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Москва : 1989.

Божович Л. И. Проблемы развития мотивационной сферы ребенка // Изучение мотивации поведения детей и подростков [Под ред. Л. И. Божович, Л. В. Благонадежиной]. – Москва : Педагогика, 1972.

Дусавицкий А. К. Исследование развития познавательных интересов младших школьников в зависимости от способа обучения. Автореф. дис. ... канд. психолог. наук. – Москва : 1975.

Згурская Т. В. Формирование познавательных потребностей младших школьников: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Новокузнецк : 2006.

Кочубей Б. И., Новикова Е. В. Эмоциональная устойчивость школьника. – Москва : Знание, 1988. – Новое в жизни, науке и технике. – Серия «Педагогика и психология». – № 3.

Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – Київ : Радянська школа, 1989.

Маркова А. К., Матис Г. А., Орлов А. Б. Формирование мотивации учения. – Москва : Просвещение, 1990.

Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000.

Сіліна Г. Психосоціальне здоров'я молодших школярів // Психолог. 2005. – № 35.

Тихонова М. Емоційна дезадаптованість дітей // Психолог на батьківських зборах / [упоряд. О. Главник]. – Київ : Редакції загально педагогічних газет, 2003.

Терлецька Л. Шкільна психодіагностика. – Київ : Редакції загально педагогічних газет, 2003.

Щукина Г. И. Психологические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. – Москва : Педагогика, 1988.

Psychotherapy. Treatment of Psychosomatic Disease / Aisawa Shizuo // Asian Med. – 1990. – 33 № 4.

Psihosocijalni faktori u genezi organskih obolienja / Eysench N.J. // Psihologija, 1989. – № 3-4.

V. Kutishenko. Emotional Well-Being of Primary Schoolchildren in the Educational Process as a Factor in Preserving Their Health.

The article highlights the features of emotional experiences junior schoolchildren (dynamics of interest and anxiety - interpersonal, school, self-evaluation) predefined the learning process as factors that influence their health and reveals the causes of school fears in children of primary school (system interaction – teacher - schoolchildren, schoolchildren-other schoolchildren, school evaluation, schoolchildren, educational activities).

Keywords: *emotional well-being, health, cognitive interest, anxiety, school fears, cognitive needs.*

УДК 159.954:373.2.091.33-027.22 ***О. В. Андрощук***

РОЛЬ ГРИ У РОЗВИТКОВІ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

Проаналізовано роль гри та її вплив на розвиток творчих здібностей старших дошкільників. Наведені рекомендації для спрямування старших дошкільників ігровими завданнями на розвиток творчих здібностей. Представлено сутність та основні поняття «гри», її видів та класифікації.

Ключові слова: *гра, розвиток, здібності, роль гри, старші дошкільники, розвивальні ігри.*

Ступінь розробленості проблеми. Феномен гри протягом усієї історії людства притягував до себе увагу видатних мислителів, філософів, соціологів, психологів, педагогів. Кожному етапу історії життя людства притаманне своє бачення своєрідного впливу ігрової діяльності та становлення й формування людини як особистості. Учені підкреслювали розвивальне та виховне значення гри, відмічали її можливості в пізнанні людини самої себе, показували вплив на розвиток творчої особистості в процесі ігрової діяльності, акцентували увагу на значенні гри в процесі пізнання людиною своїх здібностей.

У грі вільно та природно проявляється головна, тобто ігрова діяльність дитини, через яку вона усвідомлює та вивчає навколишній світ. У грі вона отримує широкі можливості для виявлення особистісної творчості, особистої активності, демонстрації своїх потенційних можливостей. Тільки гра надає дитині свободу дій та вибору, у ній вона не зазнає психічного закріпачення. Гра надає дитині можливість не насильного та повного розвитку її природних сил та готує її до життя. Гра основний вид дозвілля старших дошкільників.

Впливу гри на розвиток творчих здібностей дітей дошкільного віку, присвятили увагу Л.А. Венгер, Т.Д. Зінкевіч-Євстігнєєва, П.І. Зінченко, С.Л. Новосьолова, К.Д. Ушинський стверджував, що в грі діти шукають не тільки насолоду, але й прагнуть до самоствердження через цікаве й важливе для них заняття. У грі дитина прагне жити, відчувати та діяти. Гра – вид

діяльності, який надає дитині ключі до розуміння свого «Я», а також є першим етапом до здійснення індивідуального підходу до виховання дитини.

Мета статті. Визначити специфіку ігрової діяльності старших дошкільників, виявити фактори гри, що впливають на розвиток творчих здібностей.

Постановка проблеми. Дошкільний вік характеризується новою соціальною ситуацією розвитку, коли значно розширюються сфера взаємодії та коло спілкування дитини. Дитина уже здатна спілкуватися не тільки про предмети, які сприймає безпосередньо, а й предмети, відсутні у конкретній ситуації взаємодії. Єдиною діяльністю, яка дає змогу подолати цю суперечність, є сюжетно-рольова гра, у якій дитина виконує роль дорослого як носія певних суспільних функцій, вступає у стосунки з іншими дорослими, безпосередньо не присутніми. Гра дитини є дивовижним феноменом. У ній переплітаються реальність та фантазія, пробуджуються природні здібності малюка.

Про значення гри в житті особистості писав Д. Б. Ельконін. Він визначає гру як «діяльність, у якій створюються соціальні взаємини між людьми, поза умов безпосередньої утилітарної діяльності» [Ельконін, 1972, с. 282]. Д. Б. Ельконін прийшов до висновку, що в дітей на першому етапі в іграх прослідковується лише вивчення предметної їх діяльності, другий етап відображає систему взаємин між людьми, третій етап – передбачає підпорядкування гравця правилам суспільної поведінки та суспільних взаємин між людьми.

Німецький педагог Ф. Фребель одним з перших класифікував гру як педагогічне явище: ігри окремих дітей і ігри для гурту; ігри корисні й витончені, наповнені внутрішнім смислом. Гра є природною діяльністю дитини, і дорослі повинні докласти максимум зусиль для її правильної організації [Войцях, 2014, с.7].

М. Монтессорів основному завданні виховання бачила створення таких умов, які б відповідали потребам дитини, допомагали виявити її запити та сприяли її самовихованню й самоосвіті. М. Монтессорі дала науково розроблену систему матеріалу для дитячих занять, запропонувала систему ігрових вправ [Войцях, 2014, с.7].

Є три способи пояснення гри, зазначає дослідник психології гри К. Грос. Це теорія відпочинку, теорія надлишку сил і теорія вправи або самовиховання [Groos, 1899, p. 516-518].

Центральним моментом у теорії ігри є рольова позиція дитини. Американський соціолог М. Мід, психолог Дж. Мід розробили узагальнену модель «самості», тобто процесу формування дитиною свого «Я». На думку Дж. Мід, гра виникає як гра, якщо дитина в ігровій дії має можливість створити «Я» – реальне і «Я» – умовне [Mead, 1913, p. 376].

Дитина бере на себе ігрову роль і з її допомогою отримує можливість повніше усвідомити власне «Я» в процесі взаємодії з іншими людьми, обміну символами, де визнається здатність людини приймати роль іншої людини як партнера у спілкуванні.

У праці американського психолога Р. Дреджера «Основи особистості» розкривається рольова позиція дитини в грі як очікувана поведінка, що належить до визначеної соціальної структури. Узявши на себе будь-яку ігрову роль, дитина виступає як самостійний автор ролі, здатний її творчо розвинути, дофантазувати стосовно свого досвіду, знань, умінь, вражень; як лідер, що виходить у грі на перший план; як ініціатор і організатор, здатний запропонувати нову ідею, розподілити інші ролі; як версифікатор та активний виконавець, який може подавати пропозиції (версії), добре виконувати правила гри; як спостерігач, що задовольняється роллю глядача, бере участь у грі лише опосередковано; як бунтар, це конфліктна дитина, яка постійно з чим-небудь незгодна («дух протиріччя»). У цих різних ролях «образ-Я» розуміється як ставлення людини до себе.

Відомі чотири рівні розвитку дитячих ігор, які визначив Д. Б. Ельконін.

Перший рівень – це ігрові дії дитини, які відтворюють поведінку дорослих і спрямовані на іншу людину, тобто ігри, які передбачають найбільш просту форму людського спілкування.

Другий рівень – ігрові дії, які послідовно відновлюють систему діяльності дорослих з початку й до кінця.

Третій рівень пов’язаний з виділенням у грі певної ролі дорослого та її виконанням.

Четвертий рівень передбачає здібність гнучко змінювати тактику поведінки й переходити від однієї ролі до іншої в межах розвитку сюжету однієї й тієї ж гри, контролюючи не тільки свою, але й чужу рольову

поведінку, розігруючи в грі цілісну сюжетно-рольову виставу [Mead, 1913, p. 376-378].

Л. С. Виготський виділяє й парадокси гри:

1. Дитина діє по лінії якнайменшого опору (одержує задоволення).

2. Звичайно дитина випробовує й переживає підкорення правилу в ситуації відмови від того, а в грі підкорення правилу є шлях до максимального задоволення [Выготский, 1968, с. 71-72].

Особливе місце займають ігри, які створюються самими дітьми, - їх називають творчими, або сюжетно-рольовими. У цих іграх дошкільнята відтворюють у ролях все те, що вони бачать навколо себе в житті і діяльності дорослих. Творча гра найбільш повно формує особистість дитини, тому є важливим засобом виховання.

Найважливішими з психологічної точки зору для старших дошкільників є такі положення щодо положення ігрової діяльності:

- гра пом'якшує тягар наслідків помилок і невдач (дає відчуття радості, задоволення, упевненості в собі і своїх силах);

- у грі слабо виражений зв'язок між засобами й метою, вона дає простір для фантазії й варіативності (у ході гри можна міняти цілі відповідно до нових засобів або міняти засоби стосовно нових цілей);

- гра розвивається за певним сценарієм, вона рідко буває хаотичною й випадковою;

- гра проектує дитину на сприйняття зовнішнього світу, і вона ж є трансформацією навколишнього світу;

- гра сприяє залученню людини до цінностей культури й відображає певні ідеали й культурні цінності, що існують у суспільстві;

- гра – це свого роду соціалізація, у процесі якої відбувається формування життєвої позиції;

- колективна гра виконує й психотерапевтичну функцію, тобто сприяє пристосовуванню до умов соціального життя надалі;

- гра – це засіб для розумового, етичного, фізичного, естетичного розвитку особистості;

- у грі розвиток пізнавальних здібностей значною мірою визначається можливістю використовування монологічного й діалогічного мовлення.

Таким чином, у теоретичних роботах вітчизняних і зарубіжних психологів, присвячених питанням походження й психології гри, ігрова

діяльність розглядається як необхідний етап у розвитку кожного індивіда на всіх етапах становлення його як особистості.

Гра - самостійна діяльність, у якій діти вперше вступають у спілкування з однолітками, їх поєднує єдина мета, спільні зусилля до її досягнення, загальні інтереси і переживання. Діти самі вибирають гру, самі організовують її. Але в той же час ні у якій іншій діяльності немає таких строгих правил, такої обумовленості поведінки, як тут. При цьому гра привчає дітей підкоряти свої дії і думки визначеній меті, допомагає виховувати цілеспрямованість.

Психологічний потенціал гри полягає в тому, що вона створює умови для творчого самовираження дитини, а творчість є щонайпотужнішим засобом її розвитку.

Грі властиві такі соціально-психологічні й педагогічні функції:

- орієнтаційна – створення уявної ситуації, яка б орієнтувала дитину на певні норми поведінки в житті суспільства;
- коректуюча – функція, яка вносить зміни у свідомість дитини щодо її поведінки, де дитина в грі намагається зробити стрибок над рівнем своєї звичайної поведінки;
- заміщаюча – коли властивості речі зберігаються, але значення їх перекидається;
- розвивальна – коли в грі у дітей ефективно розвиваються всі психічні процеси;
- терапевтична – що застосовується для корекції різних відхилень у поведінці дітей (непристосованості, агресивності, замкнутості).

Соціально-психологічні й педагогічні функції гри є провідною ланкою в процесі формування особистості.

Педагогічні функції ігрової діяльності продиктовані стратегічним завданням перетворити групу учнів у єдиний діяльнісний організм:

- досягнення результату діяльності;
- проживання соціально-ціннісного ставлення;
- вияв і самоствердження індивідуальності.

Ігри мають свої особливості:

- колективний характер діяльності (безпосередні виконавці, глядачі);
- актуальність змісту, яка дозволяє додати грі гострий, наступальний характер;

- педагогічний підхід до розподілу ролей (доручення ролей і лідерам, і учням, які потребують корекції своїх недоліків);

- гра – одноразова за природою, залежить від творчості й імпровізації учасників).

Гра як вид діяльності спрямована на пізнання дитиною навколишнього світу шляхом активної співучасті в праці і повсякденному житті людей.

Засобами гри є:

а) знання про людей, їхніх діях, взаєминах, виражене в образах мови, у переживаннях і діях дитини;

б) способи дій з визначеними предметами у визначених обставинах;

в) ті моральні оцінки і почуття, що виступають у судженнях про гарний і поганий вчинок, про корисні і шкідливі дії людей [Волкова, 2001, с. 68-70].

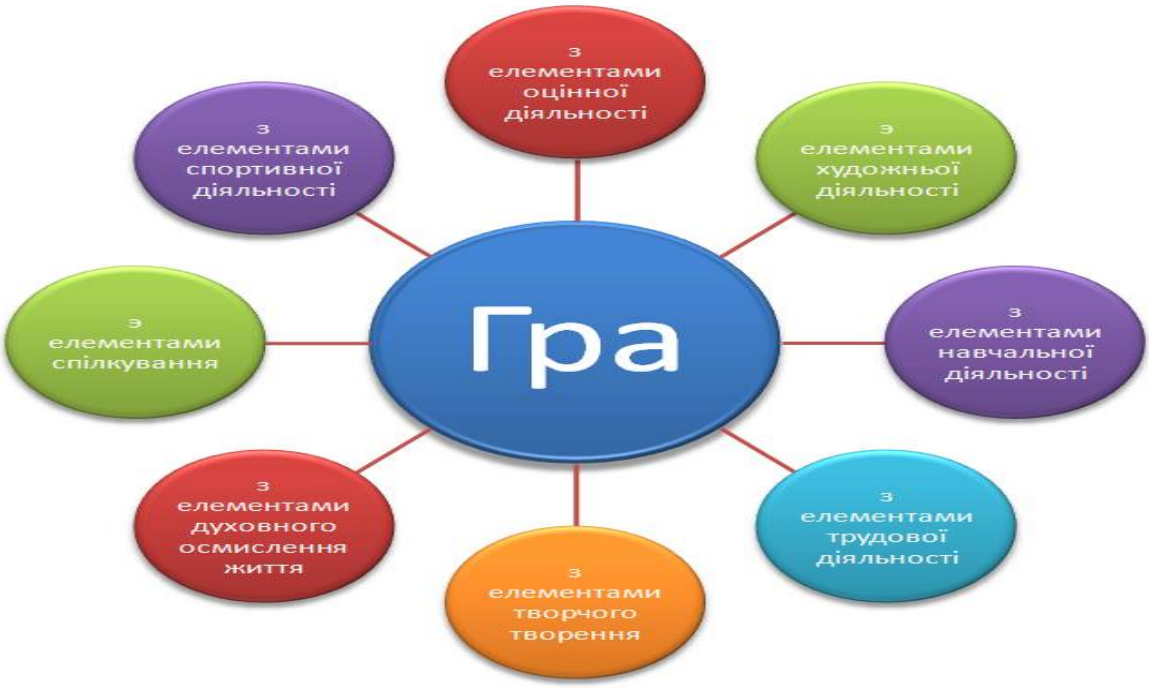

Рис.1. Класифікація ігор

Щоб створити сюжетно-рольову гру соціально-психологічного змісту, необхідно:

- точно сформулювати проблему життя;
- знайти її життєві вияви в найрізноманітніших сферах життя людини (у гостях, на вулиці, у театрі, при обговоренні важливого питання);
- визначити сутнісну ознаку поняття, яке таїть у собі вирішення проблеми;
- пошукати персонажі, які могли б зустрітися з такою проблемою;

- придумати подію, у якій ці персонажі зіткнулися б з труднощами вирішення проблеми.

Види ігор можна визначити на основі різнопланової діяльності: ігри дозвілля, тобто такі, у які діти грають за власним бажанням; ігри педагогічні – ті, які застосовуються педагогом з метою розв'язання конкретних навчально-виховних завдань.

Педагогічні творчі ігри можна поділити на окремі види:

Тривала гра – на тривалий час зберігається уявна ситуація, сюжет і ролі.

Елементи гри. Мають на увазі ситуації, коли в організацію колективної діяльності дітей вводиться один з компонентів гри, щоб надати ігрового забарвлення цій діяльності й активізувати її (роль або уявна ситуація).

Гра-творчість. У процесі моделювання таких ігор організаційна роль педагога мінімальна: він може тільки подати ідею, підвести дітей до думки або просто прочитати готовий зразок гри.

Рольові ігри ближче за все стоять до категорії «спілкування». У якості важливих моментів спілкування виступають емпатія й рефлексія. Під емпатією мається на увазі здатність розуміти психічні стани інших людей; співпереживання; емоційний відгук; емоційна ідентифікація з іншими. Рефлексія розглядається як самопоглиблення, зверненість пізнання до свого внутрішнього світу; бачення своєї позиції з боку; здатність імітувати думки партнера.

У рольових іграх і емпатія, і рефлексія також є найважливішими характеристиками, що визначають успішність ігрового процесу. Але в грі вони мають специфічні особливості, що диктуються двоплановістю ігрового процесу. Наявність емпатії необхідна, по-перше, для реального плану гри – як урахування психічних станів партнерів. По-друге, високий ступінь емпатії потрібен при переході від реального плану в уявний – як емоційна ідентифікація себе з ігровим персонажем, роль якого виконується. По-третє, знаходячись в уявній ролі, необхідно відчувати рольові переживання напарника. Саме різні поєднання цих виявів емпатії забезпечують вищий ступінь гри – рівень артистизму. Завдяки наявності таких характеристик, як емпатія і рефлексія, гра є універсальним засобом вивчення особливостей спілкування та навчання спілкування.

Висновок. Підводячи підсумки зі зробленого теоретичного аналізу даної проблеми, ми можемо зробити висновок, що дошкільний вік характеризується новою соціальною ситуацією розвитку, коли значно

розширюються сфера взаємодії та коло спілкування дитини. Спілкування з дорослим значно ускладнюється, набуває нових форм і змісту. Старшому дошкільнику вже недостатньо уваги дорослого і спільної діяльності з ним, оскільки завдяки мовному розвитку його можливості спілкування розширилися. Він здатний спілкуватися не тільки про предмети, які сприймає безпосередньо, а й предмети, відсутні у конкретній ситуації взаємодії. Зміст спілкування стає позаситуативним, виходить за межі сприйнятої ситуації.

Головна потреба дошкільника – бути повноправним членом суспільства, жити і почувати себе на рівні з дорослими. Однак реально включитися у доросле життя він не може через його складність і свої обмежені можливості. Єдиною діяльністю, яка дає змогу подолати цю суперечність, є сюжетно-рольова гра, у якій дитина виконує роль дорослого як носія певних суспільних функцій, вступає у стосунки з іншими дорослими, безпосередньо не присутніми. Рольова гра є провідною діяльністю дітей дошкільного віку, спрямованою на орієнтування у предметній і соціальній дійсності.

Д ж е р е л а:

Войцях Т. В. Ігрові технології як інструмент профілактичної роботи спеціалістів психологічної служби закладів освіти: [навчально-методичний посібник] – Черкаси : Черкаський ОІПОПП, 2014.

Волкова Н. П. Педагогика. – Київ : Академия, 2001.

Выготский Л. С. Игра и ее роль в психическом развитии ребёнка // Психология развития. – Санкт-Петербург : Питер, 2001.

Эльконин Д. Б. Психология игры. – Москва : Педагогика, 1979.

Groos K. Die Spieledie Menschen, 1899.

Mead G. H. Thesocialself // The Social Self, Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods, 10, 1913.

O. Androschuk. Role Play in the Development of Creative Abilities of Senior Preschool Children.

Analyzes the role of the game and its impact on the development of creative abilities of older preschoolers. Recommendations to guide children game tasks for the development of creative abilities. Submitted by nature and the basic concepts of «game», his types and classification.

Keywords: *game, development, ability, roleof game, older preschooler, developmental games.*

УДК 159.61-053.6:316.346.2 ***О. М. Курдибаха***

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ЯК ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті описано проблеми формування особистісної ідентифікації підлітків у процесі соціалізації. Описано основні причини порушень гендерної ідентичності. Висвітлено поняття гендерної зрілості.

Ключові слова: *гендерна соціалізація, маскулінність, фемінність, гендерна ідентичність, гетеросоціальність.*

Постановка проблеми. В теперішній час, коли суспільство змінило свої ціннісні орієнтації у сфері відносин між статями, у ньому відбувається розмивання меж між жіночими і чоловічими соціальними ролями, вчені констатують недостатню статеворольову соціалізацію особистості: виникають труднощі міжстатевих контактів, невміння створювати сім'ю, неправильне виховання дітей, збільшення кількості молоді, яка відноситься до сексуальних меншин. Тому сьогодні особливо важливим у психолого-педагогічній науці є розв'язання проблеми повноцінної вчасної і ефективної статеворольової соціалізації особистості.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Аналізуючи проблему гендерної соціалізації особистості (Ш. Берн, І. Кон, Л. Столярчук) [Берн, 2007; Кон, 1981, с. 47-57; Столярчук, 1999], більшість зазначених авторів розглядає статеворольову соціалізацію як процес засвоєння індивідом культурної системи гендеру того суспільства, у якому він живе, своєрідне суспільне конструювання відмінностей між статями, яке формується на основі засвоєння соціальних і культурних зразків, моделей, норм і правил поведінки, і включає в себе не тільки рольовий аспект, але й образ людини в цілому [Эриксон, 1996].

Основним *завданням* нашого дослідження є виявлення основних проблем формування гендерної ідентичності у відповідності між біологічною статтю особистості і її ідентифікацією з гендерною роллю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з найважливіших завдань підліткової стадії формування гендерної ідентичності є набуття гетеросоціальності. Гетеросоціальність як можливість задовольняти потребу

у спілкуванні з однолітками не тільки своєї статі, але й протилежної, є виявом зрілості гендерної ідентичності і того ступеню формування особистості, на якому відбувається вибір шлюбного партнера. Набуття гетеросоціальності у процесі гендерної соціалізації обумовлено багатьма факторами. Важливою умовою становлення гетеросоціальності є адекватність гендерних образів у процесі спілкування особистостей протилежних статей, що забезпечує позитивне сприймання один одного.

Гетеросоціальність – це властивості особистості, на основі яких можливо задовольняти потреби у інтимному спілкуванні осіб обох статей. Набуття гетеросоціальності – це основна задача, яка вирішується в процесі формування гендерної ідентичності на підлітковій стадії гендерної соціалізації. Вирішенню цієї задачі сприяє специфіка форми спілкування у підліткових групах однолітків. Групи однолітків є дуже важливим для підлітків джерелом інформації з питань статі, яке не можуть замінити ні засоби масової інформації, ні навіть батьки. Роль однолітків у гендерній соціалізації велика. По-перше, в середовищі однолітків дитина випробовує себе як представника певної статі, вона, так би мовити, «обкатує» отримані в сім'ї гендерні стереотипи і корелює їх в самостійному, нерегламентованому дорослими спілкуванні. В групах однолітків гендерна поведінка стає одним з головних параметрів оцінки дитини, а звернення підліткової компанії перш за все до емоцій, а не до розуму, здійснює сильний виховний вплив. По-друге, з однолітками підліток має можливість обговорювати такі інтимні питання, про які він соромиться говорити з дорослими.

Гендерна ідентичність формується шляхом гендерної соціалізації, яка передбачає засвоєння певної системи статевих ролей з метою досягнення відповідності визначеним і притаманним даному суспільству правилам та уявленням щодо поведінки представників чоловічої та жіночої статі [Эриксон, 1996, с. 184]. На думку П. Массена сама дитина виявляє спонтанну активність у засвоєнні своєї статевої ролі, ідентифікуючи себе з дорослим певної статі (насамперед – батьком, якщо той компетентний, турботливий), наслідуючи його [Massen, 1969, p. 700-736].

Психологічна стать людини являє собою певне співвідношення маскулінності та фемінності, яке охоплює в собі анатомію, сексуальну фізіологію, психічні особливості та ставлення до власної та протилежної статі, а також має певну вікову динаміку, та, можливо гендерні особливості структурної організації. Становлення ідентичності відбувається, головним

чином, підсвідомо на всіх рівнях психічної діяльності людини. Внутрішній механізм становлення ідентичності являє собою « процес одночасного відображення та спостереження, завдяки чому індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його у порівнянні з собою та в межах значущої для типології; у той же самий час, він оцінює їхні судження про нього з точки зору того, як сам сприймає себе у порівнянні з ними та з типами, значущими для нього» [Эриксон, 1996, с. 32].

Становлення ідентичності є процесом «постійної диференціації», який триває все життя індивіда, тобто, як вважає Еріксон, «він починається десь під час першої «справжньої» зустрічі матері та дитини, та не закінчується доти, доки в людині не вгасає здатність до пізнання іншого»» [Эриксон, 1996, с. 32].

Ідентичність складається з усіх ідентифікацій, що виникають на кожному віковому етапі розвитку особистості, але змінює їх з метою створення єдиного цілого утворення, тобто відмовляється від одних та взаємно асимілює інші, об'єднуючи їх у нову конфігурацію.

Проблема формування гендерної ідентичності має багато аспектів, зокрема такий, що пов'язаний з особливостями статі особистості. Виявилось, наприклад, що шляхи формування ідентичності у жінок і чоловіків неоднакові. Так, у жінок виявляється тенденція до самовизначення завдяки встановленню взаємин з іншими людьми, тоді як представники сильної статі дотримуються «традиційно чоловічих» шляхів самовизначення через своє професійне Я. Отже, розвиток ідентичності у жінок відбувається інакше, ніж у чоловіків. Для жінок першочергово важливою є емоційна близькість з іншими людьми, а для чоловіків цей фактор не набуває такого значення.

Важливим аспектом проблеми формування гендерної ідентичності є відповідність між біологічною статтю особистості і її ідентифікацією з гендерною роллю. Відсутність такої відповідності ставить під загрозу адаптованість людини до умов життєдіяльності. Дослідження порушень гендерної ідентичності, особливості і причини цих порушень на підлітковій стадії соціалізації є актуальними для теорії і практики гендерної соціалізації. Як показує практика, діти з відхиленнями у гендерній поведінці мають чимало проблем у стосунках з однолітками, а в майбутньому – у створенні власної сім'ї. Фемінінні чоловіки та маскулінні жінки не здатні ефективно виконувати статевоспіввіднесені ролі.

Причини порушень гендерної ідентичності можуть бути різними.

Маскулінізація поведінки дівчаток, наприклад, може співпасти з емансипаційними настановленнями жінок і навіть заохочуватись. Часто в цьому приймають участь засоби масової інформації, які акцентують увагу на досягненнях жінок у традиційно чоловічих видах праці або спорту на шкоду жіночності, материнства та ін. Однією з причин порушень гендерної ідентичності в підлітковому віці може бути порушення ідентифікації з образом батьків, в результаті засвоєння дітьми дисгармонійних, потенційно конфліктних настановлень маскулінності-фемінінності, що утворилися як відбиття дисгармонійних стосунків між подружжям у сім'ї. Наприклад, психологи виявили, що владний, домінантний контроль батька призводить до негативізації образу «Я» у хлопчиків. Підґрунтям порушення ідентифікації з образом батьків може бути сучасна ситуація, що склалася у сфері взаємин між поколіннями, яка визначається розривом зв'язків у професійній діяльності між «дітьми» і «батьками». Справа в тому, що у традиційній багатодітній селянській сім'ї діти змалку втягувались в працю батьків, у якій мати та батько були їх наставниками. Дівчинка формувала ідеал жінки на зразок матері, а хлопчик – ідеал чоловіка – на зразок батька. У сучасному урбанізованому суспільстві діти рідко бачать своїх батьків у їх професійній діяльності і складають враження про них, виходячи з їх поведінки у побуті, де образ батьків не є дуже привабливим. Розрив між поколіннями у сфері професійної діяльності – досить несприятливий фактор гендерної соціалізації, який особливо впливає на виховання хлопчиків, бо у зв'язку з фемінізацією школи, вони і в школі не мають можливості знайти той образ учителя, на основі якого формувався б ідеал чоловіка. Таким ідеалом часто стає лідер на вулиці, який не завжди відповідає поведінці, що схвалюється нормами культури суспільства.

Виникнення порушень гендерної ідентичності у підлітків може бути пов'язане також з помилками батьків у сфері соціально-статевого контролю за поведінкою дітей. Соціально-статевий контроль має особливе значення у процесі соціалізації особистості. Він виявляється в різних формах (в залежності від ціннісних орієнтацій мікросередовища) обмеження спілкування хлопчиків і дівчаток, особливо спілкування дівчаток з хлопчиками. Обмеження спілкування хлопчиків і дівчаток, яке здійснює сім'я, пов'язане з певними етнопсихологічними факторами, витоки яких можна знайти у звичаях, традиціях. Засобами соціально-статевого контролю є суспільна думка і соціальні санкції. Суспільна думка мікросередовища

оцінює вчинки в сфері сімейно-побутових традицій в категоріях моральної свідомості. Це виявляється в житейських поняттях про «доброчесність», «невинність», «гідність», «честь» і т. ін. і проявляється в спонтанних реакціях мікросередовища (сусідів, близьких людей, членів групи, дорослих членів сім'ї). Реакція мікросередовища як неформальна позитивна або негативна соціальна санкція, є одним із основних засобів соціального контролю. Можна виділити два типи реакцій мікросередовища на вчинки індивідів: 1) мікросередовище доводить своє ставлення безпосередньо до відома самих хлопчиків і дівчаток; 2) мікросередовище висловлює своє відношення до позиції дорослих (батька і матері, діда і бабусі) у формі поради, попередження, догани, зневаги, заочного осуду, недоброзичливих пліток і т. ін.

Ставлення батьків і дітей до реакції мікросередовища виявляється у таких формах: а) вони приймають певний стереотип поведінки у відповідності з традиціями; б) вони такого стереотипу поведінки внутрішньо не сприймають, а лише зовнішньо, формально, дотримуються традиції під впливом соціальної думки; в) вони виступають проти консервативних старих традицій, протиставляючи себе безпосередньо ситуації.

Разом з тим, соціальний прогрес, демократизація стосунків між статями, стирання меж між «чоловічими» і «жіночими» професіями нівелюють багато відмінностей, які здавались раніше природними, змінюють також нормативні уявлення про чоловічі і жіночі ролі. Гендерні стандарти, які були характерними для традиційного суспільства, вже не є ідеальною моделлю для сучасних чоловіків і жінок. У сучасному суспільстві для хлопчиків чоловіча модель є менш виразною: повсюдна фемінізація виховання в сім'ї і в школі не дає їм наочних конструктивних чоловічих моделей. Проте у хлопчиків є сильна мотивація оволодіння цією роллю (в нашій маскулінно орієнтованій культурі чоловіча роль оцінюється вище за жіночу). Дівчатка мають більш доступну модель, проте немає сильної мотивації їй наслідувати. Ці зміни відбуваються досить швидко і викликають у людей адаптивне напруження, яке супроводжується психологічним дискомфортом. Наприклад, виховання дівчинки, яке ґрунтується на традиційному розумінні жіночності, може зробити її поганою матір'ю – пасивною, безпомічною і залежною. Альтернативна схема дозволяє людині опиратись тиску домінантної культури і дозволяє залишатись поза гендерних схем, хоча оточуючий світ їх і пропонує [Bem, 1983, p. 598-615].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, ідентичність визначається та формується в контексті міжособистісних стосунків індивіда в процесі його психосексуального розвитку, а сутність та специфіка цих інтералізованих об'єктивних відносин програмує функціонування ідентичності в його подальшому житті.

«Криза ідентичності» являє собою нормативну кризу особистісного розвитку, позитивне розв'язання якої веде до формування зрілої ідентичності, тоді коли негативним результатом «кризи ідентичності» є виникнення сплутаної ідентичності або прийняття особистістю негативної ідентичності. Головними критеріями сплутаної ідентичності є нездатність до істинної інтимності в міжособистісних стосунках, внаслідок чого злиття з іншим стає для неї втратою ідентичності; неможливість відкидання того, що здається загрозливим для власної сутності; порушення сприйняття часової перспективи, а також дифузія працелюбності, яка виявляється через нездатність сконцентруватися на запропонованій роботі або через само руйнівну захопленість якою-небудь однобічною діяльністю.

Прийняття негативної ідентичності, як правило, визначається відчуженістю від національних коренів та соціальних ролей, запропонованих як бажані для якої-небудь сім'ї та найближчого оточення, і полягає у виборі саме тих «ідентифікацій та ролей, які на критичних стадіях розвитку уявлялись найбільш небажаними або небезпечними,однак, в той же час, найбільш реальними» [Эриксон, 1996, с. 184].

Д ж е р е л а:

Берн Ш. М. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения. – Санкт-Петербург : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2007.

Кон И. С. Психология половых различий // Вопросы. психологии. – 1981. – № 2.

Столярчук Л. И. Полоролевая социализация школьников: теория и практика воспитания. – Волгоград : Перемена, 1999.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Общ. ред. и пред. А.В. Толстых. – Москва : Прогресс, 1996.

Юферева Т. И. Формирование психологического пола // Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту. – Москва : Педагогика, 1987.

Ярцев Д. В. Оссобенности социализации современного подростка // Вопросы психологии. – 1999. – № 6.

Bem S. L. Gender Schema Theory and its Implications for Child Development // Signs:

Journal of Women in Culture and Society, 1983, v.8, № 4.

Maccoby E. E., Jacklin C. N. The Psychology of Sex Differences. – Stanford : Univ. Press, 1974.

Massen P. H. Early Sex-Role Development // Handbook of Socialization Theory and Research / Ed. D.A.Goslin. – Chicago : 1969.

O. Kurdybakha. The Gender Stereotypes of a Factor Personal Identification of Adolescents in the Socialization Process.

The paper describes the problem of forming personal identification adolescents in the socialization process. The basic causes of gender identity disorders. Deals with the concept of gender maturity.

Keywords: *gender socialization, masculinity, femininity, gender identity, hetero sociality.*

УДК 378.011.3-051:62/65]:004 ***М. С. Яшанов***

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ОСВІТНІХ РЕСУРСІВ У ПРОЦЕС ІНФОРМАТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розглянуто сучасні проблеми впровадження електронних освітніх ресурсів у навчання інформатичних дисциплін, методи навчання інформатичних дисциплін майбутніх учителів технологій на основі електронних освітніх ресурсів. Розкрито вимоги до впровадження електронних освітніх ресурсів в систему інформатичної підготовки майбутніх учителів технологій.

Ключові слова: *електронні освітні ресурси, інформаційно-комунікаційні технології, навчання інформатичних дисциплін.*

Значний інтерес до різних форм електронного навчання обумовлений серйозними і, певною мірою, обгрунтованими очікуваннями підвищення ефективності навчального процесу і якості навчання. Варто зауважити, що у педагогічній літературі та науці ці питання розглядаються досить активно, і значна частина дослідників наголошує, що впровадження електронних освітніх ресурсів (ЕОР) у навчальний процес має певні недоліки.

Серед основних негативних тенденцій інформатизації освіти С. І. Макаров виділяє: недостатнє методичне забезпечення навчальних програм чи його відсутність; появу значної кількості неефективних

навчальних систем з істотними дидактичними, психологічними та ергономічними прорахунками; несумісність навчальних систем, що зумовлено програмною та технічною несумісністю комп'ютерів [Макаров, 2002, с. 157-158].

Як зазначають В. Андрущенко та В. Олексенко: «... сам факт їхнього використання, без усвідомлення «задля чого», не сприяє підвищенню якості знань. Наука має спрогнозувати наслідки інформатизації освіти, допомагати запобігати безсистемній комп'ютеризації вищих навчальних закладів на основі застарілої техніки і без належного педагогічного і психологічного супроводу» [Андрущенко, 2007, с. 75].

Основною причиною недосконалості електронних освітніх ресурсів навчання, на думку дослідника В. В. Ільїна, є відсутність розроблених критеріїв ефективності комп'ютерних матеріалів, які відображали б психолого-педагогічні та методичні вимоги до їх функціонування, загроза витіснення особистого спілкування, що може істотно вплинути на емоційний стан людини, та загроза послаблення розвитку творчого мислення, оскільки характерною рисою комп'ютерних навчальних програм є алгоритмічна структура [Ильин, 2004].

М. А. Максимець вважає, що впровадження ЕОР визначає не тільки необхідність зміни форм і методів навчання, але й вимагає зміни змісту навчання, головним чином на рівні принципів добору змісту, його структурування та представлення в ЕОР [Максимець, 2009, с. 229-235].

Як зазначає М. І. Жалдак, педагог повинен вміти використовувати сучасні інформаційні технології для підготовки, супроводу, аналізу, коригування навчального процесу; добирати раціональні методи і засоби навчання, враховувати індивідуальні особливості студентів; ефективно поєднувати традиційні методичні системи навчання із новими інформаційно-комунікаційними технологіями [Жалдак, 2004].

До вищеназваних проблем Ю. І. Машбиць додає ще й психологічні проблеми побудови діалогу студентів із комп'ютером, побудови діалогу педагогів із комп'ютером [Машбиць, 1997, с. 60-69].

На основі теоретичного узагальнення наукових праць та аналізу навчального процесу встановлено, що забезпечення ефективності використання електронних освітніх ресурсів у процесі навчання інформатичних дисциплін майбутніх учителів технологій вимагає розв'язання низки психолого-педагогічних проблем, серед яких виділяємо:

– перегляд дидактичних принципів навчання з використанням електронних освітніх ресурсів;

– обґрунтування методологічних підходів щодо навчання інформатичних дисциплін майбутніх учителів технологій з використанням електронних освітніх ресурсів;

– удосконалення змісту циклу інформатичних дисциплін на основі принципів добору та структурування;

– розробку комп'ютерного дидактичного забезпечення процесу навчання інформатичних дисциплін майбутніх учителів технологій;

– створення експериментальної методики навчання інформатичних дисциплін майбутніх учителів технологій з використанням електронних освітніх ресурсів.

Вирішення вищезазначених проблем є основним завданням подальших наших досліджень.

Подальше дослідження потребує обґрунтування дидактичних принципів та вимог до використання електронних освітніх ресурсів.

Аналіз науково-педагогічних праць учених [Атанасян, 2008; Афонин, 2004; Ашеров, 2008; Жалдак, 2004; Ильин, 2004; Макаров, 2002, с. 157-158; Максимець, 2009, с. 229-235; Машбиць, 1997, с. 60-69] показав, що впровадження програмних засобів навчання повинно здійснюватися з урахуванням наступних дидактичних принципів: науковості, свідомості та активності, доступності, системності та послідовності, міцності знань, індивідуального підходу в навчанні.

Подача навчальних повідомлень в ЕОР повинна здійснюватися в покроковому режимі і студент повинен мати можливість повернутися до раніше відкладених навчальних повідомлень. Це означає, що студентові повинна подаватися певна порція навчальних повідомлень. Після її засвоєння він повинен зробити управляючу дію, після чого подається наступна порція навчальних повідомлень. У разі потреби він може повернутися до попередніх навчальних повідомлень. Таким чином, студент сам вибирає для себе оптимальний темп подачі навчального матеріалу.

Отже, принцип індивідуального підходу в навчанні зумовлює наступні вимоги до ЕОР:

1. В ЕОР повинен здійснювати періодичний контроль за засвоєнням навчального матеріалу, формуванням певних умінь і навичок. Це здійснюється за рахунок зворотного зв'язку. Реалізація його залежить від

кожного конкретного типу програми.

2. Навчальні повідомлення повинні володіти певною надмірністю і студент повинен мати доступ до роз'яснюючої інформації. Це пояснюється тим, що кожен студент володіє своїм строго індивідуальним тезаурусом і лінгвістичною композицією. Для того, щоб навчальні повідомлення були йому зрозумілі, необхідно закласти в них деяку надмірність. Якщо ж навчальних повідомлень виявляється недостатньо, то необхідно, щоб студент мав можливість звернутися до роз'яснювальної інформації.

3. ЕОР повинен містити різні рівні складності, орієнтовані як на різні по успішності групи студентів, так і на різний рівень засвоєння навчального матеріалу в процесі навчання.

Не можна не враховувати і те, що дуже велика надмірність інформації призводить до зниження ефективності інформаційно-кібернетичної системи «Викладач – ЕОР – Студент(и)». Необхідно, щоб ЕОР містив різні рівні складності. При цьому бажано, щоб вони будувалися як з урахуванням рівня знань різних по успішності груп студентів, так і з урахуванням зміни рівня засвоєння навчального матеріалу у бік його підвищення.

Треба зазначити, що із впровадженням ЕОР у навчально-виховний процес з’являється необхідність врахування нових специфічних принципів та вимог.

М. І. Жалдак підкреслює, що в умовах комп'ютерного навчання необхідно враховувати основні принципи сучасної психології: нероздільна єдність свідомості і діяльності, трактування пізнавальних процесів як форм діяльності, врахування рівнів психологічного розвитку, індивідуальності студентів, орієнтування дії, проблемності в навчанні, а також врахування ролі людських факторів, зокрема таких, як діяльність, свідомість, особистість, які є свого роду характеристиками зв'язків і стосунків людини з іншими людьми, із суспільством, світом, зокрема з технікою [Жалдак, 2004, с. 66].

Аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень, а також практики використання ЕОР дозволяє зробити висновок, що однією з основних причин створення низькоякісних ЕОР є саме «часткове, а деколи і повне ігнорування дидактичних принципів навчання при їх розробці» [Атанасян, 2008].

Отже, невідповідність основним принципам побудови електронних підручників, як окремого випадку ЕОР, зводить нанівець визначення «підручника». Тому на підставі робіт [Атанасян, 2008; Афонин, 2004; Ашеров, 2008; Жалдак, 2004; Ильин, 2004; Макаров, 2002, с. 157-158;

Максимець, 2009, с. 229-235; Машбиць, 1997, с. 60-69] розглянемо основні дидактичні вимоги, що пред'являються до ЕОР.

Вимога реалізації можливостей комп'ютерної візуалізації навчальних повідомлень в ЕОР передбачає аналіз можливостей сучасних засобів відображення інформації (комп'ютерів, мультимедіа проекторів, засобів віртуальної реальності і сучасного програмного забезпечення) для забезпечення якості представлення навчальних повідомлень в ЕОР.

Вимога забезпечення інтерактивного діалогу і зворотного зв'язку суггестії (від англ. suggest - пропонувати, радити) передбачає наявність зручного діалогу в режимі діалогового спілкування і можливості його організації на вимогу користувача. Важливою складовою частиною організації діалогу є реакція програми на дію користувача. Зворотний зв'язок суггестії здійснює контроль і коригує дії студента, дає рекомендації з подальшої роботи, здійснює постійний доступ до довідкової і роз'яснюючої інформації. При контролі з діагностикою помилок зворотний зв'язок суггестії видає аналіз роботи з рекомендаціями по підвищенню рівня знань.

Вимога розвитку інтелектуального потенціалу студента передбачає: формування мислення (наприклад, алгоритмічного стилю мислення, предметно-образного, теоретичного); формування уміння приймати оптимальне рішення або варіативні рішення в складній ситуації; формування умінь з оброблення навчальних повідомлень (наприклад, на основі систем оброблення даних, інформаційно-пошукових систем, баз даних).

Вимога відповідності ЕОР віковим особливостям учнів та студентів і санітарним нормам роботи з обчислювальною технікою передбачає, що ЕОР повинні бути розроблені так, щоб час функціонування програми не перевищував санітарні норми роботи з обчислювальною технікою. Відповідність ЕОР віковим особливостям студентів і санітарним нормам роботи з обчислювальною технікою є однією з основних умов ефективності ЕОР. Невідповідність цим вимогам призводить або до не сприйняття частини навчальних повідомлень студентами, або до погіршення здоров'я (санітарно-гігієнічні вимоги), що теж неприпустимо.

Вимога педагогічної доцільності використання ЕОР в навчальному процесі передбачає виконання наступних умов:

- ЕОР доцільно наповнювати таким змістом, який найефективніше може бути засвоєне тільки за допомогою даної інформаційної технології;

- інформаційна і комунікаційна технологія повинна відповідати цілям і завданням навчання і органічно вписуватися в навчальний процес.

Вимоги до організації навчальних повідомлень в ЕОР:

- діалог повинен бути організований таким чином, щоб студенти у будь-який момент часу знали (або легко могли дізнатися), що їм робити далі;
- взаємодія студента з програмним засобом повинна бути максимально природною та психологічно комфортною.

З *дидактичними вимогами* до ЕОР тісно пов'язані *методичні вимоги*.

Методичні вимоги до ЕОР передбачають необхідність: враховувати своєрідність, особливості навчання конкретного предмету; передбачати специфіку відповідної науки, її понятійного апарату, особливості методів дослідження її закономірностей; реалізацію сучасних методів оброблення навчальних повідомлень.

На підставі дидактичних вимог до ЕОР можна перерахувати найбільш значущі методичні цілі, реалізація яких вимагає введення ЕОР в навчання:

- індивідуалізація і диференціація процесу навчання;
- здійснення контролю зі зворотним зв'язком, діагностикою і оцінюванням результатів навчальної діяльності;
- самоконтроль і самокорекція студента;
- самопідготовка студента шляхом комп'ютерного тренажу;
- вивільнення навчального часу (без втрати якості засвоєння навчального матеріалу) за рахунок виконання на ПК трудомістких обчислювальних робіт;
- візуалізація процесів, що вивчаються (наочна демонстрація динаміки процесів; наочне представлення прихованих на реальному світі процесів, спостереження їх в розвитку, в часовому і просторовому русі; графічна інтерпретація досліджуваних закономірностей);
- моделювання і імітація процесів і (або) явищ, що вивчаються або досліджуються;
- проведення лабораторних робіт в умовах імітації комп'ютерною програмою реального досвіду (можливо з комплектом устаткування);
- створення і використання інформаційних баз даних, необхідних в навчальній діяльності, забезпечення доступом до телекомунікаційної мережі;
- посилення мотивації навчання (наприклад, за рахунок вкраплення ігрових ситуацій або «занурення» в інформаційно-предметне середовище);

- формування компонентів певного виду мислення (наприклад, логічного) за рахунок систематичного виконання логічної послідовності всіх операцій, закладених у програму;
- формування уміння ухвалювати оптимальне рішення або різні варіативні рішення в складних ситуаціях:
- формування алгоритмічної культури, інформаційної культури.

Отже, визначені нами проблеми, переваги та недоліки впровадження електронних освітніх ресурсів у навчальний процес, обґрунтовані дидактичні принципи та вимоги до їх використання, необхідно враховувати під час проектування, створення та використання ЕОР з інформатичних дисциплін.

Підсумовуючи, виділимо найважливіші, на нашу думку, вимоги до електронних освітніх ресурсів, якими необхідно керуватися під час проектування, створення та використання ЕОР з інформатичних дисциплін:

- створення матеріально-технічної бази (забезпечення навчальних лабораторій комп'ютерами, мультимедіапроектором і т. ін.);
- підготовленість викладачів та студентів до використання ЕОР;
- розробка ЕОР з урахуванням навчальної, розвивальної та виховної функцій навчання на основі предметного змісту та відповідно до програми навчальної дисципліни;
- використання ЕОР повинно здійснюватися в поєднанні з традиційними засобами навчання і передбачати різні форми і методи організації навчального процесу;
- у системі «педагог – студент – ЕОР» головною дійовою особою повинен залишатися викладач, а комп'ютер лише має бути допоміжним засобом передачі та засвоєння знань;
- ЕОР має забезпечити самоконтроль і самокорекцію дій студента, індивідуалізацію та диференціацію навчання;
- ЕОР повинні стимулювати мотивацію студентів, підвищувати їх інтерес до вивчення інформатичних дисциплін;
- використання ЕОР повинно здійснюватися згідно нормами і правилами пристроїв і устаткування кабінетів комп'ютерної техніки в навчальних закладах і режиму роботи студентів на ПК.

Д ж е р е л а:

Андрущенко В., Олексенко В. Високі педагогічні технології // Вища освіта України. – 2007. – № 2.

Атанасян С. Л. Теоретические основы формирования информационной образовательной среды педагогического вуза. – Воронеж : Научная книга, 2008.

Афонин А. Ю., Бабешко В. Н., Булакина М. Б. и др. Образовательные Интернет-ресурсы / Под ред. Тихонова А. Н. и др.; ГНИИ ИТТ «Информика». – Москва : Просвещение, 2004.

Ашеров А. Т., Богданова Т. Л. Методы и модели формирования и развития информационной культуры студентов технических университетов : Монография. – Харьков : УИПА, 2008.

Жалдак М. І., Лапінський В. В. , Шут М. І. Комп'ютерно-орієнтовані засоби навчання математики, фізики, інформатики : посіб. для вчителів. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004.

Ильин В. В. Анализ возможностей использования Интернета для проектирования информационного ресурса // Педагогическая информатика : Научно-методический журнал. – 2004. – N 2.

Макаров С. И. Электронные учебные сетевые ресурсы // Вестн. Самар, гос. экон. акад. – Самара, 2002. – № 2(9).

Максимець М. Теоретична підготовка студентів вищого навчального закладу як умова професійного становлення вчителів // Вісник Львівського університету. Педагогічна. – 2009. – Вип. 25, Ч. 4.

Машбиць Ю. І., Гокунь О. О. , Жалдак М. І. , Комісаров О. Ю. , Морзе Н. В. Основи нових інформаційних технологій навчання: посібник для вчителів. – Київ : ІЗМН, 1997.

M. Yashanov. Problems of Introduction of Electronic Educational Resources in the Process of Informatic Preparation of Future Teachers of Technologies.

The modern problems of introduction of electronic educational resources in the process of teaching to informatic disciplines, methods of teaching to informatic disciplines of future teachers of technologies on the basis of electronic educational resources are considered in the article. Requirements are exposed to introduction of electronic educational resources in the system of informatic preparation of future teachers of technologies.

Keywords: *electronic educational resources, of informatively-communication technologies, educating to informatic disciplines.*

УДК 374.7 – 055.52 ***Т. Г. Цуркан***

ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОСВІТИ БАТЬКІВ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

У статті розглядається проблема необхідності підготовки батьків до виховання дітей. Визначено сутність поняття «педагогічна просвіта». Обґрунтовано специфіку організації процесу педагогічної просвіти батьків у сучасній школі. Виокремлено основні чинники та принципи просвітницької діяльності. Охарактеризовано форми і методи організації педагогічної просвіти батьків.

Ключові слова: *педагогічна просвіта батьків, сімейне виховання, форми педагогічної просвіти, принципи педагогічної просвіти, методи педагогічної просвіти.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття зріс інтерес до дослідження проблеми виховання дитини. Проблема педагогічної допомоги батькам розглядається на державному рівні, що і знайшло відображення у Законах України «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю».

У сучасній Україні сім'я все гірше виконує одну з основних своїх функцій - виховання дітей. Причинами цієї кризи є погіршення економічного становища більшості родин, високий відсоток розлучень, недотримання сімейних традицій, відсутність самодисципліни, низька культура суспільного життя, загострення конфліктів між поколіннями.

Відповідно, стає вельми актуальною проблема розробки основ новітньої родинної педагогіки, збільшення видання науково-популярної літератури для батьків, посилення діяльності засобів масової інформації по наданні допомоги батькам у вихованні дітей, підготовка педагогів до організації просвітницької діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Людство давно прийшло до розуміння необхідності спеціальної підготовки батьків до виховання дітей. Про це є записи в деяких священних книгах, а обґрунтування цього питання висвітлено в працях великих педагогів і мислителів.

Справжньою програмою педагогічної просвіти батьків з методичними рекомендаціями є книга Я. А. Коменського «Материнська школа» [Коменський, 1947, с. 242].

Розробці даної проблеми приділяли велику увагу І. Г. Песталоцці і Ж. Ж. Руссо, а також К. Д. Ушинський, В. Г. Бєлінський і А. І. Герцен, Н. А. Добролюбов і Н. Г. Чернишевський [Константинов, 1982, с. 447].

Наукова розробка важливих питань теорії сімейного виховання висвітлена також в працях А. С. Макаренка. Він виступив ініціатором широкого педагогічного просвітництва батьків. Його «Книга для батьків» та лекції про виховання дітей увійшли в золотий фонд радянської родинної педагогіки [Невская, 2003, с. 9-12].

Психолого-педагогічні проблеми виховання в сім'ї були предметом дослідження й сучасних науковців, таких як І. Бех, Л. Бойко, Л. Драчук, І. Звєрєва, В. Кравець, Г. Наумчук, Л. Синютка, Т. Троіцький, І. Трубавіна та ін.

Проблема педагогічної просвіти батьків залишається пріоритетним питанням нашого часу. Дуже часто можна чути такі вирази батьків про школу та вчителів: «Вони вчителі – нехай і вчать...». Саме низький рівень обізнаності батьків з процесом виховання дітей та їхня байдужість до проблем школи негативно впливає на розвиток підростаючого покоління.

Метою статті є привернення уваги громадськості до проблеми підготовки батьків до виховання дітей в сучасних умовах, узагальнення і розкриття особливостей традиційних та інноваційних форм, методів педагогічної просвіти батьків.

Викладення основних результатів дослідження. Педагогічна просвіта – одна з традиційних форм взаємодії педагогів, закладів освіти і батьків (розділ методики роботи з батьками), навчання батьків.

Педагогічна просвіта завжди направлена на вільний розвиток батьків способом передачі як педагогічних знань, так і досвіду гуманних відносин. Характерною особливістю педагогічної просвіти (на відміну від екологічної, медичної) є не тільки її зміст, але й методи, форми якими вона здійснюється.

Сучасні школи досить часто використовують термін «інформування батьків», метою якого є надання певних знань про особливості становлення особистості дитини. Педагогічна просвіта ж передбачає наявність зворотного зв'язку, з'ясування позиції суб'єктів.

Дослідник Є. Бергер виявив два типи взаємодії між вчителем і родиною - двосторонній зв'язок (спілкування відбувається в обох напрямках) і односторонній зв'язок (включає інформування батьків з боку школи чи дитячого садку) [Berger, 2000, p. 34-67].

Серед основних типів двосторонньої взаємодії вчителів з батьками виокремлюються наступні: електронна пошта, телефонні бесіди, залишання повідомлень, групові візити та подорожі, добровільне відвідування дитячих занять, соціальні події, домашні (особисті) візити, батьківсько-вчительські конференції [Lawler, 1991, p. 182]. Просвіта батьків передбачає не лише передачу знань, а й формування педагогічних компентностей.

Специфіка взаємодії вчителя та батьків при організації педагогічної просвіти полягає і в тому, що обидва суб'єкта процесу рівноправно впливають на дитину, але батьки в даному випадку виступають в ролі учнів, адже на них здійснюється цілеспрямований вплив і вони є менш компетентними в питаннях педагогічної діяльності.

Важливо зазначити, що для успішності просвіти батьків вчитель сам повинен не тільки володіти багажем знань про особливості сімейного виховання, а й вміти донести ці знання в доступній, делікатній формі, враховуючи при цьому налаштування і позицію батьків. Сучасне суспільство не має єдиної концепції сімейного виховання, тому завдання педагога – спонукати батьків до формування власної концепції, а не наслідування чужої. Саме рефлексія взаємостосунків в сім'ї допоможе батькам у вихованні дитини.

Основні *принципи* педагогічної просвіти батьків:

- Гуманістичний характер взаємин педагога і батьків, батьків і дитини. Всі учасники рівноправні суб'єкти спільної діяльності, яка базується на взаємодопомозі, повазі, співпраці, толерантності, любові.
- Індивідуальний підхід. Просвіта повинна організовуватись з врахуванням морально-психологічного клімату конкретної сім'ї.
- Принцип диференціації педагогічної просвіти. Є різні типи сімей, а також різні батьки, що мають різний темперамент, здібності та можливості засвоєння матеріалу. Тому педагог повинен диференціювати форми і методи роботи з сім'ями.
- Принцип співтворчості педагога і батьків. Важливо, щоб процес формування власної концепції сім'ї відбувався за активної допомоги та підтримки педагога.

Щоб ефективно здійснювати просвітницьку роботу, педагогам необхідно врахувати такі основні *чинники:*

- місце проживання сім'ї (місто, село), зайнятість батьків (працюючі, безробітні), матеріальне становище сім'ї (забезпечена, малозабезпечена) та побутові умови тощо;
- структуру сім'ї (кількість дітей, повна чи неповна сім'я), вік, освіта батьків тощо;
- світоглядні позиції, ставлення до школи суспільства, загальну та професійну культуру батьків;
- сімейні традиції, культуру сімейних стосунків та побуту.

Методи роботи з батьками можна представити у вигляді блоків (А. А. Бодальов, В. В. Столін, 1989) [Бодалев, 1989, с. 208].

Блок І. Діагностичний блок.

Визначає чи може педагог сам надати ефективну допомогу в даному конкретному випадку, хто, перш за все, є об'єктом допомоги та предметом впливу: дитина, її батьки, сім'я загалом.

Блок ІІ. Установчий блок.

Включає в себе дії, спрямовані на створення особливої установки на роботу у її учасників.

Блок ІІІ. Корекційний блок.

Основне завдання корекції сімейних стосунків та родинного виховання полягає в розширенні знань батьків про основні закономірності розвитку дитини, психологію сімейних відносин, особливості виховання.

Блок ІV. Варіативний блок.

Його мета: створити умови для педагогічної освіти батьків відповідно до їх запитів та інтересів. У цьому блоці головним є вибір змісту освіти самими батьками.

Блок V. Блок самоосвіти.

Його мета: підвищення рівня батьківської культури. Визначається він самими мамами і татами на основі пакета діагностик батьківської культури і фіксується в портфоліо сім'ї.

Блок VІ. Рефлексійний блок.

У ньому відбиваються результати занять. Ефективність корекції оцінюється за суб'єктивними параметрами, які витягуються з звітів батьків про поведінку дітей на початку занять і після закінчення корекції.

Важливе значення надається і підбору відповідних форм педагогічної просвіти батьків.

Сьогодні особливої популярності набули проектно-дослідні форми роботи, коли учасники не просто засвоюють знання, але й в процесі обговорення і спілкування будують нову модель дій і взаємовідносин. Особливо ефективними є різні активні форми педагогічної просвіти, побудовані на реальних життєвих ситуаціях.

Різноманітні форми роботи з батьками повинні бути взаємопов'язані і представляти єдину систему, а також передбачати ознайомлення батьків з основами теоретичних знань, з новаторськими ідеями в галузі педагогіки і психології, та більшою мірою з практикою роботи з дітьми.

Існує велике розмаїття організаційних форм педагогічної просвіти батьків у сучасних освітніх закладах. Серед них можна виділити такі:

– колективні: лекції, конференції (з обміну досвіду родинного виховання, з обговорення педагогічної літератури, періодичної преси з питань сімейного виховання), диспути, дискусії, «круглі столи», вечори запитань і відповідей, дні взаємних претензій, дні відкритих дверей, кінолекторії, інформаційні стенди;

– індивідуальні та групові: консультації з проблем родинно-сімейного виховання, бесіди, відвідування сімей, листування, індивідуальні дні, зустрічі з батьками; педагогічні доручення батькам;

– диференційовані: вечори сімейних традицій; виставки («Світ захоплень нашої сім'ї», «Кулінарні вироби членів сім'ї») декоративно-прикладної творчості, родинних альбомів, колекцій; випуск тематичних газет («Дозвілля родини», «Говорять професії батьків», «Моя сім'я», «Спорт у родині»); конкурси, зустрічі поколінь, дискусійні клуби, відкриті уроки, проблемні мости тощо.

Детальніше зупинимось на характеристиці основних форм педагогічної просвіти батьків: [Дик, 2005, с. 116-117].

1) *Університет педагогічних знань* – форма психолого-педагогічної просвіти батьків, яка озброює їх необхідними знаннями, основами педагогічної культури, знайомить з актуальними питаннями виховання з урахуванням віку і запитів батьків, сприяє встановленню контактів батьків з громадськістю, сім'ї з школою, а також взаємодії батьків і вчителів у виховній роботі.

2) *Лекція* – форма педагогічної просвіти, що розкриває суть тієї або іншої проблеми виховання. Кращий лектор – сам учитель-вихователь, який знає інтереси, проблеми та турботи батьків. Можливе запрошення фахівців: лікарів-наркологів, юристів, представників органів опіки.

При підготовці лекції варто враховувати її структуру, логіку, можна скласти план із зазначенням основних ідей, думок, і фактів. Одна з найважливіших умов лекції – опора на досвід сімейного виховання.

Тематика лекцій повинна бути різноманітною, цікавою та актуальною для батьків, наприклад: «Вікові особливості дітей», «Режим дня школяра», «Що таке самовиховання?», «Індивідуальний підхід і врахування вікових особливостей дітей у сімейному вихованні», «Юридичні права і відповідальність дітини» та ін.

3) *Конференція* – форма педагогічної освіти, що передбачає розширення, поглиблення і закріплення знань про виховання дітей. Конференції можуть бути науково-практичними, теоретичними, читацькими, з обміну досвідом, конференціями матерів, батьків. Конференцію бажано проводити раз на рік, так як вона вимагає ретельної підготовки і передбачає активну участь батьків. До них зазвичай готують виставки робіт учнів, книг для батьків, концерти художньої самодіяльності.

Теми конференцій повинні бути конкретними, наприклад: «Самовизначення особистості в умовах профільного навчання школярів», «Професійна орієнтація учнів», «Моральне виховання у родині» тощо.

Конференція зазвичай відкривається вступним словом директора школи (якщо це загальношкільна конференція) або вчителя (якщо вона класна). З короткими, заздалегідь підготовленими повідомленнями про свій досвід сімейного виховання виступають батьки. Таких повідомлень може бути три-чотири. Потім надається слово всім бажаючим. Підсумки підводить ведучий конференції.

4) *Практикум* – форма вироблення у батьків педагогічних умінь щодо виховання дітей, ефективного розв’язання педагогічних ситуацій, своєрідне тренування педагогічного мислення батьків-вихователів.

У ході педагогічного практикуму педагог пропонує знайти вихід з будь-якої конфліктної ситуації, яка може скластися у взаєминах батьків і дітей, батьків і школи тощо. Найбільш ефективні практикуми, що проводяться з запрошеними фахівцями. Наприклад, лікар може запросити батьків в «ділову гру» з вироблення навичок першої допомоги при нещасних випадках і т. д.

5) *Відкриті уроки* – форма педагогічної просвіти, що ознайомлює батьків з новими програмами з предмету, методикою викладання, вимогами вчителя.

Найчастіше відкриті уроки практикуються у початковій школі, а в старших класах ця методика менш популярна. Познайомити з особливостями навчання школярів в нових умовах модернізації освіти та реформування навчання – одне з актуальних завдань вчителя.

Необхідно хоча б один-два рази на півріччя давати можливість батькам бути присутнім на відкритому уроці. Це дозволить уникнути багатьох конфліктів, викликаних незнанням і нерозумінням батьками всієї складності та специфіки навчальної діяльності в сучасній школі.

6) *Індивідуальні тематичні консультації* – форма педагогічної просвіти, що передбачає обмін інформацією, що дає реальне уявлення про шкільні справи і поведінку дитини, його проблеми. Вчитель повинен дати батькам можливість розповісти йому все те, з чим вони хотіли б познайомити вчителя в неофіційній обстановці, і з'ясувати важливі відомості для своєї професійної роботи з дитиною: особливості здоров'я дитини; його захоплення, інтереси; переваги в спілкуванні в сім'ї; поведінкові реакції; особливості характеру; мотивації навчання; моральні цінності сім'ї.

Обмінявшись інформацією, обидві сторони, можливо, прийдуть до взаємної згоди щодо конкретних форм батьківського сприяння. У спілкуванні з батьками педагог повинен проявляти максимум тактовності. Неприпустимо соромити батьків, натякати на невиконання ними свого боргу по відношенню до сина чи дочки. Підхід учителя може бути таким: «Перед нами стоїть загальна проблема. Що ми можемо зробити для її вирішення?» Тактовність особливо важлива з тими батьками, які впевнені, що їхні діти не здатні на негативні вчинки. Не знайшовши до них правильного підходу, вчитель зіткнеться з їх обуренням і відмовою від подальшої співпраці. Принципи успішного консультування – довірливі відносини, взаємоповага, зацікавленість, компетентність.

7) *Відвідування сім'ї* – форма індивідуальної роботи педагога з батьками, за допомогою якої відбувається знайомство з умовами життя учня. Педагог розмовляє з батьками про характер, інтереси і схильності дитини, про відношення до батьків, до школи, інформує батьків про успіхи їх дитини, дає поради по організації виконання домашніх завдань та інше.

8) *Педагогічна дискусія (диспут)* – форма підвищення педагогічної культури, яка дозволяє залучити всіх присутніх в обговорення поставлених

проблем, сприяє виробленню уміння всесторонньо аналізувати факти і явища, спираючись на набуті навички і накопичений досвід.

Приблизно за місяць учасники повинні познайомитися з темою майбутнього диспуту, основними питаннями, літературою. Найвідповідальніша частина диспуту – ведення спору. Необхідно заздалегідь встановити регламент, вислуховувати всі виступи, пропонувати аргументувати свою позицію, наприкінці диспуту підбити підсумки, зробити висновки. Головний принцип диспуту – повага до позиції та думку будь-якого учасника.

Темою диспуту може служити будь-яка спірна проблема сімейного та шкільного виховання, наприклад: «Приватна школа – за і проти», «Вибір професії – чия це справа?».

9) *Батьківські читання* – форма роботи з батьками, яка дає можливість батькам не тільки слухати лекції педагогів, але і вивчати літературу з проблеми і брати участь в її обговоренні.

Батьківські читання можна організувати в такий спосіб: на перших зборах на початку навчального року батьки визначають питання педагогіки та психології, які їх найбільше хвилюють. Учитель збирає інформацію й аналізує її. За допомогою шкільного бібліотекаря та інших фахівців підбираються книги, а потім використовують отримані в них відомості в батьківських читаннях. Особливістю батьківських читань є те, що, аналізуючи книгу, батьки повинні викласти власне розуміння проблеми та зміну підходів до її рішення після прочитання книги.

10) *Батьківський тренінг* – активна форма роботи з батьками, які хочуть змінити своє відношення до поведінки і взаємодії з власною дитиною, прагнуть зробити стосунки відкритими і довірливими. У батьківських тренінгах повинні брати участь обоє батьків. Від цього ефективність тренінгу зростає, і результати не змушують на себе чекати. Тренінг проводиться з групою, що складається з 12-15-ти осіб. Батьківські тренінги будуть успішними, якщо всі батьки будуть активно брати в них участь і регулярно їх відвідувати.

11) *Батьківські ринги* – одна з дискусійних форм спілкування батьків і формування батьківського колективу. Багато батьків вже в початковій школі проявляють категоричність думок з багатьох питань виховання дітей, абсолютно не враховуючи можливості і здібності своєї дитини, рівень його реального учбового потенціалу. Деякі з батьків вважають, що їх методи

виховання істинні і не підлягають сумніву і корекції з боку педагога. Батьківський ринг проводиться з тією метою, щоб багато батьків могли затвердитися в правоті своїх методів виховання або провести ревізію свого педагогічного арсеналу, задуматися над тим, що у вихованні своєї дитини вони роблять правильно, а що не зовсім так.

Батьківський ринг готується у вигляді відповідей на питання з різних педагогічних проблем. Запитання вибирають самі батьки. На одне запитання відповідають дві родини. У них можуть бути різні позиції, різні думки. Інша частина аудиторії в полеміку не вступає, а лише підтримує думку родин оплесками. Експериментаторами в батьківських рингах виступають учні класу, визначаючи, яка родина у відповідях на запитання була найбільш близька до їх правильного трактування.

12) *Листування з батьками* – письмова форма інформування батьків про успіхи їх дітей. Допускається сповіщення батьків про майбутню спільну діяльність у школі, привітання зі святами, поради та побажання у вихованні дітей. Головна умова листування - доброзичливий тон, радість спілкування.

13) *Рольові ігри* – форма колективної творчої діяльності з вивчення рівня сформованості педагогічних умінь учасників. Зразковими темами рольових ігор із батьками можуть бути такі: «Ранок у вашому домі», «Дитина прийшла зі школи», «Сімейна рада» та ін. Методика рольової гри передбачає визначення теми, розподіл ролей між учасниками гри, попереднє обговорення можливих позицій і варіантів їх поведінки. При цьому важливо програти кілька варіантів (позитивних і негативних) поведінки учасників гри і шляхом спільного обговорення вибрати оптимальний для даної ситуації спосіб дій. Варто пам'ятати, що найчастіше краще «виглядає» негативна роль. Педагогу необхідно стежити, щоб гра не перетворилася в просто гру, подібну до фрагмента кінобойовика, а зіграна негативна роль стала настановою батькам в методах виховання.

14) *Батьківські клуби* – це об'єднання за інтересами: спільне захоплення дітей і батьків, однакове розуміння проблеми.

Організація клубів батьків – справа, яка згуртовує батьків, розвиває власну спостережливість під час виховання дітей, формує адекватність батьківської самооцінки та критичність до, власних методів виховання, і загалом допомагає уникнути в майбутньому проблем виховання. Засідання клубів зазвичай проводяться три-чотири рази на рік. Батькам вчасно пропонується тематика клубних занять, до якої вони можуть вносити

корективи. Великою підмогою в роботі вчителя з учнями можуть стати клуби творчості, членами яких є цілі сім'ї. Такі клуби об'єднують дітей та їхніх батьків спільним захопленням, яке формує зовсім інший простір для обопільних особистісних взаємин. Вивчення світу тварин і рослин, флористика, живопис, поезія та спорт, шиття та плетіння – усі ці інтереси можуть стати підставою для створення клубу

Клубне заняття – це не лише зустріч захоплених людей: це традиції і звичаї спілкування, це вплив на майбутні вчинки людини, це формування її культури та характеру. Педагогу слід заохочувати батьків до участі у клубній роботі. Доброю традицією класу може стати щорічна презентація досягнень клубу: чи то у форматі маленького відеофільму, виставки робіт учасників клубу або благодійного аукціону тощо.

Нетрадиційні форми роботи з батьками:

1) *Педагогічний десант* – виступи педагогів з актуальних проблем виховання дітей на підприємствах, в організаціях, де працюють батьки; влаштування виставок, випуски спеціальних стіннівок тощо.

2) *Дерево родоводу* – зустріч поколінь, роздуми над проблемами родинного виховання, звернення до народної педагогіки.

3) *У родинному колі* – анкетування батьків, індивідуальна допомога родинам через консультації, зустрічі з лікарями, психологом, юристами.

4) *Родинний міст* – зустрічі з батьками та обговорення проблем виховання дітей.

5) *Народна світлиця* – звертання до народних традицій; формування особистості школяра через природу, спільну діяльність батьків, дітей, педагогів.

6) *День добрих справ* – спільна трудова діяльність педагогів, батьків і дітей.

7) *Вечір великої родини* – організація відпочинку, гри, вистави театру (участь беруть батьки, школярі, педагоги.

8) *Альбом-естафета «Як ми відпочиваємо»* – досвід організації відпочинку в родині.

9) *Клуб «Родинні традиції»* – спільна робота закладу та батьків з вивчення, дослідження та розповсюдження знань, відомостей, інформації про звичаї, особливості родини.

10) *Родинна скарбничка* – добірка матеріалів з досвіду родинного виховання.

11) *Аукціон ідей сімейної педагогіки* – обмін досвідом, що здійснюються на зборах групи батьків і дітей через презентацію сімейної педагогіки.

12) *Батьківська школа* – організовується у формі клубу; передбачається проведення диспутів, банків ідей, випуски рукописних газет, інформаційних бюлетенів, бесід, добір літератури, надання практичної допомоги.

13) *Азбука родинного виховання* – обговорення проблем і труднощі виховання дітей у неповних родинах, виступи лікарів, юристів, психологів; надання індивідуальної допомоги.

14) *Дні довіри* – у визначені дні педагоги, лікарі, психологи ведуть прийом батьків і консультують їх з проблем виховання.

15) *Родинні свята в класі* – їх започатковують педагоги, об'єднуючи родини для спільного проведення днів народження дітей, календарних, народних свят.

16) *Дні відкритих дверей* – на цей день запрошуються батьки, вони відвідують класи, де навчаються їхні діти, знайомляться з роботою педагогів, ведуть спостереження за роботою дітей на уроках.

17) *Батьківська пошта* – нетрадиційна форма спілкування з родиною. Це коробка або зошит, в яку батьки можуть містити записки зі своїми ідеями та пропозиціями, звертатися з питаннями до вчителя чи інших фахівців. Задані питання висвітлюються на батьківських зборах, стають темою засідання батьківського клубу або підлягають письмовій відповіді. Така форма роботи дозволяє батькам ділитися своїми думками з групою вихователів і ефективна, коли брак часу заважає педагогам зустрітися з батьками особисто.

Висновки. Розкриваючи особливості тієї чи іншої форми педагогічної просвіти батьків, слід зазначити, що будь-яка форма співпраці з батьками повинна мати зворотній зв'язок – педагог має відслідковувати як впливає взаємодія школи і сім'ї на формування педагогічних компетенцій батьків.

Розглянуто основні питання пов'язані з педагогічною просвітою батьків. Предметом подальшого вивчення є батьківські збори, як форма здійснення просвіти батьків – аналізу, осмислення на основі даних педагогічної науки досвіду виховання, а не лише доведення до відома інформації про дисципліну та рівень успішності учнів.

Д ж е р е л а:

Дик Н. Ф., Дик Т. И. Настольная книга классного руководителя. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005.

Коменский Я. М. Материнская школа. – Москва : Учпедгиз, 1947.

Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаева М. Ф. Просвещение, школа и педагогическая мысль в России в XVIII веке. – Москва : Просвещение; История педагогики, 1982.

Невская С. А.С. Макаренко о педагогическом взаимодействии семьи и школы // Педагогика. – 2003. – № 9.

Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – Москва : Педагогика, 1989.

Berger E. Parents as Partners in Education. – New York : Merrill Publishing Company, 2000.

Lawler S. Parent-Teacher Conferencing in Early Childhood Education. – Washington DC : NEA, 1991.

T. Tsurkan. Organization of Pedagogical Education of Parents in the Conditions of Modern School.

The article deals with the problem need to prepare parents to raise children. Formulated the essence of the concept of «pedagogical education». The author proves the specific organization of process pedagogical education of parents in the modern school. Pointed out in the basic factors and principles of educational activities. The essence forms and methods of pedagogical education of parents are characterized.

Keywords: *pedagogical education of parents, family education, form of pedagogical education of parents, principles of pedagogical education of parents, methods of pedagogical education of parents.*

УДК 316.42:551.588.7](051 Економіст) ***Ксяоінг Чанг***

ПАРАДОКС ЖУРНАЛУ «THE ECONOMIST» У ВИСВІТЛЕННІ ПИТАНЬ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ГЛОБАЛЬНОГО ПОТЕПЛІННЯ

Впливовий англомовний журнал «The Economist» понад 170 років дотримується позицій класичного (західного) лібералізму. Авторка аналізує опубліковані за останні більше, ніж 25 років, статті, присвячені темі глобалізації та глобального потепління. За матеріалами журналу вона досліджує історію глобалізації та історію глобального потепління, порівнює їх, виявляючи суперечності, а також ставить питання про роль журналу у формуванні адекватної реакції людства на нові виклики, що стоять перед світом, – глобалізація та глобальне потепління, аналізуючи економічні, політичні та, особливо, екологічні умови. Дослідження, проведене з 1985 р. по 2011 р., показує, що історії глобалізації та глобального потепління, зконструйовані на сторінках «The Economist», містять очевидний парадокс, оскільки розгортаються незалежно одна від одної. Здається, що домінуюча західна ідеологія лібералізму не спроможна прокласти шлях до вирішення нових проблем, таких як глобальне потепління.

Ключові слова: *журнал «The Economist», парадокс, глобалізація, глобальне потепління.*

І. Вступ. Близько останніх 25 років класичний (західний) лібералізм був орієнтований на необхідність глобалізації та її інтерпретації у контексті світової історії Заходу, що не зовсім відповідає сучасним викликам, зумовлених глобальними проблемами (наприклад, зміна клімату). **Мета статті** полягає у з'ясуванні: 1) Як ці дві історії про глобалізацію та глобальне потепління висвітлені у журналі «The Economist»? 2) Чи ці дві історії розвиваються одинаково або перебувають у конфлікті одна з одною?

Контент-аналіз публікацій англомовного журналу «The Economist» дозволяє виявити значимість термінів «глобалізація» та «глобальне потепління», які вельми часто зустрічаються у відповідному джерелі. На запит «глобалізація» у базі даних LexisNexis виявлено 1886 публікацій про глобалізацію, надрукованих у журналі «The Economist» за період з 1985 р. по

2012 р. Поставивши у фільтр терміни «зміна клімату» чи «глобальне потепління», отримано 284 результати з 1980 р. по 2012 р.[1] Wordsmith (версія 4) використана як аналітичний інструмент, а контент-аналіз як основний метод дослідження.

ІІ. Метанаратив глобалізації. З 1985 р. журнал «The Economist» створив метанаративний дискурс глобалізації, виділивши три аспекти: 1) як бізнес-стратегія; 2) як система вільної торгівлі; 3) як система світу з неоліберальною концепцією глобалізації. Вона має елементи «уніфікації», «оригінальної індивідуальності», «інтеграції», «принципу усунення відмінностей», «універсальної істини» та «спільної долі», що позначають Західний світ, і в якому всі історії схожі. На відміну від прогресу, глобалізація прагне до кінцевої точки, яка виражена в авторитарній центровій тенденції, що перебуває у консолідації з культурними, економічними та політичними чинниками, які, очевидно, призводять до збільшення різноманітності у сучасному світі.

Досліджуючи історію глобалізації та її структурні елементи (події та героїв), журнал «The Economist» наводить аргументи, що основа метанаративу глобалізації полягає у прихильності до принципу вільної торгівлі та інших принципів класичного лібералізму.

Фабула: основні елементи історії глобалізації.

Головні події. Головні події історії глобалізації в журналі «The Economist» розгортаються у контексті неоліберальної парадигми.

Журнал, досліджуючи золоті 1870-1913 рр., висунув припущення про новий золотий вік у 2150 р. і втрачений рай під час двох світових воєн. «The Economist» описував 1870-1913 рр. з метою донести читачеві, що був досягнутий певний ступінь економічної інтеграції. Раніше нація-держава була основною одиницею, що функціонує в умовах вільної торгівлі, фіксованого курсу валют (можливо, навіть однієї валюти), характеризуючись лібералністю, відкритістю, орієнтацією на мир. Таким світ, в очах «The Economist» вже існував у XIX ст. Отже, журналу вдалося створити метанаратив глобалізації та підтримувати його.

У 1993 р. з нагоди святкування 150-річчя журналу «The Economist», було опубліковано велику статтю «Обгрунтування для Rosy View», у якій йдеться

[1] Термін «глобалізація» вперше з'явився в журналі «The Economist» у 1985 р., а термін «глобальне потепління» – у 1980 р.

про світле майбутнє світу у 2150 р., що поєднує у собі глобальну економічну систему з глобальною демократією. Таке бачення свідчить про високу приховану політичну мрію, яка не враховує економічний аспект глобалізації. Поява глобальної економічної інтеграції свідчить про перехід до більш важливої мети глобальної демократії – «зони вільної торгівлі» [Unleashing the Trade Winds…, December 7, 2002].

Використання методу ретроверсії у дослідженні останніх золотих років та висвітлення прогнозів про майбутнє світу сприяло зростанню популярності та інтенсивному читанню публікацій журналу «The Economist» про глобалізацію. Для того, щоб ще більше зміцнити свій авторитет, журнал переніс читача у минулий час, точніше надав матеріал з коротким аналізом періоду двох світових воєн. «З усіма своїми недоліками, вона досі моя країна», 22 грудня 1990 р., журнал пише: «Період золотого стандарту завершився страхітливим руйнівним боєм націоналізму, втратою 75 млн. людей у 1914-1945 рр. та зниженням загального рівня ВНП країн Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) майже на 20% у 1929-1932 рр.». Це означає, що перша спроба глобалізації була зірвана двома війнами, політикою протекціонізму та депресією 1930-х рр.

Що стосується «незручних» фактів, «The Economist» вирішив не ігнорувати їх, дотримуючись принципу «плекай правду, і ти залишишся чесним» [The Pursuit of Reason…, September 4, 1993], що надавало журналу надійності, викликало емоційне співпереживання у читачів та експонувало людський інтелект та раціональність. Це загальна риторична стратегія, яку використовує «The Economist», коли деякі конкретні події суперечать його ліберальній парадигмі.

«The Economist» стверджує, що можна отримати три уроки від «Втраченого раю»: перший урок полягає у тому, що високий рівень економічної інтеграції сприятиме досягненню власних цілей країнами та усуненню негативного впливу націоналізму; другий урок показує появу потенційних можливостей економічного лібералізму, незважаючи на руйнівний фактор війни; третій урок забезпечує розробку заходів, що повинні запобігти повторенню історії, тому що процес глобалізації не може бути змінений.

Таким чином, логіка головних подій, висвітлених журналом «The Economist», визначена як перебіг подій у природному та соціокультурному середовищі, які переживають читачі. Проте я, як китайська читачка, вважаю

такий розвиток подій штучним, тому що «золоті роки» (1870-1913 рр.) були похмурими часами у китайській історії під впливом загрози імперіалізму та двох «опіумних» воєн, що почалися у 1840 р. за ініціативою Британської імперії. Що стосується прогнозованих майбутніх золотих років, то мета створення політичної інтеграції не сприймається східною людиною. Уроки, винесені журналом «The Economist» з двох воєн, звучать ще більш штучно. Як ми можемо запобігти війні, розмірковуючи лише про економічні успіхи? Це узагальнення подій висвітлило всі характерні риси метанаративу процесу глобалізації.

Герої. Герої історії глобалізації в журналі «The Economist» діляться на головних героїв, другорядних героїв і лиходіїв.

Головні герої. Головні герої – це ті, хто прагнув до вільної торгівлі після Другої світової війни та створення «золотого віку» до 2150 року, як було передбачено «The Economist». Ними являються США, Європа і Японія – найпотужніші країни та регіони світу з часів війни, тріада, яка зініціювала розвиток зони вільної торгівлі та глобалізації. Вони є «великими торівельними державами» [Least Favoured Nation; Economics Focus…, August 5, 2006].

Три держави представлені як близькі ідеологічні родичі одного блоку, але більш глибокий контент-аналіз текстів показує більше ускладнень. На першому рівні, Сполучені Штати як об’єкт або сила з метою досягнення всеосяжної «зони вільної торгівлі». США розглядають як «єдиного ймовірного лідера» [American Politics, Global Trade…, September 27, 1997], а Європу та Японію – основними помічниками, які дають допомогу США у досягненні своєї мети, хоча вони є самостійними суб'єктами, що переслідують свої власні цілі. На другому рівні, Америка і Європа, які через призму публікацій журналу «The Economist» про глобалізацію, є «культурними та ідеологічними братами по різні боки Атлантики» [The Nation-State is Dead…, December 23, 1995]. Так, Європа – єдиний, проте інший потенціальний світовий лідер» [American politics, global trade…, September 27, 1997]. На третьому рівні, Японія, яка проявляє себе як «важливий союзник Америки і Європи у стримуванні майбутніх азіатських торгових воєн» [A Question of Balance…, April 22, 1995], а іноді і як учень Заходу [The World Breaks in…, June 26, 1993].

«The Economist» заявляє про Америку як про лідера у світовій економіці, тобто головного героя, і одночасно, він ставить Європу двійником головного

героя. Його доповіді про Європу фокусують увагу на три аспекти: ліберальний проект в Європі, загрози європейського проекту і майбутнє Європи.

«The Economist» виступає у ролі архітектора образу Європи, і думає, що вона «не може дозволити собі самовдоволення» [A Single-Market Celebration; Charlemagne…, October 24, 2009] та проголошує економічну інтеграцію Європи як головну її мету. Він говорить про «ліберальний проект Європи як демонтаж бар'єрів на шляху вільного пересування людей» [A Single-Market Celebration; Charlemagne…, October 24, 2009]. Він прагне перетворити Європу в ліберальну, відкриту, вільну ринкову зону, або представляє Європу як торговий майданчик[2]. У цьому контексті журнал поділяє погляди Великобританії, а не Франції та Німеччини, які надають більшого значення політичній інтеграції Європи.

Відповідно до статті 11 листопада 2006 р. «Блюз єдиного ринку; Карл Великий», британський погляд набуває все більшої значущості. У статті зазначено, що «за останні кілька років британська думка була на підйомі». Виявилося, що британський погляд, який «підкреслює дерегулювання та економічну ефективність – це точка зору, не тільки британців, а й ірландців, голландців, скандинавів та більшості нових членів Центральної Європи. Її поділяють більшість, хоча і не всі, європейські країни».

Очима «The Economist», такий британський погляд на єдиний європейський ринок залишається дивом, навіть після фінансової кризи 2008 року, коли неолібералізм викликав гостру критику. Як журнал стверджував: «єдиний ринок може бути під загрозою, але він, як і раніше, є справжнім дивом ринкового лібералізму» [A Single-Market Celebration; Charlemagne…, October 24, 2009].

Велика частина публікацій журналу «The Economist» висвітлює небезпеки та загрози ліберального проекту в Європі. Ці небезпеки полягають у розбіжності поглядів між різними регіонами або країнами з різних питань, особливо, що стосуються єдиного ринку та прогнозів на майбутнє Європи. По-перше, існує суперечність між політичним консенсусом Брюсселя та економічним консенсусом Вашингтона, хоча обидва мають деякі спільні

[2] «The Economist» вважає ідею політичної інтеграції Європи, висунуту в 1980 р. французьким соціалістом Жаком Делором як проект Франції та Німеччини, в якій Франція бачить свою роль архітектора.

риси. По-друге, загрози глобалізації та вільної торгівлі витікають з суперечливих поглядів між країнами-євроскептиками, наприклад, між Великобританією та континентальною Європою. По-третє, розбіжності у підходах до вирішення питання глобалізації між Францією та Німеччиною, домінуючих держав ЄС, являє собою ще одну небезпеку для глобалізації та вільної торгівлі. Франція з ентузіазмом ставиться до «старих» членів-держав ЄС чи Французько-німецької осі, водночас, неохоче визнає необхідність включення Великобританії до ЄС, тому що французи та великобританці дуже відрізняються. До того ж, Франція не довіряє проамериканській спрямованості Великобританії. По-четверте, обставиною, що також ставить під загрозу глобалізацію та вільну торгівлю, є розбіжність у європейських поглядах між екзистенціалістами, які прагнуть до глибокої політичної інтеграції Європи, та інструменталістами, які підтримують «Європу результатів» [Existential Dreaming; Charlemagne…, March 24, 2007], та віддають пріоритети вирішенню важливих сьогоденних глобальних питань, для того, щоб дати європейцям голос на світовій арені. По-п'яте, сумнівна віра Європи в глобалізацію та єдиний ринок є перешкодою для глобалізації та вільної торгівлі. Незважаючи на те, що всі європейці живуть в умовах глобальної економіки та отримують прибутки від вільної торгівлі, слово «глобалізація» має негативне забарвлення, тому що асоціюється з втратою роботи в країнах з низьким рівнем заробітної плати внаслідок глобалізації. Тому видається, що найбільше журнал «The Economist» турбується про недовірливе ставлення Франції до глобалізації. На запит «ЄВРОПА» у базі статей журналу виявлено 131 результат, серед яких – 37 зосереджені на проблемах Франції. Частота доповідей про Францію показує, що «The Economist» приділив велику увагу Франції, що свідчить про її опозицію глобалізації та прихильність протекціонізму.

«The Economist» стверджував, що Європа має велике світле майбутнє, незважаючи на опозиційну силу глобалізації. Глобальний годинник не можна повернути назад. Вільна американська бізнес-модель або Відкрита англо-саксонська культура бізнесу переконана у перемозі над континентальним Європейським протекціонізмом. Результати опитування «Хто чемпіон?», проведеного 10 лютого 2007 р., свідчать: «За останні кілька років країни континентальної Європи поступово відходили від доктрини корпоративізму і ставали прихильниками англо-саксонської культури».

Висвітлюючи ставлення Японії до глобалізації, «The Economist» акцентує увагу на трьох головних факторах: зростання потужності Японії після Другої світової війни та її відносне зниження у 1990 р., спричинені загрозами глобалізації та, власне, самою глобалізацією. «The Economist» був особливо зацікавлений у написанні про глобальні корпорації, інтернаціоналізм та тісний зв'язок Японії з Заходом, які можна трактувати як рушійні сили глобалізації Японії, щоб показати, на скільки Японія виграла від глобалізації.

Японія, очевидно, розглядалася як цінний союзник Америки та Європи, або як їх помічник у досягненні мети двох головних героїв. У результаті, можна припустити, що «The Economist» не дуже стурбований майбутнім Японії, як це було у випадку з Європою, майбутньому якої приділялась серйозна увага.

Якщо «The Economist» описав ідеологію Японії подібною до ідеології Заходу, то що він напише про інші різні ідеології?

Другорядні герої. Другорядні герої в історії глобалізації та вільної торгівлі представлені на світовій арені країнами, що розвиваються, які, як «собачий хвіст, що виляв багатьма країнами, але був занадто малим, щоб вплинути на них» [The BIS: Join the Club…, September 14, 1996]. Є країни БРІК (Бразилія, Росія, Індія і Китай) – це старі ринки збуту, про які вперше написав «The Economist» після 2006 р., і є у кожному куточку світу країни, що розвиваються за межами БРІК, вони є новими ринками збуту, що з'явилися на сторінках журналу у 2010 р. Всі ці країни були поділені на країни, що розвиваються, вони зображувалися як «студенти, що вчаться», та розвинені країни в образі «західних вчителів» [When Fortune Frowned…, October 11, 2010].

«Студенти, що вчаться» є бенефіціарами глобалізації з необмеженим потоком інформації, технологій, капіталу, товарів, послуг і людей, що повстали проти відносного занепаду Заходу. Вони є переможцями глобалізації, в той час, як багаті країни будуть, як і раніше, страждати від «зростання анемії» [When Fortune Frowned…, October 11, 2010] довгими роками. Стаття «Коли відвернулася Фортуна», що вийшла 11 жовтня 2010 р., заявила: «Йтиме обертом голова, коли Новий світ стане динамічним креативним центром. Протягом наступного десятиліття йому належатиме більше 50% світового зростання ВВП та непропорційно велика частка бізнес-інновацій. У ньому 700 млн. людей будуть входити до середнього класу».

На думку «The Economist», «студенти, що вчаться» надають нові можливості, а не створюють проблеми для своїх «західних вчителів». Вони, зазвичай, розглядаються як дійові особи у становленні нового життя для Заходу, який постраждав від анемії.

Лиходії. Для «The Economist» всі ті, хто, ймовірно стримували лібералізацію світової торгівлі, розглядаються як опозиційні сили світової економічної інтеграції, а саме: профспілки, регіональні пакти вільної торгівлі, націоналісти і протекціоністи в різних країнах, зокрема, у Франції. Є ще дуже багато тих, хто протистоїть головному герою Америці або двійнику головного героя – Європі. Дійсно, так як глобальна торгівельна система має багато ворогів, «The Economist» стверджував, що американське лідерство – це єдиний шанс врятувати світову економіку від загрози лиходіїв.

27 лютого 1993 р. «The Economist» опублікував незвичайно велику за обсягом спеціальну доповідь на 2764-слів[3] під назвою «Торгівля та навколишнє середовище», що починалася реченням, що «зелені активісти є новою загрозою лібералізації торгівлі», таким чином, започаткувавши конфлікт між зеленими кампаніями та прихильниками вільної торгівлі.

Проте, «The Economist» підкреслив, що вирішення конфлікту між екологічною політикою та політикою вільної торгівлі у кінцевому рахунку залежить від американської адміністрації. Таким чином, Америка відігравала ключову роль. Тільки тоді, коли Америка визнала лібералізацію торгівлі головною метою, заради якої варто боротися, вирішення конфлікту залежало від того, наскільки в основу цього принципу було покладено охорону навколишнього середовища. Вважалося, що екологічна проблема є «надзвичайно важлива, щоб залишати її для моралістів» [Gumshoe Economics: Why Things Cost What They Cost…, November 5, 2005].

Проте, в одному номері журналу «The Economist» інтерес викликала стаття, в якій йшла мова зовсім не про захист навколишнього середовища, а про роль національного державного уряду, який є «видимою рукою» [The Visible Hand…, September 20, 1997], що «тріумфує у світі політичної, соціальної та економічної організації» [The State Of The Nation-State…, December 22, 1990]. Приблизно за останні 25 років журнал, як «старий

3 Нормальний обсяг новини в журналі «The Economist» складає близько 1300 слів. Більшість з них, ще коротші.

ліберал» [The State Of The Nation-State…, December 22, 1990], намагається обмежити владу уряду, тому що «малий уряд краще, ніж великий, через те, що свобода це добре, але важливі завдання, які має виконувати саме уряд, будуть виконані краще, якщо політики та чиновники стоятимуть осторонь тих питань, що не потребують їхньої уваги» [The State Of The Nation-State…, December 22, 1990].

«The Economist» констатує наявність ризику зростаючої могутності уряду для розвитку економіки. Стаття «Витрачати, витрачати, витрачати» від 20 вересня 1997 р. і досі актуальна. Навіть фінансова криза 2008 р. не переконала «The Economist» прийняти роль уряду. У статті «Коли відвернулася Фортуна», 11 жовтня 2008 року, журнал стверджував, що «незважаючи на провокації, вільні і гнучкі ринки будуть, як і раніше, приносити більше прибутку для світової економіки, ніж «видима рука» уряду».

Дійсно, «The Economist» демонструє прагматизм. У статті від 7 лютого 2009 р. «Повернення економічного націоналізму» він заявив: «Управління кризою вимагає нюансів та прагматизму, а не різкості і принциповості».

Історія глобалізації: деякі аспекти.

Тема історії. Платформою історії глобалізації в журналі «The Economist» є дотримання економічного лібералізму та капіталістичної демократії. Це відповідає матеріалам, розміщеним на офіційному веб-сайті журналу, що «The Economist» є прихильником «економічної та політичної свободи в усьому світі».

Шкіц журналу «The Economist» зовсім не складний. Концепція журналу базується на висвітленні переваг, які є на сьогодні, якщо вони вже сталися, та переваг, які, безсумнівно, будуть досягнуті у майбутньому, якщо вони ще не відбулися.

Більше того, навіть описуючи події, що є «незручними» фактами та розходяться з основними цінностями журналу, «The Economist» спроможний повернути лібералізму здобуту популярність. Наприклад, після азіатської фінансової кризи 1997 р., коли надмірний ліберальний оптимізм 1990-х рр.. викликав сумнів, журнал опублікував статтю «Лібералізм життя», 2 січня 1999 р., в якій пояснив, що ліберальна політика, поширена в багатьох країнах світу в 1980 р. і 1990 р., зазнала занепаду, проте отримав підтримку ліберальний капіталізм. Після теракту 09/11, коли лібералізму був нанесений найважчий удар і навіть виникла загроза відмови від нього, журнал здійснив

два дослідження 28 червня 2003 р. під назвою «Велика перевага свободи» і «Дайте свободі шанс». Отримані результати свідчили про успіхи та зростання світової економіки, яким сприяла ліберальна економічна політика, було виявлено низку переваг лібералізму, а саме: підвищення рівня життя та скорочення масштабів бідності. Це було спробою, точніше надією, підтримати ліберальний капіталізм, закликаючи до дій рухатися у його напрямку. Очікувалося, що політики отримають довгострокове бачення багатоманітності переваг, що дає лібералізм, та уникнуть спокуси впровадження субсидій та захисту торгівлі, що руйнують економічну свободу поступовим, проте ефективним способом. Крім того, фінансова криза 2008 р. змусила «The Economist» почати наступ на Самюеля Хантінгтона, який поставив під сумнів надмірний ліберальний оптимізм 1990-х рр.., у «Зіткненні Хантінгтона; Лексінгтон», 3 січня 2009 р. Він був розкритикований за викривлення реальності, написавши: «сковзаючи по фактах». «The Economist» стверджував, що вкрай важливо виправити саме формулювання статті, щоб зберегти економічний лібералізм у тому ж напрямку розвитку. І це, вважав «The Economist», була найкраща данина пам'яті, яку можна приділити Хантінгтону.

Капіталістична демократія. Економічний лібералізм разом з капіталістичною демократією, за словами «The Economist», «конкретно англо-саксонської» [Anglo-Saxon Attitudes; Britain and America…, March 29, 2008], складають другу тему історії про глобалізацію. Як зазначив журнал, що «Америка та Великобританія закликали країни решти світу, що злегка регульований капіталізм сприятиме розвитку демократії в усьому світі».

«The Economist» намалював яскраву картину капіталістичної демократії у статті «Навіщо потрібен Rosy View», 11 вересня 1993 р., що передбачає новий «золотий вік» у 2150 р. У повідомленні «Свобода, рівність, Смирення», 11 вересня 1999 р., він оголосив: «економічне зростання – не самоціль, а засіб досягнення свободи, що є найважливішою». Заява колишнього головного редактора Білла Еммотта варта особливої уваги. Він сказав: «The Economist зіграв роль агітатора вільної торгівлі та всіх форм свободи, те, що прихильники і противники, сьогодні називають глобалізацією, подібне до того, що Джордж Буш любить називати «план свободи» [A Long Goodbye: Valedictory…, April 1, 2006].

Для «The Economist», це мета, заради якої варто боротися, тому що вона означає досконалість. Так само, як «The Economist» висловив у статті:

«Радикальні думки з нагоди дня народження», 28 червня 2003 року, що капіталізм та демократія являються «шляхом до звеличення».

ІІІ. Метанаратив глобального потепління. Досліджуючи глобалізацію, «The Economist» розповідає нову грандіозну історію глобального потепління. Журнал втілює бачення глобального розвитку через призму економічної ситуації в світі. Він створив узагальнюючу схему, що пояснює події та факти в історії глобального потепління з ліберальної точки зору, запропонувавши універсальну істину, яка відкидає реальність багатополярного світу, що характеризується неоднорідністю людського існування. І щоб обґрунтувати правильне рішення проблеми глобального потепління, всі інші можливі рішення показані через дії різних персонажів та ситуацій, та в кінцевому рахунку правильне рішення належить головному герою. Істинність цієї тези, що пояснює нову концепцію журналу, проілюструють нижченаведені аргументи.

На відміну від історії глобалізації, історія глобального потепління складається з нового сценарію, з нової теми, за участю кількох акторів. З'являється оновлена версія історії глобалізації.

Фабула: основні елементи історії глобального потепління.

Головні події. Головні події відбуваються на тлі занепокоєння заможних у 1980-х рр., зіткнення інтересів більшості у 1990-х рр. і поворотного моменту у XXI столітті. Отже, сюжет історії глобального потепління має елементи: експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, але ще відсутня розв'язка.

Історія починається з Америки, яка занепокоєна проблемою глобального потепління. У статті «Життя у глобальному зеленому домі», 29 листопада 1986 р., «The Economist» писав, що певний регіон Сполучених Штатів, лідер по вирощуванню зернових, надзвичайно постраждав від посухи, хоча на території найродючіших країн Європи та регіонів Радянського Союзу випало набагато менше опадів. Отже, Америка проявила найбільшу стурбованість проблемами глобального потепління.

Потім історія ускладнюється у двох аспектах. Наприкінці 1980-х рр., гострий конфлікт виник між багатими та бідними країнами через обмеження викидів в атмосферу парникових газів. Проте неможливо було досягти консенсусу, які країни мають скоротити викиди парникових газів. «The Economist» дав пояснення складній ситуації [Costing the Earth: The Warming Globe…, September 2, 1989]: багаті країни виробляли гази, що викликали глобальне потепління. Вони активно забруднювали навколишнє середовище

та надмірно споживали ресурси, які тепер бідні країни мають зберігати. Проте, у майбутньому у бідних країнах буде вироблятися більша кількість парникових газів через гонитву за рівнем економічного розвитку, що притаманний багатим країнам. Тому, багаті країни заборонили бідним країнам вступати в економічні перегони з ними, оскільки бідні країни, з їх великою чисельністю населення, низьким рівнем доходів і вразливим сільським господарством, можуть постраждати більше від наслідків глобального потепління, ніж багаті країни. Звісно, що бідні країни прагнуть наздогнати багатих. У цьому контексті «The Economist» зазначив, що «планета Земля одна, але світ не є єдиним» [Costing the Earth: The Warming Globe…, September 2, 1989].

«The Economist» постійно звертав увагу на зростання напруженості у відносинах між США та країнами, що розвиваються. У 1992 р. були прийняті дві важливі угоди про стабілізацію рівня концентрації парникових газів в атмосфері: Конвенція про біологічне різноманіття та Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, проте Сполучені Штати погодилися підписати угоди та скоротити відходи парникових газів, при умові, що країни, що розвиваються, скоротять свої. Як не дивно, журнал звинуватив Декларацію Конференції Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища і розвитку за створення напруженості, шляхом конфронтації «між групою багатих країн, які повинні скоротити викиди газів, та групою переважно бідних, які не повинні їх скорочувати» [For Kyoto, a Modest Proposal…, November 29, 1997].

«The Economist» запропонував, що головною метою повинна стати розробка та впровадження енергетичної політики для країн, що розвиваються. За розрахунками ОЕСР, журнал написав, що якби 24 багаті країни-члени стабілізували викиди двоокису вуглецю з 1990 р. до 2000 р., то це б знизило темпи глобального потепління на 11% до середини наступного століття. Але така економія не буде виправдана через збільшення викидів парникових газів в країнах, що розвиваються. Економія та обмеження викидів в атмосферу парникових газів тільки одного Китаю, знизить темпи глобального потепління більше, ніж економія всіх країн ОЕСР до 2050 р. [Taxing Carbon…, May 9, 1992].

Конфлікти поглибились між Заходом і Сходом, коли обов'язкові договірні зобов'язання щодо скорочення викидів парникових газів, прийняті в Кіото у 1997 р., були приречені на поразку. Американський Сенат одноголосно

сказав, що він не братиме будь-якої домовленості щодо зменшення середньорічних обсягів викидів парникових газів, якщо країни, що розвиваються, не в змозі хоча б частково зробити теж саме. Отже, мало що було зроблено. Цього разу «The Economist» критикував Сполучені Штати, написавши: «На сьогоднішній день, на прикладі багатого світу, ми бачимо, як можна гарно говорити, і майже нічого не робити» [Sharing the Greenhouse…, October 11, 1997]. Між тим, журнал пояснив, що «Промислово-розвинені країни повинні розуміти, що підписання угоди має мало переваг, оскільки зменшить вигоди від виробництва. Це допомагає пояснити ... чому більшість розвинених країн відмовляються підписувати Кіотський протокол» [Degrees of difference: Economics focus…, May 1, 2004].

Здається, тут починається кульмінація. З 2005 р. «The Economist» наводив звітність позитивних заходів, що вживаються у боротьбі з глобальним потеплінням. ЄС отримав високу оцінку за те, що найбільш серйозно ставився до Кіотського протоколу, запускаючи Європейську схему торгівлі квот на викиди у 2005 р., що сприяло б скороченню викидів від п'яти галузей важкої промисловості ЄС. Більшість великих європейських країн мали додаткові схеми по застосуванню каральних санкцій щодо великих випромінювачів CO2 і для збільшення вироблення альтернативних джерел енергії зросло число вітрових фірм по всій Європі. Хоча Іспанія та Італія були далекі від цілей скорочення викидів парникових газів, деякі великі європейські країни, такі як Німеччина, Франція та Великобританія, були близькі до цієї цілі або вже досягли її за рахунок скорочення внутрішніх викидів газів.

Таким чином, і Америка, і Європа, отримали стимули для розробки екологічно чистої енергії. У 2006 р. в Америці планувалося, що шкідливі вугільні та газові електростанції поступляться місцем альтернативним екологічно чистим видам енергії, таким як енергія сонця і вітру; паливо, що отримують з рослин та відходів, витіснить бензин та дизельне паливо; а маленькі, локальні виробники електроенергії замінять гігантські електростанції, що забезпечують віддалені один від одного мережі. ЄС поставив за мету, підвищити на 18% вироблення енергії з відновлюваних джерел до 2010 р. Оскільки пан Буш заявив, що «у нас є інший підхід, але у нас є ті ж самі цілі» [A Warm Reception…, June 16, 2001]. «The Economist» розтлумачив це як вирішення проблеми глобального потепління.

Вирішуючи питання глобального потепління, Азія та Америка зблизилися. Китай, намагаючись протистояти аргументу, що зусилля багатих країн знизити рівень викидів парникових газів зведені нанівець через зростання забруднення атмосфери з Китаю, оприлюднив нову політику щодо глобального потепління у 2007 р. Австралія, яка не підписала Кіотський протокол, змінила свою позицію і вирішила обмежити свої власні викиди. Америка, закликаючи до переговорів за схемою вирішення проблеми глобального потепління за участю усіх великих країн-забруднювачів, включаючи Китай, заявила про свою готовність скоротити свої викиди.

Найголовніше, що Америка оголосила про встановлення конкретних строків скорочення викидів парникових газів. У переговорах зі зміни клімату Організації Об'єднаних Націй у Копенгагені у 2009 р., пан Обама пообіцяв скоротити викиди Америки до 17% у 2020 р., порівняно з 2005 р. Америка продовжувала докладати зусилля до скорочення викидів шкідливих газів у наступному році. Хоча закон про відмову від обмеження викидів газів Америки парникових газів за допомогою схеми «обмеження торгівлі» не вдалося прийняти, вживалися інші заходи. Агентство з охорони навколишнього середовища (АОНС), наприклад, працювало над санкціями, які повинні застосовуватися до великих, стаціонарних джерел викидів, таких як електростанції. Швидше за все, було можливо встановити мінімальні стандарти енергоефективності та обов'язкове використання конкретних зелених технологій. Крім того, багато держав встановлювали обмеження на викиди газів. Каліфорнія, наприклад, спрямована знизити свої викиди на 85% до 2050 р.

Незважаючи на всі зусилля, «The Economist» у 2011 р., прийшов до усвідомлення того, що для вирішення проблеми не було знайдено жодного рішення. Як він зауважив: «Нинішній підхід у світі до вирішення проблеми зміни клімату є неефективним і свідчить про безлад» [Club (not too) Tropicana: Some Good Ideas about How to Break the Gridlock…, April 14, 2011]. Це тому, що політика та заходи не були чітко визначеними на переговорах ООН і не знайшли свого практичного застосування.

Герої. Героїв в історії глобального потепління більше, ніж в історії глобалізації, так як нові події вимагають, щоб більше сторін згуртувалися разом. Ті, хто були головними героями в історії глобалізації, є головними в історії глобального потепління. Проте ті, хто були другорядними героями, особливо Китай та країни, що розвиваються, переросли у головні фігури,

відіграючи все більш важливу роль. Варто також зауважити, що «The Economist», раніше теж будучи головним героєм за лаштунками, виходить як лідер в історії глобального потепління, тому що проявляє активні ініціативи у боротьбі з глобальним потеплінням, шляхом розробки нової політики реагування.

«The Economist» закріпив за собою авторитет фігури з надзвичайно гострим розумом, гнучкою свідомістю, багатим досвідом, дотримуючись доктрини невтручання. В історії глобального потепління журнал представляє себе як більш складного героя, який виявляє менший бунт проти держави і навіть дозволяє деяке державне втручання. В авторитетній статті «Сучасний Адам Сміт», 14 липня 1990 р., висвітлено важливу роль уряду. Відтоді журнал прийняв, хоча й з тривогою, ідею державного втручання у процеси глобального потепління як спосіб протидії провалу ринку, хоча він завжди висловлював побоювання з приводу збільшення впливу уряду. Підкресливши індивідуалізм в історії глобалізації, він більше зацікавлений у міжнародному співробітництві у разі глобального потепління. Але міжнародне співробітництво значною мірою означає дві речі: власна вигода та обмежене співробітництво однодумців. Оскільки обговорення ООН про зміни клімату виявилося складним, навіть неможливим, через обмеження торгового законодавства Америки, журнал заявив, що «країни зацікавлені у низці взаємодій та у зваблюванні менш охочих сторін з пропозиціями пільгових технологій та інвестиційних угод» [Club (not too) Tropicana: Some Good Ideas about How to Break the Gridlock…, April 14, 2011].

Тому історія глобалізації допомагає вирішити проблеми глобального потепління і є ширшою, ніж просто розповідь про вільну торгівлю. Це означає, що історія глобалізації стала найкращим способом забезпечення для «The Economist» лідируючої ролі як журналу, що формує глобальну громадську думку, яку б не забезпечила лише історія про вільну торгівлю.

Як же журнал представляє «держави торгівельної тріади»? «The Economist» представляє США як героя, що трансформується: від Америки як «найбільшого забруднювача», який не зробив нічого значущого для вирішення проблем глобального потепління, до Америки, яка «дала світу ознаки надії». Америка, яка не брала участі у міжнародному співробітництві по боротьбі з кліматичною кризою, в очах «The Economist», має вагомі причини своєї бездіяльності і, що найважливіше, зазнала змін, показуючи готовність до співпраці з міжнародною спільнотою. Це дає надію майбутній

війні проти глобального потепління. Як зауважив журнал: «є надія, що навіть в Америці, де немає федерального закону, який зобов'язує скоротити викиди двоокису вуглецю, прозорість Проекту розщеплення вуглецю забезпечить мобілізацію компаній до дій по скороченню викидів» [Greening the books; Ecosystem services…, September 17, 2005].

У порівнянні з Америкою, Європа вражає людство своєю інтегрованістю та моральністю, демонструючи тверду рішучість у боротьбі з глобальним потеплінням, активно використовуючи джерела екологічно чистої енергії. Як пояснив «The Economist», така позиція Європи зумовлена трьома чинниками: високі ціни на нафту, побоювання з приводу енергетичної безпеки і зростаюче занепокоєння з приводу глобального потепління.

Як було насправді: позиція Європи, що базується на моральних засадах, у свідомості «The Economist» найбільш вигідна для неї самої. Як журнал раніше викладав: «старомодна мораль зіграла свою роль. Як і сором. Відчуття сорому компенсувало досягнення у сфері торгівлі, оборони та під час проведення екологічних переговорів» [A Cool Look at Hot Air..., June 16, 1990].

Видається суперечливою позиція бути егоїстом і доброчесним одночасно. Як «The Economist» виправдує це? В авторитетній статті «Сучасний Адам Сміт», 14 липня 1990 р., журнал дав зрозуміти, що Адам Сміт був неправильно трактований як «інтелектуальний чемпіон егоїзму». Це зрозуміли неправильно. Навпаки, він «не бачив жодної моральної чесноти в егоїзмі», і навіть «побачив його небезпеки». Сміт не подає егоїзм як чесноту, а висвітлює його як «потенційно руйнівний імпульс», який може бути перетворений на рушійну силу економічного зростання. Іншими словами, коли егоїзм використаний для суспільного блага у формі конкуренції, тільки тоді в ньому проявляється моральна чеснота.

Що стосується презентації Японії в журналі «The Economist», вона зображена героєм з гарним іміджем, мабуть, з найкращим образом «лагідної та потужної Японії» [Wrestling for Influence: Who Runs the World?..., July 5, 2008]. Японією захоплювалися як сильним конкурентом з виробництва екологічно чистої енергії, тоді як роздрібні ціни на електроенергію були одними з найвищих у світі, за даними спеціальної доповіді «Вітряні млини – інвестування в екологічно чисту енергію», 18 листопада 2006 р.

Одним з найбільших зрушень у позиціонуванні ролі Китаю є зміна його позиції від крайньої маргінальної в історії глобалізації до центральної в

історії глобального потепління. Описаний як «один з найбільших вугільно-промислових забруднювачів у світі» [Acid Rain in Japan: Passing the Buck…, August 21, 1993], Китай у даний час розглядається як головний актор. Водночас «The Economist» маргіналізує Китай як один з ринків збуту в історії глобалізації, та зараховує Китай в клуб лідерів країн «Великої вісімки» [Acid Rain in Japan: Passing the Buck…, August 21, 1993] в історії глобального потепління, назвавши Китай одним з «країн, до яких важко дотягнутись», та присвоївши ранг члена G8, G4 або навіть G2. Проте, здебільшого, «The Economist» формує імідж Китаю як одиного з найбільших забруднювачів світу, який відмовляється взяти на себе відповідальність у боротьбі з глобальним потеплінням. Що стосується причин такої бездіяльності, «The Economist» не присвячує цьому належної уваги, як це було у випадку пояснення бездіяльності Америки у боротьбі з глобальним потеплінням. Хоча журнал почув голос Китаю один раз, написавши «Свіже повітря. Зміна клімату», 9 червня 2007 р., в якому пан Ма Кай, державний радник Китаю, наголосив на прихильності Китаю до скорочення викидів CO2. Проте, на думку журналу, цього недостатньо. Як йдеться у статті: «Завдяки шаленному економічному зростанню Китаю, обсяг його шкідливих викидів продовжить зростати, навіть якщо він зменшить енерговитрати». «The Economist» очікує, що Китай візьме на себе більше обов'язків, вважаючи, що Китай та інші країни, що розвиваються, мають долучитися до світової боротьби за зменшення викидів. Те ж саме повідомлення повторювалося по-різному і в різний час. Журнал сказав у 1993 р.: «Найбільш рентабельними країнами, за рахунок яких можна зробити стрибок у скороченні викидів, виявляються вуглевидобувні країни, що розвиваються, зокрема, Китай та Індія» [Global Warming: Cool Costing…, March 6, 1993]. У 1994 р., він стверджував: «будь-які міжнародні ініціативи щодо скорочення викидів вуглецю, що не будуть прийняті країнами, що розвиваються, та розвиненими країнами, навряд чи матимуть вагомий вплив» [Stoking Up the Fire…, October 1, 1994], а зовсім недавно, він підтримував точку зору: «..відповідальність за боротьбу зі зміною клімату покладена на Китай, а також Індію» [Wrestling for Influence: Who Runs the World?…, July 5, 2008]. Основна ідея у позиціонуванні Китаю є яскраво вираженою. Незалежно від того, що Китай зробив, цього завжди буде недостатньо. «The Economist» це гостo турбує у контексті майбутньої війни з глобальним потеплінням.

Спостерігаємо вагоме зрушення у ставленні «The Economist» до попередніх лиходіїв, зокрема до національного державного уряду. Журнал висловив підтримку фірмам, які дотримуються екологічного врегулювання своєї діяльності, що надає їм конкурентних переваг у довгостроковій перспективі, наприклад, Японія та Німеччина набирають потужності як великі експортери очисного обладнання. До того ж, журнал висловив занепокоєння з приводу екологів, які, на його думку, часто ігнорують робочі місця, дохід, а також витрати на очищення джерел забруднення. Тобто, він бачить, що найкраще поєднувати економічне зростання та вирощування зелених рослин. Якщо вирощування зелених рослин виявиться дорогим та неефективним, то економічне зростання тоді стане на перше місце. «The Economist» дотримується тієї ж самої ідеї, але намагається надати їй морального підґрунтя.

Проте, по відношенню до ролі держави та уряду в історії глобального потепління, «The Economist» наводить статистичні дані, яких значно більше, ніж в історії глобалізації. Одночасно, не відкидаючи принципу обмеженого втручання уряду, журнал висунув, хоча й з тривогою, аргументи зростання ролі держави у контролі за глобальним потеплінням.

«The Economist» вдалося виправдати зміну своєї позиції, зробивши чотири дії. По-перше, він навів авторитетну думку Адама Сміта «Сучасний Адам Сміт», 14 липня 1990 р., який припустив, що компетентне державне втручання вкрай необхідне у вирішенні питань глобального потепління, але слід керуватися «двома заповідями Сміта». Перша заповідь – уряд повинен виправдати своє втручання до того, як надавати свою монополію на ринку, а друга – уряд повинен проявляти стриманість, втручаючись в ринкову систему. По-друге, «The Economist» знайшов виправдання ролі уряду для таких розвинених країн, як Японія та ФРН, чиї галузі вже давно регулює уряд, ефективно впроваджуючи зелені технології. По-третє, глобальне потепління дає вагомі підстави для виправдання значущої ролі урядів. Як журнал заявив, що «втручання держави необхідно, щоб переконатися, що країни-забруднювачі платять реальну вартість своїх брудних справ» [Environmentalism Runs Riot…, August 8, 1992], він припускає, що уряди повинні втрутитися, щоб ефективно регулювати ринок, використовуючи зелені податки. По-четверте, недосконалість лібералізації у відносинах уряду з приватною власністю, зростання емісії двоокису вуглецю бідних країн, загроза нафтового шоку вимагають, щоб уряд став додатковим елементом

ліберального механізму. Як журнал говорив у «технічній кімнаті», 18 червня 1994 р., що «... лібералізації мало».

«The Economist» поступово став відноситись більш лояльно до ідеї державного втручання, навіть конкретизуючи, що уряд може зробити, щоб охолодити Землю, хоча деякі пропозиції ним сприймаються з підозрою.

Враховуючи зміни у дискурсі про роль уряду, одну статтю не можна ігнорувати. «The Economist» опублікував статтю під назвою «Стоп!», 23 січня 2010 р., висловивши глибокі побоювання з приводу надзвичайно зростаючої ролі держави. Це відображає, таким чином, внутрішній конфлікт у свідомості «The Economist», який стоїть обличчям до значних змін.

Історія: деякі аспекти глобального потепління.

Лібералізувати енергетичний ринок. Коли «The Economist» виправдовує роль держави у боротьбі з глобальним потеплінням, то стає зрозумілим, що журнал прагне, щоб уряд використовував ринкову систему, щоб обмежити свою владу та сприяти лібералізації енергетичних ринків.

З кінця 1980-х рр. до тепер, «The Economist» проголошував та проповідував переваги принципу економічного лібералізму у вирішенні проблеми глобального потепління, вважаючи, що підхід ринкової економіки ефективніший за державне управління. У його власних словах: «ринки, як правило, краще, ніж політики або чиновники» [What Price Carbon?: Climate Change…, March 17, 2007]. Подібні цитати з авторитетної статті «Сучасний Адам Сміт», 14 липня 1990 р., такі як: «Занадто часто ..., державне втручання саме по собі є причиною руйнування ринку»; «Недосконалі ринки, як правило, розумніші недосконалих урядів .... В основному ринкова система, яка так добре працювала, працюватиме ще краще»; «Тарифи та податки на забруднення краще, ніж квоти»[4].

Здійснюючи ретроспективний аналіз, «The Economist» констатує, що ліберальний енергетичний ринок 1990-х рр. у Великобританії, що викликав перехід від дорогих вугільних електростанцій на дешевих, екологічно чистих газових, тим самим допоміг Великобританії виконати свої зобов'язання 2010 р. у рамках Кіотського протоколу – відбулося скорочення викидів на 12,5% у порівнянні з даними 1990 р.

[4] Це ринковий підхід до боротьби із забрудненням, який дозволяє корпорації або національному уряду торгувати квотами на викиди.

Після фінансової кризи 2008 р., коли Великобританія поставила під сумнів, чи лібералізація енергетичних ринків сприятиме скороченню викидів шкідливих газів, «The Economist» опублікував авторитетну думку у статті «Питання про невидиму руку: енергетика та зміна клімату» 17 жовтня 2009 р., відстоюючи свою позицію лібералізації енергетичних ринків. Стаття містить звернення за непорушною прихильністю до лібералізації енергетичних ринків, сказавши: «... гребти назад до дерегулювання буде занадто соромно тим країнам, які першими подали ідею регулювання, і проповідують її переваги дотепер».

Міжнародне співробітництво. Найбільш інтригуючим в історії глобального потепління є те, що саме міжнародне співробітництво, а не міжнародна співпраця, стала актуальною темою. В історії глобалізації, термін «довгострокове співробітництво» з'явився лише 5 разів, а «співпраця» 33 рази. Протилежна тенденція виявилась в історії глобального потепління, у якій слово «співробітництво» з'явилося 25 разів, а «співпраця» – тільки 8. Цей контраст дозволяє припустити, що «The Economist» бачить себе і Захід як лідерів світу в історії про глобалізацію, коли ж мова йде про глобальне потепління, то країни-лідери та країни, що розвиваються, стають рівноправними, що, очевидно, більше виправдано, коли справа доходить до перерозподілу обов'язками щодо скорочення шкідливих викидів.

Базуючись на таких історичних досягненнях як Монреальський протокол 1987 р. та співробітництво між Великобританією і США у 1980-х рр. щодо скорочення викидів діоксиду сірки та оксидів азоту, «The Economist» з нетерпінням чекав міжнародного співробітництва у галузі глобального потепління. Наприкінці 1980-х рр. з метою розвитку міжнародного співробітництва у галузі глобального потепління було запропоновано чотири заходи. Перший був спрямований на вироблення країнами, що розвиваються, кінцевої мети скорочувати викиди, тому що основне зростання обсягів виробництва двоокису вуглецю відбувається в країнах, що розвиваються, хоча гази, що викликають глобальне потепління, виробляються переважно в багатих країнах. Журнал переконаний, що «гостро необхідне співробітництво з країнами, що розвиваються, тому що зростання їх виробництва вуглекислого газу зведе нанівець всі скорочення викидів промислово-розвинених країн» [The Cost of Keeping…, January 26, 1991].

Другий захід ініціював добровільне співробітництво обмеженої групи суверенних держав, багатих країн, зокрема ЄС або ОЕСР, заохочуючи їх

здійснювати спільні дії, не чекаючи решти країн світу. Вважалося, що, співпрацюючи, країни зможуть отримати більше переваг по відношенню до прибутку. Одна країна, витрачаючи величезні зусилля, мало що змінить, діючи поодинці. На думку журналу, країни будуть зацікавлені у міжнародному співробітництві тільки тоді, коли очікувана користь перевищить очікувані витрати.

Третій захід полягав у пропозиції, щоб міжнародне співтовариство погодилося прийняти стратегію адаптації, замість використання екологічно чистих видів палива, як профілактичний захід. Така необхідність була обгрунтована науковою невизначеністю щодо масштабів та витрат у зв'язку з глобальним потеплінням, оскільки він був упевнений, що витрати на скорочення викидів парникових газів будуть величезними. Як журнал писав: «якщо зміна клімату проявлятиметься повільним, але постійним зростанням температур, витрати на адаптацію до глобального потепління (наприклад, будівництво більш високих морських стін) все-таки можуть бути нижчими, ніж витрати на профілактику» [Stay cool…, April 1, 1995].

Зараз «The Economist» просуває ідею створення кліматичних клубів, в яких країни спільно діють та заманюють менш охочі країни, пропонуючи їм пільгові технології та інвестиційні угоди. Розуміючи неефективність політики боротьби з глобальним потеплінням, сформованої ООН, альтернативна стратегія, заснована на створенні кліматичних клубів, що є ідеєю Девіда Віктора, автора «Затор глобального потепління: створення більш ефективних стратегій для захисту Планети», який викликав ініціативу на національному, регіональному та глобальному рівнях, використовуючи національний егоїзм, а не видаючи бажане за дійсне [In Club (not too) Tropicana…, April 14, 2011].

IV. Висновки. *Шанс на зміни.* Історії глобалізації та глобального потепління в журналі «The Economist» містять очевидний парадокс, який є відображенням зміни реальності. В історії глобалізації журнал пропагує лібералізм, індивідуалізм та стримування втручання уряду у процеси глобалізації, тоді як в історії глобального потепління журнал визнає необхідність впливу держави та закликає до міжнародного співробітництва. Була встановлена суперечність між двома історіями на сторінках журналу, тому що в історії глобального потепління відсутнє обговорення питань глобалізації. Здається, що журнал і домінуюча західна ідеологія дійсно не знайшли шлях до вирішення нових проблем, таких як глобальне потепління.

Зрозуміло, що питання глобального потепління вимагає, щоб кілька акторів співпрацювали у боротьбі з глобальними проблемами, які впливають на людство в цілому. Міжнародне співробітництво, ймовірно, стане великим, життєво важливим питанням XXI століття. Тепер треба визначитися: Яку концепцію співробітництва слід заохочувати як універсальну цінність: співробітництво, засноване на корисливості та егоїзмі, або співробітництво, засноване на взаємному розвитку та взаємній вигоді? Здається, у нас з'являється останній шанс відчути зміни. І зміни необхідні для створення кращого світу, поки ще не занадто пізно.

Переклад з англійської Ю. Сюсель, М. Глущенко.

Д ж е р е л а:

A Cool Look at Hot Air // The Economist, June 16, 1990.
A Long Goodbye: Valedictory // The Economist, April 1, 2006.
A Question of Balance // The Economist, April 22, 1995.
A Single-Narket Celebration; Charlemagne // The Economist, October 24, 2009.
A Warm Reception // The Economist, June 16, 2001.
Acid Rain in Japan: Passing the Buck // The Economist, August 21, 1993.
American Politics, Global Trade // The Economist, September 27, 1997.
Anglo-Saxon Attitudes; Britain and America // The Economist, March 29, 2008.
Club (not too) Tropicana: Some Good Ideas about How to Break the Gridlock // The Economist, April 14, 2011.
Costing the Earth: The Warming Globe // The Economist, September 2, 1989.
Degrees of Difference: Economics focus // The Economist, May 1, 2004.
Environmentalism Runs Riot // The Economist, August 8, 1992.
Existential Dreaming; Charlemagne // The Economist, March 24, 2007.
For Kyoto, a Modest Proposal // The Economist, November 29, 1997.
Global Warming: Cool Costing // The Economist, March 6, 1993.
Greening the Books; Ecosystem Services // The Economist, September 17, 2005.
Gumshoe Economics: Why Things Cost What They Cost // The Economist, November 5, 2005.
Least favoured nation; Economics focus // The Economist, August 5, 2006.
Say Watt? // The Economist, March 1, 2003.
Sharing the Greenhouse // The Economist, October 11, 1997.
Stay cool // The Economist, April 1, 1995.
Stoking Up the Fire // The Economist, October 1, 1994.
Taxing Carbon // The Economist, May 9, 1992.
The BIS: Join the Club // The Economist, September 14, 1996.

The Cost of Keeping Cool // The Economist, January 26, 1991.
The Nation-State is Dead. Long live the Nation-State // The Economist, December 23, 1995.
The Pursuit of Reason // The Economist, September 4, 1993.
The State Of The Nation-State // The Economist, December 22, 1990.
The Visible Hand // The Economist, September 20, 1997.
The World Breaks in // The Economist, June 26, 1993.
Unleashing the Trade winds // The Economist, December 7, 2002.
What Price Carbon?: Climate change // The Economist, March 17, 2007.
When Fortune frowned // The Economist, October 11, 2010.
Wrestling for Influence: Who Runs the World? // The Economist, July 5, 2008.

Zhang Xiaoying. A Paradox in The Economist's Narrative of Globalization and Global Warming. *The Economist is a main voice for more than 160 years of Western liberalism. The paper examines the journal's narratives of globalization and global warming over the last 25 years or so. It explores whether these two narratives keep step or are in conflict, and asks whether the West and the journal facilitate an adequate response to the new challenges the world faces, economic, political and especially environmental with the recognition of global warming. The study (1985-2011) shows that The Economist's constructions of globalization and global warming contain an apparent paradox, and a fire wall was set between the two stories in the pages of the journal. It seems that the dominant Western ideology has not truly paved the way for the new challenges such as global warming.*

Keywords: *The Economist, globalization, global warming, paradox.*

УДК 316:902:930.1 ***О. Є. Кислий***

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЯК СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЧНА ПОТРЕБА: МАРКСИСТСЬКА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

У цій статті автор досліджує марксистську концепцію періодизації історії як одну з найбільш системних. Показує потребу її розгляду не апологетично й не нищівно критично, а в рамках пошуку можливих концептів розуміння трансформацій соціальної дійсності. Серед головних посилів статті – тези, що поняття суспільно-економічної формації можна розглядати як дотичне до теорії класів, що сучасні новітні дані про хід історії дозволяють виробити інші моделі періодизації історії на основі діалектики більш загальних перемін, ніж врахованих марксизмом.

Ключові слова: *формаційна періодизація, історична періодизація, класи.*

Пропонована тема дослідження має виразні гострі дискусійні «кути» у науці, а також справляє враження заідеологізованості, тому, найперше, будемо зважати на відомий методологічний посил, що не може бути вірною та теорія, яку не можна спростувати. Марксистська концепція періодизації історії в історіографії науки залишається однією з найбільш системних, є потреба її розглянути не суто апологетично й не критично, а в рамках пошуку можливих концептів для нової системної теорії. Широка дискусія щодо Марксового розуміння історії другої половини минулого століття, а серед історичних праць – недавня відома робота П.П. Толочко [Толочко, 2007, с. 104] на захист марксизму показують актуальність предметного обговорення проблеми періодизації історії загалом та марксистської формаційної концепції. Проте сучасні нам соціальні трансформації у переважній більшості країн світу чим раз яскравіше виявляють не історичну (емпірико-історичну), а саме соціологічну (теоретичну) проблему пошуку системності історичних трансформацій з урахуванням економічної складової як системної ланки змін. Себто, мова має йти про історичну вертикальну логіку соціальних процесів без ідеології прогресизму або, з іншого боку, просторових позаісторичних (не пов'язаних з системою загальноісторичних трансформацій) констант теорії цивілізаційного підходу. Нарешті, можна до певної міри вважати, що новітній світ-системний (підхід) аналіз (world-systems analysis) соціальних трансформацій став відповіддю на десистематизацію теорії соціології. Але цей аналіз наразі ще далекий від виповненої соціальної теорії, бо під системою розуміється не історична система у її об'єктивному пізнанні, а загальносвітовий підхід до аналізу певних наявних соціально-економічних станів, що може стосуватися і сучасності, і давнини. Причому, залишається питанням, чи можна «вкласти» усі епохи до найперших проявів глобалізаційних трансформацій капіталізму у системологічну модель, чи є стадіальність загальноісторичного процесу? Різноманітні модернізації відомої концепції «світ-система» Іммануїла Валлерстайна лише підкреслили потребу розробки сучасної соціологічної теорії загальних історичних трансформацій.

Далі, для подальшого викладу є потреба звернути увагу на ті загальні методологічні засади розуміння історії, що викладені більш широко автором цієї статті у попередніх роботах. По-перше, історія людського суспільства має початок і буде мати закінчення у своїй сутності відтворення життя як Homo sapiens. Відтворення життя на планеті на такій основі формує явище

історії, де найбільш загальним протиріччям є протиріччя між соціальним та природним. З історичного моменту переходу відтворенням соціального життя зі звуженим відтворенням населення (від початку минулого століття і до сьогодні) фактично людство вступає у свою завершальну фазу трансформацій. Тільки досліджуючи уповні явище історії, включно з її повним завершення ми можемо пізнати сутність соціального. Проблема не в тому, що немає законів історії, а в тому, що ми не можемо мати повноцінний об'єкт теоретичного соціологічного дослідження. Друге. Якби у реальній історії не було б діалектичних видозмін загального рівня, то не варто було б говорити про теорію історії чи соціологію як науку про суспільство. Інша справа, що на сучасному рівні соціологічних знань ми не в змозі ще пізнати «логіку» історії, незалежну від волі дослідників. Нарешті, третє. Враховуючи попередні посили, визнаємо, що загальна соціологічна теорія (модель) не може бути вірною навіть у першому наближенні, якщо вона не є діалектикою системних змін з урахуванням найновіших даних від початку становлення суспільства до сучасності. Така теорія має базуватись не на вихоплених з контексту окремих ідеях, а на узагальненнях економічної (демографічної), історичної, соціологічної наук [Кислий, 2005, с. 14]. Стосовно періоду завершення історії така теорія не буде науково доцільною та повною з огляду на сучасні потреби і можливості пізнання. Адже вона не надає раціонального, матеріалістичного, підкреслимо, розуміння трансформацій закінчення історії, або пост-соціальної наукової гіпотези.

Невдалі намагання у другій половині XIX ст. створити засади раціонального соціального управління, далі – загальна нездійсненність наживо марксистської теорії, очевидні помилки теорії відкритого суспільства останніх десятиліть на прикладі країн Заходу, Сходу, чи країн пострадянського простору включно з Україною, які окреслюють можливий шлях до пізнання. Ще яскравішими для майбутніх істориків та для сучасних соціологів стали події кінця минулого та цього року в Україні, як державі, що опинилась «на межі світів». Без комплексного соціологічного аналізу, у якому були б використані свідчення усіх історичних наук, включно з археологією, історією первісного суспільства та ін., – подібно до марксистського аналізу, – неможливо навіть у першому наближенні підійти до розуміння сучасних трансформацій, чи, скажімо, до проблеми системного відставання соціального розвитку на східнослов'янських просторах,

повернення «розвитку» при наявності умовно достатніх ресурсів як у давнину, так і нині.

Автор просить читача врахувати також ті його роботи, де вже викладено розуміння «докласової» (класової статевовікової) експлуатації як системного історичного явища, що знаходить продовження в майновій класовій експлуатації, а також де показано, що в традиційному суспільстві присвійного господарювання в принципі *була можливість* отримувати прибавочний продукт, а відтак перехід до відтворюючого господарювання не створив *можливість* отримання прибавочного продукту та творення класів та ін. [Кислий, 2005, с. 238; Кислый, 2013, с. 370]. Шерег досліджень другої половини XX ст. підводив до розуміння, що присвійне господарювання є самодостатнім, тоді як процес переходу до «сурової землеробської праці» [Салинз, 1999, с. 31-35] призвів до падіння середньої тривалості життя людини [Алексеев, 1972, с. 3-21; Шнирельман, 1986, с. 266; Кислый, 1990, с. 119-130]. За умов присвійного господарювання була можливість отримання додаткового продукту, проте не було такої потреби. Перехід до відтворюючого господарювання був результатом не чудових прогресивних досягнень, які привели до класотворення та подальшому прогресу, а результатом кризи присвійної економіки. Можливість соціальних трансформацій та потреба соціальних трансформацій дві ланки одного ланцюга відтворення життя або діалектичних змін суспільства.

У цих пошуках бачимо, що за теорією суспільно-економічної формації світовий історичний процес розглядається не як аморфний і однорідний, а як внутрішньо систематизований ряд якісно відмінних ступенів розвитку, підкреслимо, людського суспільства *загалом*. Порівняно з іншими схемами періодизації формаційну періодизацію відрізняє її системність (теорія поєднує економічну, соціальну і політичну сторони суспільного життя), діалектична внутрішня логіка, матеріалістичне розуміння історії, що дозволило розглядати суспільство не з ідеалістичних, а з наукових позицій. Тому можна звернути увагу на означення марксистської філософії історії (історичного марксизму) як «марксистського еволюціонізму» [Толочко, 2007, с. 15]. На рівні історії з цим можна погодитись, але розглядаючи історію періодизацій, філософію, соціологію історії, підкреслюємо матеріалістичну діалектику (у нашому випадку класично, з прийняттям законів стрибкоподібного переходу кількісних змін у якісні та заперечування заперечення). Наша мета – показати ті засади, історичні,

соціально-психологічні та особистісно-мотиваційні, що поряд з уже відомими в науці тезами про витоки марксизму привели до його створення, а значить показати й історичні межі одного з найбільш уживаного концепту марксизму – формаційного розуміння історії. Розгорнуті порівняння різних періодизацій, включно з Марксовою, та їхню критику з точки зору демоекономіки (демографічної соціології) залишимо для наступних публікацій.

Найбільші проблеми з точки зору схематичності «розвитку» суспільства у Марксовій періодизації викликають два періоди – створення класового суспільства і цивілізацій та розпаду класового суспільства. Матеріалістичній діалектиці за марксистською схемою у більшій мірі підвладне внутрішнє (а не початкове, і не завершальне) наповнення такої періодизації. По-перше, класові протиріччя не можуть бути головними на етапах становлення та прикінцевих трансформацій (розвитку) суспільства. Сутність більш загальних і фундаментальних протиріч та діалектика їхньої дії викладена в літературі [Кислий, 2005, с. 179-300; Кислый, 2013, с. 11, 213-332]. Далі врахуємо, що з самого початку період рабовласницького суспільства ніби розпадався на два відносно самостійних етапи – період давньосхідних цивілізацій і античність. К. Маркс та Ф. Енгельс вважали, що можна говорити про рабовласницьку стадію, що передує феодальній; але без особливих пояснень К. Маркс вводить також поняття «азіатський спосіб виробництва», що панував у рамках давньосхідних деспотій, і був, на його думку, першим способом експлуататорського державного ведення господарства. Відповідно і для тих відносин, що склалися в Стародавній Греції та Римі, він використовує термін не «рабовласницький», а «античний» спосіб виробництва.

В результаті дискусій, що відбувалися, головним чином, в 60-х та 80-х роках минулого століття, частина вчених відмовилася взагалі від сприймання рабовласництва як окремої формації (Е. О. Берзін, Л. В. Васильєв, Г. О. Мелікішвілі, Л. О. Сєдов, Й. О. Стучевський та ін.). Група вчених, переважно відомих сходознавців (І. М. Дьяконов, М. О. Дандамаев, В. М. Массон, В. О. Якобсон), які продовжували відстоювати традиційні погляди на рабовласництво як закономірний етап розвитку, все ж визнали, що принаймні в рамках давньосхідних цивілізацій рабська праця не набула значного поширення. На Сході, в Єгипті, Ассирії, Вавилоні «раби» (або ж державно-храмові працівники) використовувалися при потребах виконання

значних громадських робіт, головним чином, по зрошуванню земель, «носії влади експлуатували працю своїх співвітчизників державно-бюрократичними методами», а в цілому азіатський спосіб виробництв був дуже близький до феодального [Павленко, 1996, с. 70-76].

З іншого боку, навіть найбільш послідовні прихильники критики концепції рабовласницької формації все ж погоджуються з тим, що «рабовласництво як економічний уклад» отримало розвиток в античну епоху, коли «можливим було широке застосування рабської праці у виробничій сфері», при умові, що утвердження рабовласницьких відносин стимулювалося товарним виробництвом. «Природні умови Греції надавали можливість займатися землеробськими справами по вирощуванню злаків, оливок та винограду протягом майже всього року. Оскільки внутрішній ринок окремих міст був досить обмеженим, а одне одному вони майже нічого запропонувати не могли, тому що екологічне середовище та рівень економічного розвитку їх були досить близькими. Між тим розвиток мореплавства, знайомство з народами Західного Середземномор'я та Причорномор'я, які стояли на порівняно нижчому щаблі суспільно-економічного розвитку, відкрили перед еллінами неосяжний зовнішній ринок… Це, безумовно, стимулювало підвищення товарності відповідних галузей і відтак – використання у виробництві рабської праці» [Павленко, 1990, с. 131]. Хоча з певними наведеними тут поясненнями загальних економічних процесів не завжди можна погодитись, але попередні наші дослідження показують, що саме значна різниця в розвитку рабовласницьких відносин та рівень товарно-виробничих відносин тісно пов'язані з різницею в історико-демографічному становищі держав Сходу та античних держав [Кислий, 2005, с. 162, 172-178]. П. П. Толочко виступив на захист основних положень формаційної теорії, підкресливши, що «ні про яку жорсткість марксистської періодизації історії говорити не приходиться…К. Маркс та Ф. Енгельс ніде не стверджували універсальність виокремлених ними формацій або стадій для всіх народів світу». Він виступив з різкою критикою цивілізаційної схеми періодизації, як «новомодного захоплення», що у кращому випадку лише допоміжна до формаційної [Толочко, 2007, с. 16-29]. Отже, по-перше, з точки зору системології, окремі елементи системи мають емерджентні властивості. По-друге, усяка теорія потребує подальшого удосконалення, навіть центральна чи допоміжна до центральної.

Відомо також, що в процесі розробки своєї теорії суспільно-історичного процесу Маркс використовував різні критерії членування історії людства на етапи в залежності від потреб дослідження. Отже, можливо, якби перед ним не стояла потреба розробки теорії класової боротьби, себто вже в наш час, він розробив би й іншу періодизацію. Так, в роботі «До критики гегелівської філософії права» у якості наявних критеріїв висувається співвідношення громадянського суспільства і держави. Ці ідеї широко були використані в соціології в кінці XX – на початку XXI ст. Під цим кутом зору Маркс розрізняв древність, середні віки, новий час та демократію майбутнього. В «Економічно-філософських рукописах 1844 року» історія йому ввижається у вигляді процесу зародження, руху і відмирання історичних форм відчуження праці. Отже, з цього критерію він бачить найбільш логічний поділ історії – докласове, класове і безкласове (комуністичне) суспільства.

У «Німецькій ідеології», де продовжено дослідження економіки історичних змін, К. Маркс та Ф. Енгельс за основу членування історичного процесу беруть форми власності, які виражають різні степені суспільного розподілу праці: племінна, антична (общинна та державна), феодальна та буржуазна. В результаті цього дослідження показана невідворотність, як здавалося автору, комуністичної форми власності.

Сам К. Маркс вважав своєю головною метою дослідження економіки. У першій, власне, економічній своїй праці «До критики політичної економії» він формулює (у передмові книги) ще один критерій членування історичного процесу – спосіб виробництва матеріального життя. У якості прогресивно змінюваних етапів суспільного розвитку він називає азійський, античний, феодальний та буржуазний способи виробництва. Вперше азійський спосіб виробництва згадується в переписці Маркса та Енгельса 1853 р. [Маркс, Т. 28, с. 174-267], далі – в статті «Британське володарювання в Індії» [Маркс, Т. 9, с. 130-136]. Але сутність азійського способу виробництва він намагається розкрити саме в економічних рукописах, формуючи положення, що «…азійський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний способи виробництва можна відмітити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації» [Маркс, Т. 19, с. 7]. Зведені економічні рукописи Маркса були опубліковані лише посмертно, а економічні його дослідження загалом знайшли результативний вираз у «Капіталі». Те, що Маркс звертався до азійського способу саме в основі-основ своєї праці – економічних дослідженнях, показує, що це було не випадково. Просто у дискурсі інших

тем, і особливо головної лінії класової боротьби пролетаріату, азійський спосіб виробництва залишився не розкритим, а ленінська традиція його ігнорування і спрощення теорії задля імплементації її у російську дійсність, як і всяке спрощення, стала вигідною для наслідування, хоча зважимо також на відомі в СРСР дискусії 20–30-х та 60-х рр. За нашою думкою, нерозвиненість початкових етапів історичної періодизації у Маркса трапилася тому, що його роботи були власне не теоретико-історичними, він не мав на меті строго слідувати завданню історичного дослідження, його метою була апологетика робітничого класу, політика та політична боротьба робітничого класу, звідси – декларування умовної щодо історії людського суспільства тези, що «історії усіх суспільств, що існували до сих пір» – це класова боротьба, а головним протиріччям були класові протиріччя (1848 рік, «Маніфест Комуністичної партії» та ін.). Тільки після смерті Маркса у 1888 р. Ф. Енгельс пояснить та подасть ці позаісторичні (або такі, що не враховують концепт історизму), повторювані неодноразово твердження *у якості розуміння тільки* періоду історії з часу розкладу первісного суспільства [Енґельс, 1964, с. 351], точніше, класового суспільства. Відтак, як історики чи соціологи маємо визнати, що праці Маркса не могли не бути тенденційними у допустимому розуміння тенденційності, зважаючи на час їх написання. Другий тут проміжний висновок, що напрошується, це можливі порівняння методології соціологічного дослідження Маркса та творців сучасного цивілізаційного підходу: і там, і там є історичні та неісторичні народи де-факто, хоча така даність завуальована «псевдогуманістичними» посилами як то інтернаціоналізм чи можливість мати безкінечне число рівноцінних «великих» цивілізацій у залежності від зростаючої потреби існуючих націй чи навіть етносів; і там, і там загальний хід історичного розвитку обмежено ідеєю цивілізації.

Досліджуючи розвиток періодизацій історії узагалі, повинні і відносно Марксових праць поставити питання, що спонукало автора до наукової творчості характерного, яскравого напрямку, аналогічно до того, як досліджуючи, наприклад, «Історію» Фукідіда, його незалежність у прагненні до «точного знання» враховуємо, що той походив із знатної, заможної родини, як стратег брав участь у Пелопоннеській війні, творив в період т. зв. давньогрецького «відродження» та ін.

Відомо, що в історіографії науки стосовно джерел марксизму у цілому, посилаючись на В. І. Ульянова [Ленин, Т. 23, с. 40-48] називають три

складові частини марксизму – німецьку класичну філософію, англійську (буржуазну) політичну економію і французький утопічний соціалізм. Проте, щодо марксистської філософії, суть якої «є матеріалізм», В. І. Ульянов називає, найперше, французький матеріалізм XVIII ст., на якому «Маркс не зупинився», а «збагатив… надбанням німецької класичної філософії, особливо системи Гегеля, яка у свій час привела до матеріалізму Фейєрбаха. Головне з цих надбань – діалектика, себто учення про розвиток...». Маркс певним чином використав вчення Гегеля, але викинув суть його ідеалістичної діалектики, прив'язаної до розвитку духу, втілюваного в конкретний, свій народ. Маркс з одного боку критикував гегельянство, а з іншого виступає проти розповсюдженого в Германії того часу зневажання філософії Гегеля, об'являє пізніше (в передмові до другого видання «Капіталу») себе його учнем [Маркс, 1960, с. 12-22]. Сам термін «діалектичний матеріалізм» Маркс не використовує, але розуміння розвитку, єдності та протилежних видозмін у розвитку не міг не взяти (в супереч думці традиційних історіографів, починаючи з Ульянова) у подвижників матеріалістичного розуміння природи, яке хоч і не достатньо розроблено у філософії, але давало чіткі орієнтири: матерія – це вічна, не зникаюча у часі та просторі сутність, яка змінює свої форми. Не можна допустити, що Маркс не уважно читав роботи Гегеля, особливо відомий уривок про єдність бруньки та квітки і заперечення квіткою бруньки. З огляду на досягнення природознавства XVIIIст., образ не випадковий, навіть якщо наші подальші приклади систематизації та діалектики природи будуть вибіркові. Ще дід Чарлза Дарвіна – Еразм Дарвін написав книгу, у якій висловив здогадку, що життя виникло з первісних світів, а все живе походить від однієї білкової структури. Чарлз Лайель стверджував, що гірські породи не є результатом потопних відкладень, а результат природних змін. Паризький природознавець Жан-Батист Ламарк багато років вивчав безхребетних і дійшов висновку, що вони розвинулись одні від інших: за Ламарком, один вид еволюціонує в інший через розвиток ознак, вигідніших для пристосування в природному середовищі. Використані Марксом назви «класи» та «формації» щодо суспільства також озвучують внутрішню, глибинну тяглість теорії до кращих розробок систематизації та розвитку живої і неживої природи. Ним наукова та матеріалістична діалектика природи була перенесена на діалектику суспільства. Значно пізніше (1888 р.) Енгельс скаже, що думка про визволення пролетаріату «від усякої

експлуатації, гноблення, класового поділу і класової боротьби повинна для історії мати таке ж саме значення, як для біології мала теорія Дарвіна» [Енґельс, 1964, с. 351]. Саме так висловився Енгельс, а переінакшення його думки щодо порівняння марксистської та дарвінівської теорій, до якого завжди вдаються, є поправкою марксизму з бажанням подальшої його систематизації, у якій класова боротьба займе історично належне місце[1]. Як зазначено, у класиків марксизму є багато висловлювань, у яких вони як історію в цілому, так і власну теорію редукують до історії класової боротьби і світового значення класової боротьби. Отже, якимсь дивним, невідміченим в історіографії марксизму чином, саме класова боротьба, а точніше боротьба пролетаріату, асоціюються з діалектикою розвитку у цілому. Підтвердження тому знаходимо у відомому листі Маркса до близького товариша і члена Союзу комуністів Й. Вейдемеєра від 5 березня 1852 р., де принципово підкреслюється: «Стосовно мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та що я відкрив їхню боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало в доведенні наступного: 1) що існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва; 2) що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату; 3) що ця диктатура сама складає лише перехід до знищення усяких класів і до суспільства без класів» [Маркс, Т. 19, с. 424-427].

Як бачимо, тут прямо йде мова про ту Марксову періодизацію історії, яка подана ще в 1844 р. в «Економічно-філософських рукописах»: 1) докласове суспільство; 2) класове суспільство, яке завершується диктатурою пролетаріату; 3) безкласове суспільство. Причому, оскільки формаційна періодизація за висновками більшості сучасних вчених – і прихильників, і критиків Маркса – так і залишилась Марксом та марксистами не уповні допрацьованою (П. П. Толочко, Ю. В. Павленко), у всякому разі дещо проблемною (а якщо точніше, вона була тільки «підсобною» у Марксовому

[1] «Протягом майже 40 років ми висували на перший план класову боротьбу як безпосередню рушійну силу історії, і особливо класову боротьбу між буржуазією та пролетаріатом як могутній важіль сучасного соціального перевороту; тому ми ніяк не можемо йти разом з людьми, котрі цю класову боротьбу намагаються викреслити із руху» [Маркс К., Энгельс Ф. Т. 19., с. 175].

вченні, бо саме значення класової боротьбі для марксистів було системним у розумінні історичного розвитку), то варто уважніше придивитись до цієї трьохчленної марксистської періодизації. В. І. Ульянов писал в 1913 г.: "Головне в ученні Маркса це – вияснення всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як творця соціалістичного суспільства" [Ленин, Т. 23, с. 1].

Тепер значно легше шукати витоки Марксового розуміння періодизації історії і його ж розуміння закономірностей історичного розвитку. Історик, професор Роман Шпорлюк з посиланням на різних відомих дослідників творчості Маркса пише, що вперше той згадує пролетарський клас у роботі «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844 р.), вважаючи що цей клас має діяти як визвольна суспільна сила [Шпорлюк, 1998, с. 49-68].

Ще на початковому етапі формування своїх філософських і політичних поглядів Маркс твердив, що його критика сучасного суспільства була не результатом філософських узагальнень та міркувань, а навпаки – продуктом безпосередніх спостережень реального життя (про це він сам писав у приватному листуванні). Ця критика не потребувала відповідної філософської чи будь-якої іншої надбудови, вона була логічним результатом його власних спостережень повсякденного життя, мала суто емпіричний характер [Маркс, с. 350].

Такі спостереження Маркса, безумовно, винесені з дитинства. Ще тоді, без сумнівів, Маркс звертає увагу на гноблених, вважає можливими такі зміни, що приведуть до світлого майбутнього, до ліквідації гноблення та несправедливості. Безумовно, з усвідомлення себе у навколишньому світі Маркс, ще будучи дитиною, найперше відчув несправедливе ставлення до євреїв, суспільне відчуження до них. Відношення Маркса до пролетаріату як до месіанського суспільного класу повністю співпадає з тим, як розумілося європейськими євреями єврейство в історії: 1) це пригноблений прошарок суспільства, що має надзвичайну значиму попередню історію, його вибраність історична (божественна); 2) у цій передній історії криється велика сила поступу та невідворотність майбутнього: гнобителі надають гнобленим історичні козирі та безумовні преференції до визволення, бо така доля-заповіт з Богом, або закономірність розвитку; 3) цей прошарок суспільства має право під час визвольних змагань на насилля, зайняття чужого, бо так звершиться істинне, невідворотне велике майбутнє.

Відомо, що батько Карла Маркса – Гершель (Генріх) Леві Маркс, потомок трірських родовитих рабинів, коли хлопчику було 6 років, прийняв

разом із сім'єю протестантизм аби не позбутися звання судового радника. Це насилля над особистістю у дорослому віці Карл не захоче заперечити протестом повернення до віри предків, бо знайде сублімації єврейства численні виправдання, що відомо і зрозуміло, у своїй теорії. Але сублімація єврейства ніколи не буває у євреїв-особистостей повною, бо єврейство не може бути особистісним явищем, – в результаті маємо продуценти космополітизму, месіанства перенесеного на інші суспільні якості, приклади щирої допомоги з боку євреїв гнобленим та ін. В сучасному «Коментарі до єврейського Нового Заповіту» читаємо: «Єврей-християнин може сказати: «Я називаю себе християнином, так як я увірував в Ісуса Христа, мого Спасителя і мого Господа, і я повинен бути вірним найперше йому та його Церкві…, тим не менше я народився євреєм, і помру євреєм…» [Стерн, 2004, с. 364].

Було б невірним щодо наукового дослідження не назвати тут ім'я одного з перших німецьких соціалістів – Мойсея Гесса (1812-1875 рр.), засновника вульгарного комунізму та соціалізму, критикованого Марксом, власного та енгельсового вчителя. Маркс мав з Гессом спільні проекти під час праці у кельнській «Рейнській газеті», називав його другом і «багатолітнім союзником» (з листа Маркса вдові Гесса, квітень 1875 р.), про Енгельса після зустрічі з ним він пише Ауербаху: «…залишив мене зверхревностним комуністом». Гесс був лідером руху «істинний соціалізм», що являв собою *синтез ідей* німецького ідеалізму, французького утопічного соціалізму і етики Л. Феєрбаха. У своїй першій книжці «Священна історія людства, написана юним послідовником Спінози» (1837 р.) Гесс вже намагався поєднати гегелівську тріаду розвитку суспільства з пантеїстичними уявленнями про Бога, запозиченими у Баруха Спінози. Але ж що означає Бог саме для Гесса? Звернемося до необхідних нам аналогій з Марксом, що дозволяють висвітити тему: «Наша релігія (іудаїзм), – пише Гесс у виданій в 1862 р. книжці, – має своєю висхідною точкою ентузіазм раси, яка з моменту своєї появи на авансцені історії передбачала кінцеву мету людства, і якій було дане передчуття месіанського часу… Наш Бог, не що інше, як людська раса, об'єднана любов'ю. Шлях до досягнення такої єдності – соціалістична революція, у якій десятки мільйонів будуть замучені та знищені» (Гесс М. Рим и Иерусалим, Тель-Авив, 1979). «Коли марксисти, – писав відомий російський філософ О. С. Панарін (1940-2003), – протиставляли буржуазну формальну логіку великій пролетарській діалектиці, то, можливо, тільки

батьки-засновники вчення усвідомлювали, що джерела такого протиставлення висхідні до драми стародавнього Ізраїлю» [Панарина, 1999, с. 81].

Історія показала, що як претензії євреїв на вибраність у всьому світі загалом (що, певно,має аналогії у нацизмі), так і претензії на особливу місію пролетарів з обов'язковою їх диктатурою не виправдались у тих країнах світу, які розвивались системно, без знищення попередніх матеріальних та духовних досягнень. У світовій історії робітничий клас грав не меншу, і не більшу, роль у зміні типів експлуатації, ніж інші гноблені класи. Якщо ж вважати за потрібне все таки говорити про системну роль якогось суспільного класу у зміні типу самовідтворення життя на протязі історичного розвитку загалом, чи просто зміни типу експлуатації, а також про роль у виникненні іншого, ніж у минулі тисячоліття способу експлуатації ресурсів у цілому, то таким класом треба назвати вчених. Хоча вони і не ходять натовпом на роботу, не читають колективно заданих текстів, отже, їх важко організувати на революцію, проте створюють у посталому суспільстві валову частку прибутку, часто залишаючись найменш захищеними у соціальному вимірі, навіть за Марксом експлуатованими з відчуженням необхідного продукту[2]. Але з вказаної причини їхнє становище марксистів та вчених-марксистів, що мусили б розвивати вчення, менш за все цікавить. Дивно, що вчені – історики, соціологи та ін. так наполегливо не бачать своєї ролі в історії, щораз повертаючись до теорії про роль колишнього гегемона-пролетаря. Доповнимо, що відомий російський вчений С. П. Капіца в останніх своїх працях поділяв історію на дві частини – до демографічної революції, основа якої інтелектуально-індустріальна складова відтворення соціального життя, та після [Кислый, 2013, с. 11].

А тепер у нашому дослідженні включимо зворотній відлік та перевірку доведення. Якщо якась нація чи клас є вибраними, то мусять бути народи та класи «недостойні» історії. Згідно з прямими (бо такі народи названі, проте для нас це не суттєво) спостереженнями фундаторів марксизму так воно і є. Енгельс розвинув гегелівський концепт про неісторичні народи в дусі революційного радикалізму, диференціюючи нації на «революційні» та «контрреволюційні». Він прямо порівнює у такій дилемі народи та класи: "В

[2] «…користування неоплаченою працею інших людей…», – просто й зрозуміло писав В. Ульянов [Ленин, Т. 23, с. 41-42].

найближчій світовій війні з лиця землі щезнуть не тільки реакційні класи та династії, але й цілі реакційні народи. І це також буде прогресом» [Маркс, Т.6, с. 175-186]. Російський соціолог та політолог С. Г. Кара-Мурза пише: «За такої перспективи ці народи, природно, стають не просто пасивними у відношенні історії, вони, у відповідності з концепцією Енгельса, просто *змушені* бути контрреволюційними. І хоча таке їх відношення до революції, яка загрожує народам загибеллю, варто було б вважати зовсім розумним та виправданим та воно повинно викликати у *гуманістів* співчуття, Енгельс подібний сентименталізм відкидає» [Кара-Мурза, 2008].

Далі Кара-Мурза зауважує, що не свобода чи справедливість займає головну позицію у марксизмі, а прогрес як приріст добробуту Заходу. І, нарешті, є вірним висновок вченого, що Енгельс при потребі відкидає класову риторику і представляє історію як «боротьбу народів», ввівши натуралістичне поняття «життєздатності» на рівні соціал-дарвінізму. Чи так вже й дивно, що така доктрина виявилася потрібною у якості застереження народам, що мусять бути знищені без застережень?

У підсвідомості Маркса, з огляду на його природні задатки, розуміє він це сам чи ні, проста людина, робітничий клас стає лише маніпулятивною технологією. Відкинемо етнічні пристрасті і зробимо висновок з наведених порівнянь щодо періодизації історії. Правий П. П. Толочко, що не може йти мова про універсальність формаційної періодизації у зв'язку з реаліями історичних трансформацій. Крім того, універсалізм у марксизмі зліквідований світоглядними установками класиків цього вчення.

Марксизм та марксистська періодизація як футурологія найбільше цікавлять сучасних політиків та управлінців в період економічних криз. Так 20 лютого 2009 року у Колумбійському університеті (Центр «Капіталізм та суспільство», США) відбулася конференція «Emerging from the Financial Crisis» за участю провідних аналітиків, економістів та фінансистів з проблемних питань розвитку в умовах економічної кризи. Там розгорілася дискусія про можливість «полівінь» за Марксом, особливо коли за прогнозами збанкрутують світові банки і відбудеться їх націоналізація, а потім перехід до комунізму. Така дискусія свідчить про відсутність солідних розробок з соціології щодо системності суспільних трансформацій. Закордонні вчені забули, що неодмінним елементом розвитку за Марксом є «звільнення праці» і знищення приватної власності, конкуренції. Історичне «звільнення праці» суперечить реаліям необхідності збільшення

продуктивності праці для перемоги нового суспільного ладу за вченням тих самих марксистів, тому без насилля, самочинний та поступовий перехід до комунізму навіть в умовах кризи в розвинених країнах ринкової економіки неможливий. Сам Маркс, характеризуючи свою концепцію як «матеріалістичне розуміння історії», акцентував увагу на тому, що ключем до розуміння ходи історії є виробнича діяльність, її історична розвиненість. Отже, він очікував, що пролетарська революція, яка буде знаменувати настання третього етапу всесвітнього історичного розвитку пройде, найперше, у розвинених країнах Західної Європи. Лише деякі країни (Великобританія, США) змогли б таку революцію провести не насильницьким шляхом. Хоча Маркс і допускав, що в Росії, як виняток, каталізатором перемін може бути традиційна селянська община, проте суть незмінна – саме індустріальні країни найбільш готові у сенсі історико-матеріалістичного розвитку до революції. Але так не трапилось. Одна з версій – капіталісти врахували досвід Росії. Але тоді зникає системність та достовірність істмату як науки. Так воно і є, бо причина того в іншому. Справа в тому, що у розвинених країнах, що пройшли певну стадію демографічного переходу, пов'язаного з промисловою революцією чи/та індустріалізацією, зникає демоекономічний потенціал пролетарських революцій. Недолік Маркса не у тому, що він занадто матеріалістично-економічний, як вважається, а в тому, що він не міг бути у достатній мірі таким, особливо історично-матеріалістичним. Він не міг знати більш загальні закони, ніж ті, що слідували із знань про ідеалізований гуманістами прогресивний розвиток суспільства, а саме ті, що виявляються у результаті нових досягнень технологій та матеріального виробництва, вивчення демоекономічних трансформацій з найдавніших часів (О. Є. Кислий, С. П. Капіца). Для нього пролетарі залишились романтичними борцями за майбутнє усього людства (читай: майбутнє лише західноєвропейських країн), а не реальним демоекономічним, плинним в історичній своїй значимості прошарком, котрий буде змінено іншим, таким, що відіграє ще більш значну роль у суспільному виробництві разом з принципово новим відношенням до ресурсів та їх експлуатації. Розуміючи експлуатацію найбільш широко, ми мусимо погодитись з її історичністю доти, доки існує суспільство [Кислый, 2013, с. 55]. Суспільство виникло разом з необхідністю змагання у формі соціальної експлуатації, і її зникнення буде означати зникнення суспільства. Перша логічна помилка марксово-енгельсової

системи історичної періодизації була в тому, що вони умовно та гіпотетично виокремили етап первісного комунізму, безкласового суспільства, начебто без експлуатації. Проте, прийнявши до уваги тільки класи, породжені майновою нерівністю, що стала до потреби при зародженні державного управління суспільством, вони з логіки необхідного дослідження усякої експлуатації виключили більшу частинну людської історії. Якщо то «клас» у визначенні системному, то чому у систематизації і періодизації історії він не об'єднує тотожні сутності від початку історії? Якщо то випадкова назва, то тоді мусили б знайти іншу логіку і термін. За нашою думкою, назву «клас» маємо залишити для дослідження періодизації усього людського суспільства [Кислий, 2005, с. 261-271]. Так у Маркса трапилось тому, що його періодизація історії ідеологічно спрямована, вона прив'язана до ідеї «визволення праці» місіонерським «класом» пролетарів. Формаційна марксистська періодизація також стала заручником ідеї поділу суспільства на класи, довелося під цю ідею вводити вузьку діалектику зміни класів, що не є таксономічним рядом у розвитку усього суспільства. Як же бути з експлуатацією, що начебто заважає продуктивній праці безпосереднього виробника матеріальних благ? Адже саме так у матеріалістів-системників мусить стояти питання з позицій марксистської політекономії замість прокламації революційного «визволення праці» пролетарів без наукових розробок конкретних чинників, що будуть знаменувати шлях до більш високої продуктивності праці за нового суспільного ладу. Проблема, звісно, не в експлуатації самій по собі у вигляді відчуження додаткового продукту. Експлуатація має історичні не класово значимі форми, а демоекономічно значимі форми. Тільки історично сучасні, виправдані та адекватні даному етапу розвитку виробничих сил форми експлуатації під час організації суспільного виробництва можуть бути виправдані та дати стабільний результат, дійсно вищу продуктивність праці, а не вищий рівень потогону, чи «більшу кількість» (sic! - ось як легко було одним терміном погодити марксизм і рабовласницьку експлуатацію в СРСР) «продукції за одиницю виробничого часу». Усі інші, «минулі» форми експлуатації, до яких би високих технічних результатів, індустріалізації та ін. вони не привели, дадуть врешті-решт від'ємний результат.

Як же з урахуванням формаційної періодизації розуміти період існування СРСР? Хоча Маркс неодноразово підкреслював, що не має намірів писати «рецепти для кухні майбутнього», проте прогнози довелось робити, бо без

них зникала цінність вчення. Виходячи з тих модельних допусків, які Марксом були закладені у його періодизацію історії, розуміння її ходи, ним були спродуковані помилки розуміння майбутнього, а тим більше помилки були зроблені його наступниками спочатку у революційному запалі, а потім в умовах захисту завойованого. «Між капіталістичним суспільством та комуністичним, прогнозував Маркс, – лежить період революційного перетворення першого у друге. Цьому періоду відповідний і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» [Маркс, Т.19, с. 9-32]. Ми вже знаємо, що ніякої диктатури пролетаріату саме в тих країнах, де вона мусила очікувано бути згідно вчення, не було. Була найжорсткіша диктатура в СРСР, спрямована у найбільшій мірі проти самих же трударів та експлуатованих, бо Маркс всупереч своєму вченню все ж зауважив, що на основі російської селянської общини можна буде побудувати соціалізм. І якщо в країнах розвиненої ринкової економіки вдалося побудувати соціалізм з «людським обличчям», то пролетарська диктатура в СРСР стала умовою повернення до жорстокої експлуатації минулого – однозначно рабського та феодального типу (у роботі «Про державу» В. Ульянов написав, що феодалізм в Росії нічим не відрізнявся від рабовласництва). Прикриттям же цієї експлуатації стало вчення про «класове» суспільство, яке допускало історичний етап побудови «безкласового» суспільства. Демоекономічні здобутки мільйонів людей услід за хибною логікою філософів, соціологів майбутнього, періодизаторів історії були викреслені з потенціалу націй – росіян, українців, євреїв, німців та ін. Ми показуємо тут уважному читачу, що не говоримо про мільйонні людські жертви «кухні» знавців рецептів майбутнього. Ми говоримо тільки про той демоекономічний потенціал, що, допустимо, витрачається в таких масштабах лише в умовах дикої природи (але тоді це не демоекономічний потенціал), або в умовах світової війни епохи самовідтворення народонаселення з розширеним кількісним приростом населення. Відмова від капіталістичного напрямку розвитку, від конкуренції з кращими зразками світового виробництва в СРСР фактично підтвердила висновок Маркса про неісторичність східних слов'ян.

У Росії не тільки з виникненням ринкових відносин та зачатків капіталізму, але й раніше, йшла гостра боротьба старого типу відтворення життя та нового. Кращими людьми країни після ряду європейських буржуазних революцій вона сприймалася як боротьба передових сил за

свободу, рівність, подолання пережитків кріпосництва, причому було зрозуміло, що нові тенденції, закономірно виникаючи не на пустому місці, щоразу надовго були переможені реакцією. Боротьба загострилася в кінці XIX - на початку XX ст., коли виріс додатково рівень капіталістичної експлуатації у цілому. Тепер ідеї марксизму для багатьох виглядали не просто як передові, а такі, що несуть потенційну свободу подібно до минулих революцій в Західній Європі, і навіть більше – знищення усякої неправди, настання ери комунізму, подібно до первісного комунізму, коли не буде експлуатації і відчуження експлуататорами чи експлуататорською державою додаткового продукту. Перша світова війна до межі загострила протиріччя, країна могла перестати існувати і значна її частина могла піти західним шляхом. Проте можливості екстенсивного розвитку на теренах Росії ще не було вичерпано. Тому найбільш передові, найбільш демократичні ідеї стають підпорядковані рівню розвитку базису у цілому, стану ресурсів та економіки. У цій ситуації Ульянов, та керована ним пролетарська партія РСДРП, під гаслами марксизму рятує від остаточного краху і продовжує в іншому «класовому»[3] оформленні стару систему експлуатації, що базувалася на рабсько-феодальних відносинах. Західні та релігійні російські філософи потім скажуть, що було порушено духовні засади розвитку, бо переміг матеріалізм, індустріалізація, колективізація як приклади бездуховності. Для нас є безумовним: 1) на коротких проміжках часу історичний час може бути затриманий (умовно) у своїх трансформаціях; 2) розвиток будь яких найновіших технологій, отриманий за рахунок старого, минулого для передових країн-сусідів рівня експлуатації ресурсів не є визначальним для майбутніх трансформацій, як правило, з приходом можливості нового рівня експлуатації він не буде використаний, і набуті продуктивні сили пропадають марно.

Висновки. І ось ми опиняємося в ситуації, коли поняття суспільно-економічної формації (системне, широко і успішно використовуване, хоча, з іншого боку, й нищівно критиковане різними дослідниками) можна розглядати як дотичне до теорії класів. Така ситуація, загалом, не дивна. У науці найкращі досягнення зроблені не як спеціальні розробки, а як дотичні, такі, що слідували за іншими, що здавались спочатку більш вагомими.

[3] «А що є класи взагалі? Це те, що дозволяє одній частині суспільства привласнювати собі працю іншої» [Ленин, 1920, Т. 41, с. 310].

Загалом формаційна теорія з точки зору системності історії з моменту становлення людського суспільства до його завершальних трансформацій не допрацьована. Сучасні новітні дані про хід історії дозволяють виробити інші моделі періодизації історії на основі діалектики більш загальних перемін, ніж врахованих марксизмом. Як критикам Марксової періодизації, так і, очікуємо, майбутнім її розробникам треба пам'ятати, що будь-яка періодизація історії є лише моделлю, схемою, що можуть використовуватись фахівцями-істориками, а не самою історією. Тому, якщо тільки немає мети знищити політичного противника, немає й сенсу історикам-науковцям «критикувати» опонентів до повного знищення їхньої думки.

Д ж е р е л а:

Алексеев В.П. Палеодемография СССР // Советская археология. – 1972. – № 1.

Енгельс Фрідріх. Передмова до англійського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1888 року // МарксК., ЕнгельсФ. : Твори. – Київ : Вид-во політичної літератури України, 1964.

Кара-Мурза С. Г. Маркс против русской революции, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading-lib.org/book.php?book=145404].

Кислий О. Демографічний вимір історії. – Київ : Арістей, 2005.

Кислый А. Е. Соотношение численности полов: экономические потребности и традиции // Демографические исследования. – Вып. 19. – Київ : Институт экономики АН УССР, 1990.

Кислый А. Система начал, трансформаций и завершения истории. Аннигиляция человека, истории, культуры. – Київ : Скиф, 2013.

Ленин В. И. Вульгарный социализм и народничество, воскрешаемые социалистами-революционерами // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 7.

Ленин В. И. Исторические судьбы учения Карла Маркса // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 23.

Ленин В. И. Три источника и три составных части марксизма // Ленин В. И. Полноесобраниесочинений. – Т. 23.

Ленин В. И. Задачисоюзовмолодежи (Речь на III Всерос. съезде Рос. Ком. Союза Молодежи 2 окт. 1920 г.) // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 41.

Маркс К. Письмаиз «Deutsch – Französische Jahrbücher». Маркс Руге // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 1.

Маркс К. Британское владычество в Индии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 9.

Маркс К. Критика Готской программы // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 19.

Маркс К. Капитал: Т. 1. – Москва : Политиздат, 1960.

Маркс К., Энгельс Ф. Циркулярное письмо Л.Бебелю, В.Либкнехту и др. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 19.

Маркс К., Энгельс Ф. Письма // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 28.

Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. – Москва : Политиздат, 1977.

Павленко Ю. Історія світової цивілізації. – Київ : Либідь, 1996.

Павленко Ю. В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан // Археологія. – № 4. – 1990.

Салинз М. Экономика каменного века. – Москва : ОГИ, 1999.

Стерн Девид. Комментарий к еврейскому Новому Завету. – Москва : Силоам, 2004.

Толочко П. П. Археология и древняя история (В защиту исторического марксизма). – Київ : Академпериодика, 2007.

Философия истории: Учебное пособие / Под ред. проф. А. С. Панарина. – Москва : Гардарики, 1999.

Шнирельман В. А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов, собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – Москва : Наука, 1986.

Шпорлюк Роман. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – Київ : 1998.

Энгельс Ф. Борьба в Венгрии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 6.

O. Kisly. Periodization of History as a Modern Sociological Needs: Marxist Periodization.

In the article author examines the marxist concept of periodization of history as one of the most systematic.Shows the need to considerate this concept not apologetically or devastatingly critically, but to research in the search of possible concepts for its improvement. Among the main conclusions of the article - the thesis that the concept of social and economic structures (orders) can be considered indirectly to the theory of classes, and the latest data on the course of history allow to develop other models of historical periodization based on dialectics broader changes than those who considersmarxism.

Keywords: *formational periodization, historical periodization, classes.*

УДК 316.347 ***V. Bohatyrets***

ETHNICITY AS A VITAL PART OF THE VERNACULAR MILIEU

The body of the article goes on to discuss the problem of ethnicity, as a political, social and cultural entity, persisting in Europe. It is an essential part of the vernacular milieu, especially in closed rural communities anchored in a specific language and culture where no other identity could be contemplated. Ethnic identity presents a person's stance in the society. There is no way in which people can act or speak from the margins or reflect on their own experiences unless they come from some place, have some history or have certain cultural traditions. Ethnic identity establishes and structures social relationships and maintains an order in society. However the negative aspects have often been emphasized in such a way as to suggest that discrimination and intolerance are normal occurrences. Significantly, these differences can take on a social meaning of hierarchy leading to a conflict when split groups fail to negotiate. In such cases, the imbalance of power, not the racial or ethnic differences per se, is the underlying cause of the conflict.

Keywords*: ethnicity, identity, public policy, race, nationalism, modern politics, political, social, cultural community.*

The transition to democracy is a slow-moving and frail process. The advance of practical and rigorous public policies that are relevant, acceptable, and inclusive isvigorous for the democratic systems establishment. Such policies are reckoned to be pursued by citizens and supported by governments. To achieve this goal, initiatives must also overcome entrenched nativist attitudes if they are to be truly deep-rooted in the community. The issue is how to articulate and deliver such policies that will underpin the putting in the democratic ideal and which address the contexts unique to the countries undertaking this process.

Many key terms in the interpretative social sciences and history – «ethnicity», «race», «nation», «citizenship», «democracy», «class», «community», and «tradition», are equally categories of social and political practice and analysis. The «categories of practice», let's say, «native», «folk» or «lay» categories – are considered the ones of everyday social experience, developed and deployed by ordinary social actors, as distinguished from the experience-distant categories used by social analysts. [Geertz, 1983, p. 57]. The basic contrast goes back at least to

Durkheim's Rules of Sociological Method, which criticized the sociological use of «pre-notions» or lay concepts that have been created by experience and for it. [Durkheim, 1964].

It's preferable to use the expression «category of practice» to the alternative, for while the latter imply a relatively sharp distinction between «native» or «folk» or «lay» categories on the one hand and «scientific» categories on the other, such concepts as «race», «ethnicity», or «nation» are marked by close reciprocal connection and mutual influence among their practical and analytical uses [Wacquant, 2004, p. 222-223].

This paper aims to demonstrate that ethnicity, as a political, social and cultural entity, persists in Europe. It is an essential part of the vernacular milieu, especially in closed rural communities anchored in a specific language and culture where no other identity could be contemplated. People gain powerful community solidarity from such situation; for example, it might help the Ukrainians to survive in often hostile environment, reflecting a generally negative image. Yet this survival mentality is hardly in keeping with modern Europe: human rights' equality is a basic requisite for progress to EU membership and the security that follows in its wake.

According to Oxford dictionary ethnicity is «The factor state of belonging to a social group that has a common national or cultural tradition the interrelations hipbetween gender, ethnicity, and class» [oxforddictionaries.com].

Ethnicity is an important issue in the modern world. In each nation state some groups stand aside from the mainstream [Horowitz, 1985] and seek power sharing and influence as part of the tension between the global and the local [Rothschild, 1981; Rupasinghe and Tishkov, 1995]. Now here in Eastern Europe is the nation state ideal achieved whereby compact nations are contained neatly within their respective territorial cradles [Yevtukh, 2009; 2012, p. 57-61]. It is extreme ethnic diversity that is invariably highlighted as characteristic of Eastern Europe in contrast to them or homogeneous societies of Western states. Ethnicity has been widely perceived as a source of stress rather than cultural enrichment [Kovacs, 1991, p. 37-41], if human resources are to be effectively harnessed for growth and prosperity this constraint has to be overcome. Ethnic issues maybe over-dramatized as a result of recent well-known cases of flagrant discrimination and even genocide resulting from states and minorities beingin conflict[Poulton, 1994]. While modern Western society has been regarded as the inevitable evolutionary outcome, [Rostow, 1961] however, other cultures must not be

forgotten [Bloom, 1987]. Resistance from the periphery to any imposition of European culture will remain, with all its problematic implications [Glenny, 1999].

Issues of race and ethnicity dominate the academic discourse of many disciplines, including the field of multicultural education, and the socio-political arena. Heightened interest in these issues is in response to the demographic reality of increasing racial and ethnic diversity in the whole globe [Yash, 2000; Unander, 2000; Peter, 1999; Dragunskii, 1995].

In terms of the above-mentioned, Dragunskiidiscusses the ethnic categorization and marginalization central to the Soviet Union's state building ideology. After Soviet Union's economic and political ideology declined, its breakup was not led by ideological conflict but by ethno-territorial conflict. According to the researcher, conflict tensions are divided primarily on ethnic lines as a result of the Soviet Union's own ethnic policies and categorizations.

John R. Bowen challenges the common, popular notion that many international ethnic conflicts are age-old problems of cultural and ethnic differences which can never be cured. Instead, the author focuses on examples in Yugoslavia and Rwanda to demonstrate how colonial and post-colonial states create ethnic categorization and division for economic and political purposes [Bowen, 1997].

Significantly, ethnicity is the use of culturally expressed characteristics as markers of similarity and difference. It refers to groups who share customs and language. Ethnicity is a more encompassing acceptable way of categorizing similarity and differences. The use of race to classify and categorize people is however, often viewed negatively. Ethnicity is a better concept than race as it reflects positive tendencies of identification whilst race is often thought of as label imposed by a dominant group in order to maintain a position of power over the subordinate/minority group. Hence race is associated with negative tendencies of dissociation and exclusion while ethnicity involves voluntary self-identification as it enhances one's self-esteem and status in society. Ethnic identity refers to how individuals relate themselves to a particular ethnic group. Ethnic identity can be understood as individual identity. Individual identity can be looked at a few levels. It can be seen/ related to/as being sure of yourself ie; psychological understanding of oneself. Identity can also be seen as group identity. But an individual is always part of a social group. Henceforward, individual identity can be equated to social identity. Ethnic identity is yet another way of thinking of individual identity [Ethnicity & Ethnic Identity Anthropology and the Human Condition].

Ethnicity manifestation is triggered most often by two conflicting social and cultural influences. First, deep conscious immersion into cultural traditions and values through religious, familial, neighborhood, and educational communities instills a positive sense of ethnic identity and confidence. Second, and in contrast, individuals often must filter ethnic identity through negative treatment and media messages received from others because of their race and ethnicity. Racial and ethnic identity is supposed to define and stress the importance of examining these concepts from a multidimensional frame. Furthermore, racial and ethnic identity is seen through developmental and descriptive lenses and highlighted the strengths and limitations of the models presented. Ethnic identity is often considered a social construct as well. It is viewed as an individual's identification with «a segment of a larger society whose members are thought, by themselves or others, to have a common origin and share segments of a common culture and who, in addition, participate in shared activities in which the common origin and culture are significant ingredients» [Yinger, 1976, p. 200]. Ethnic identity seems most often to be a frame in which individuals identify consciously or unconsciously with those with whom they feel a common bond because of similar traditions, behaviors, values, and beliefs [Ott, 1989]. These points of connection allow individuals to make sense of the world around them and to find pride in «who they are».

If, however, positive ethnic group messages and support are not apparent or available to counteract negative public messages, a particular individual is likely to feel shame or disconnection toward their own ethnic identity. Ethnic identity development consists of an individual's movement toward a highly conscious identification with their own cultural values, behaviors, beliefs, and traditions. Ethnic and racial identity models provide a theoretical structure for understanding individuals' negotiation of their own and other cultures [Chávez, 2012, p. 41].

Ethnic identity is neither permanent, nor is stable. Ethnic identity is multi-faceted and not cast in stone. It evolves overtime. Older notions of ethnicity can be viewed as somewhat narrower and far more restraining. Being more essential in nature and differences it would have been rejected. Ethnic identity can be conceptualized as a process of identification i.e.; as taken for granted, something happening over time and that is never undeniablyconstant. Instead it is subjected to play of history (understanding our roots, we cannot ignore our background) and the play of difference. It is not an end state and there is nothing tangible to it. It is a social process that involves mediation. Ethnic identity is also relational, in the

sense that it signifies the bond between an *individual* and the «*other*». Ethnic identity is a social construct. It is constructed overtime through the accumulation of many things over time. There is an element of primordiality to ethnic identity. However, as much as it can be primordial, ethnic identity can also be situational and instrumental. It can be latent and it can manifest itself when triggered with intrusions or faced with threat. In a globalized world, postmodern world, ethnic identity becomes more relative. In the newer notions of ethnic identity, conception of ethnic identity has not lost hold of the place and ground from which it has come from or from which we speak from, yet it is no, longer constrained or contained within that place in essence. Humanity tends to have multiple identities at any one point in time. Simultaneously, it is possible to have a global, national, ethnic, national, neighborhood, class, status identity at the same time. Due to the diversification of lived worlds people can have multiple identities in an increasingly globalized world marked by migration.

Recently, there have been talks and arguments of doing away with ethnic identity altogether from/by the post-modern perspective. Ethnic identity presentsa person's stance in the society. There is no way in which people can act or speak from the margins or reflect on their own experiences unless they come from some place, have some history or have certain cultural traditions. Ethnic identity establishes and structures social relationships and maintains an order in society. Ethnicity is what we require in order to make sense of ourselves and to think about the relationship between identity and difference. As long as it does not essentialize other ethnic groups and naturalize differences or lead to stereotyping or constraining individual agency, it is still an important and necessary way to organize society. These days ethnicity is much talked issues inthe contemporary world, especially in the Third World, so called underdeveloped countries by developed western countries. Ethnic identity always materializes in relation to somebody else. Identity is contextual in both derivation and expression-that is easily manipulated and changeable is now well known and is surely expectable, for it shares these features with all that is cultural [Rishikeshav, 2003, p. 1-12]. It is almost impossible to delineate the boundaries of one cultural identity and the beginning of another.The relationship between nationalism and ethnicity is complex. Neither is vanishing as part of an obsolete traditional order. Both are part of a modem set of categorical identities invoked by elites and other participants in political and social struggles. These categorical identities also shape everyday life, offering both tools for grasping pre-existing homogeneity and difference and

constructing specific versions of such identities. While it is impossible to dissociate nationalism entirely from ethnicity, it is equally impossible to explain it simply as a continuation of ethnicity. Numerous dimensions of modern social and cultural change, notably state-building, individualism and the integration of large-scale webs of indirect relationships all serve to make both nationalism and ethnicity salient. Nationalism, in particular, remains the preeminent rhetoric for attempts to demarcate political communities, claim rights of self-determination and legitimate rule by reference to «the people» of a country. Ethnic solidarities and identities are claimed most often where groups do not seek «national» autonomy but rather an internal recognition to or cross-cutting national or state boundaries. The possibility of a closer link to nationalism is seldom altogether absent from such ethnic claims, however, and the two sorts of categorical identities are often invoked in similar ways [Calhoun, 1993, p. 235]. Generally speaking, the most prominent twentieth-century analysts of nationalism have rejected the claim that nationalism can be explained by pre-existing ethnicity. According to the latest study, the crucial role of modem politics, especially the idea of sovereignty has been emphasized. Some have argued for seeing nationalism as a sort of religion. More recently, emphasis has been placed on the number of cases of failed or absent nationalisms: ethnic groups which mounted either little or no attempt to become nations in the modem senses. This suggests that even if ethnicity plays a role it cannot be a sufficient explanation. Furthermore, nationalism has largely been treated as a kind of second-order political movement based on a false consciousness which ethnicity helps to produce but cannot explain because the deeper roots lie in political economy not culture [Alter, P. 1985, Anderson, 1991].

Conclusion. We found it quite difficult to cover and highlight all issues concerned, nevertheless, having studied the plethora of literature on race and ethnicity in the international context, several themes emerged that take our race and ethnicity awareness to a profounder extend.

Ethnicity is one of Eastern Europe's outstanding geographical characteristics and it is entirely appropriate that this has been given due recognition in the science domain. However the negative aspects have often been emphasized in such a way as to suggest that discrimination and intolerance are normal occurrences. Problems have generally arisen when democracy and security have broken down and minorities have been unable to defend themselves against xenophobic excesses and territorial changes arising out of war on a local, regional or world scale.

First, racial differences become more aware in the mind than in the genes. Consequently, we conclude superiority and inferiority associated with racial differences are often socially constructed to satisfy the socio-political agenda of the dominant group.

Second, racial and ethnic categories are neither fixed across societies nor within a society. Racial and ethnic categories are fluid and changing depending on the socio-political context of a society at any given time.

Third, ethnic and racial differences do not inherently result in conflict. Instead, these differences can take on a social meaning of hierarchy leading to a conflict when split groups fail to negotiate. In such cases, the imbalance of power, not the racial or ethnic differences per se, is the underlying cause of the conflict (for example, current conflict Ukraine (Crimea)-Russia.

In each of these cases, it is critical that the topic of race and ethnicity receives continual examination. The ideology and myth of racial and ethnic differences cannot be confirmed to back or legitimate superiority, privilege, or conflict as has often been the case in both historical and global contexts. A more precise assessment is sure to challenge counterbalance of these dangerous misconceptions so that mere differences, in whatever form, are not constructed as a rationale for compel.

R e f e r e n c e:

Alter P. Nationalism. London : Cambridge. – Cambridge : University Press, 1985.

Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London : Verso, Rev. ed. Anderson, 1991.

Bloom A. The closing of the American mind. – New York : Simon & Schuster, 1987.

Bowen John R. Ethnic conflict: Challenging the myth. Current, 389, 16-21, 1997.

Calhoun C. Nationalism and Ethnicity // Annual Review of Sociology, Vol. 19, 1993.

Chávez A. Racial and Ethnic Identity and Development – New Directions for Adult and Continuing Education, No 84, 2012.

Dragunskii D. V. Imposed Ethnicity. – Russian Social Science Review, 36 (2), 71-82, 1995.

Durkheim E. The Rules of Sociological Method – trans. S. Solovay and J. Mueller, ed. G. E.G. Catlin, 8th ed. – New York : Free Press, 1964.

Ethnicity & Ethnic Identity Anthropology and the Human Condition [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://sc2218.wikifoundry.com/page/Ethnicity+%26+Ethnic+ Identity

Geertz C. From the Native's Point of View, in Local Knowledge. – New York : Basic Books, 1983.

Glenny M. The Balkans 1804-1999: Nationalism War and the Great Powers. – London : Granta, 1999.

Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict. – University of California Press, Berkeley, 1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oxforddictionaries.com/definition/ english/ethnicity

Kovacs Z. Ethnic Tensions in Eastern Europe. – Geography Review, 4(4), 1991.

Ott S. The Organizational Culture Perspective.– Chicago : The Dorsey Press, 1989.

Peter S. Li. Race and Ethnic Relations in Canada. – Oxford : Oxford University Press. – Mixes Theoretical Discussions of Race and Ethnicity with Specific Racial / Ethnic Issues of Canada, 1999.

Poulton H. The Balkans: Minorities and States in Conflict. Minority Rights Group. – London : 1994.

Rishikeshav E. Ethnicity and Identity // Occasional Papers in Sociology and Archelogy. Vol.VIII. – Nepal : Tribhuvan University Kathmandu, 2003.

Rostow W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. – Cambridge : Cambridge University Press, 1961.

Rothschild J. Ethnopolitics: A Conceptual Framework. – New York : Columbia University Press, 1981.

Rupasinghe K. and Tishkov V. A. (eds) Ethnicity and Power in the Contemporary World. – Tokyo : United Nations University Press, 1995.

Unander D. Shattering the Myth of Race: Genetic realities and Biblical Truth. – Valley Forge, PA: Judson Press, 2000.

Wacquant L. Towards an Analytic of Racial Domination. – Political Power and Social Theory 11: 221-234. – Wacquant, Loic, 2004.

Yash P. Gh. Autonomy and Ethnicity: Negotiating Competing Claims in Multi-Ethnic States. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000.

Yevtukh V. B. Civil Society Relations Partnerships: Ethnopolitical Management // Education Policy and Minorities. Pilot Project – Ukraine. – Strasbourg, 2001. Roma in Ukraine: Ethnodemographical and Sociocultural Contexts // Roma in Central and Eastern Europe. Social Sciences Eastern Europe. – 2009. − № 02.

Yevtukh V. B. Ethnicity: Encyclopaedic handbook. – Kyiv : Dragomanov National Pedagogical University Publishing House, 2012.

Yinger J. M. Ethnicity in Complex Societies. In L. A. Coser and O. N. Larsen (eds.), The Uses of Controversy in Sociology. – New York : Free Press, 1976.

Богатирець В. В. Етнічність як невід'ємна складова природного середовища.

Стаття присвячена обговоренню проблем етнічності, що збереглися в Європі, як політичного, соціального та культурного об'єкту. Етнічність є невід'ємною складовою природного середовища, особливо у закритих сільських спільнотах людей, об'єднаних спільною мовою та культурою, до яких жодна інша особистість не може включитися. Етнічна ідентичність представляє позицію людини в суспільстві. Така позиція відображається у способі, яким люди діють або спілкуються, відповідно до своєї історії чи певних своїх культурних традицій, зумовлена їхнім власним досвідом, окрім тих випадків, коли люди мають інше походження. Етнічна ідентичність встановлює та упорядковує соціальні відносини, а також підтримує порядок у суспільстві. Проте, підкреслюючи негативні аспекти, можна припустити, що дискримінація та нетерпимість є нормальним явищем. Важливо, що ці відмінності виступають одним із критеріїв соціальної ієрархії, а тому можуть призвести до конфлікту, в якому ворогуючі сторони відмовляються від переговорів. У таких випадках саме дисбаланс влади, а не расові або етнічні відмінності як такі, є основною причиною конфлікту.

Ключові слова: *етнічна приналежність, ідентичність, державна політика, раси, націоналізм, сучасні політики, політичні, соціальні, культурні спільноти.*

НАШІ АВТОРИ

Андрощук Ольга Володимирівна, аспірантка кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Богатирець Валентина Вікторівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри сучасних іноземних мов і перекладу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна).

Гвоздецька Богданна Григорівна, кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, Україна).

Гончарова Олена Олександрівна, аспірантка кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

Євтух Володимир Борисович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри соціології, директор Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

Євтух Олексій Володимирович, старший викладач кафедри соціальних та публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна).

Зорба Наталія Федорівна, аспірантка кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

Ільчук Юлія Олегівна, аспірантка Інституту соціології Національної академії наук України (Київ, Україна).

Кислий Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства Кримського університету культури, мистецтв і туризму (Сімферополь, АР Крим).

Кісла Ганна Олександрівна, кандидат філософських наук, професор кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

Коган Костянтин Миколайович, аспірант кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

Козаченко Ольга Олександрівна, кандидат соціологічних наук, асистентка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Крячко Володимир Іванович, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

Ксяоінг Чанг, доцент, заступник декана факультету журналістики і комунікацій, заступник декана Школи англійської мови та міжнародних досліджень Пекінського університету іноземних мов (Пекін, Китай).

Курдибаха Оксана Миколаївна, аспірантка кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна).

Кутішенко Валентина Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна).

Марусяк Тетяна Сергіївна, кандидат соціологічних наук, асиситентка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Пашко Наталія Юріївна, аспірантка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Садова Мирослава Анатоліївна, кандидат психологічних наук, докторантка кафедри соціальної та прикладної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, Україна).

Хижняк Олександр Володимирович, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна).

Цуркан Таісія Георгіївна, асистентка кафедри педагогіки та методики початкової освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна).

Черній Людмила Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних та публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

Щілінська Ганна Валентинівна, аспірантка кафедри соціальних та публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

Яшанов Максим Сергійович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інформаційних систем і технологій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна).

AUTHORS

Androschuk Olga, Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Bohatyrets Valentyna, Ph.D. (Political Sciences), Associate Professor, Department of modern languages and translation, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine).

Chernii Liudmyla, Ph.D. (History), associate professor, Department of social and public communications, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Cogan Kostyantyn, Postgraduate student, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Honcharova Olena, Postgraduate student, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Hvozdetska Bohdanna, Ph.D. (Sociology), senior lecturer, Department of law, sociology and politology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drogobych, Ukraine).

Ilchuk Iuliia, Postgraduate student, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Khyzhniak Oleksandr, Ph.D. (Sociology), associate professor, Department of applied sociology and social communications, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine).

Kisla Ganna, Ph.D. (Philosophy), professor, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Kisly Oleksandr, Doctor of Sciences (History), professor, Head of the Department of museology, Crimean University of Culture, Arts and Tourism (Simferopol, AR Crimea).

Kozachenko Olga, Ph.D. (Sociology), assistant, Department of history and theory of sociology, Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine).

Kryachko Volodymyr, Ph.D. (Sociology), associate professor, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Kurdybakha Oksana, Postgraduate student, Rivne State Humanitarian University (Rivne, Ukraine).

Kutishenko Valentyna, Ph.D. (Psychology), associate professor, University Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

Marusiak Tetyana, Ph.D. (Sociology), assistant, Department of history and theory of sociology, Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine).

Pashko Nataliya, Postgraduate student, Department of history and theory of sociology, Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine).

Sadova Miroslava, Ph.D. (Psychology), doctoral candidate, Department of social and applied psychology, Odessa National University Mechnikov (Odesa, Ukraine).

Shchilinska Ganna, Postgraduate student, Department of social and public communications, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Tsurkan Taisiya, assistant, Department of pedagogy and methods of primary education, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine).

Yashanov Maksym, Ph.D. (Pedagogy), associate professor, Department of information systems and technology, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Yevtukh Oleksiy, senior lecturer, Department of social and public communications, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Yevtukh Volodymyr, Doctor of science (History), professor, Corresponding member of NAS of Ukraine, Head of the Department of sociology, Director of Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

Zhang Xiaoying, associate professor, executive vice-dean of the Department of international journalism and communication, deputy dean of the School of english and international studies, Beijing Foreign Studies University (Beijing, China).

Zorba Nataliya, Postgraduate student, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine).

ЗМІСТ

Хижняк О. В. Колективні соціальні дії та модернізація суспільно-владних відносин: нові виклики…… **5**

Євтух В. Б., Євтух О. В. Деякі аспекти етнічного виміру соціальних процесів в українському просторі…… **14**

Крячко В. І. Експлікація елементів сигніфікативного поля католицизму у соціальному просторі: етнорелігійний ракурс……... **23**

Зорба Н. Ф. Соціальні мережі та Євромайдан у розрізі експертного дослідження…… **38**

Ільчук Ю. О. Специфіка солідарності у кризових ситуаціях: на прикладі Майдану……... **52**

Коган К. М. Соціальні мережі як елемент нового соціального середовища…… **61**

Гвоздецька Б. Г. Еміграційні установки мешканців західного пограниччя України…… **72**

Кісла Г. О. Етнічні стереотипи польських та українських студентів: симетрія та асиметрія сприйняття (порівняльне соціологічне дослідження)…… **81**

Щілінська Г. В. Способи формування міжкультурної комунікативної компетентності студентів……... **87**

Марусяк Т. С. Деформації правосвідомості у сучасному українському суспільстві: соціальний контекст та причини виникнення…… **95**

Гончарова О. О. Соціальна апатія та соціальний протест як форми біфуркації в умовах трансформаційних суспільств……..……... **103**

Козаченко О. О. Музей як соціокультурний феномен: основні трансформаційні тенденції……..……... **117**

Пашко Н. Ю. Парадокси інституціоналізації ОССБ у контексті розвитку соціального капіталу та громадянського суспільства в Україні (на прикладі міста Львова)…… **129**

Черній Л. В. Українські соціологічні студії в еміграції…… **137**

Садова М. А. Структура професійної відповідальності: теоретичний аспект……..……. **143**

Кутішенко В. П. Емоційне благополуччя молодших школярів в учбовому процесі як чинник збереження їх здоров'я…… **153**

Андрощук О. В. Роль гри у розвиткові творчих здібностей старших дошкільників…….. **161**

Курдибаха О. М. Гендерні стереотипи як чинник особистісної ідентифікації підлітків у процесі соціалізації…….…… **169**

Яшанов М. С. Проблеми впровадження електронних освітніх ресурсів у процес інформатичної підготовки майбутніх учителів технологій…… **175**

Цуркан Т. Г. Організація педагогічної просвіти батьків в умовах сучасної школи……..…….. **183**

Ксяоінг Чанг. Парадокс журналу «The Economist» у висвітленні питань глобалізації та глобального потепління …….. **195**

Кислий О. Є. Періодизація історії як сучасна соціологічна потреба: марксистська періодизація……. **217**

Богатирець В. В. Етнічність як невід'ємна складова природного середовища…….. **237**

CONTENTS

Khyzhniak O. Collective Actions and Modernization of Social Authoritative Relations: New Challenges..…….. **5**

Yevtukh V., Yevtukh O. Some Aspects Ethnic Dimension of Social Processes in Ukrainian Space..……. **14**

Kryachko V. Explication of the Elements of Significative Field of Catholicism in the Social Space: Ethnoreligious Aspect.…. **23**

Zorba N. The Expert Poll of Opinion Leaders of Social Networks and Euromaidan……... **38**

Ilchuk I. Specificity of Solidarity in Crisis Situations: by Way of Maidan Example……..……. **52**

Cogan K. Social networks as Elements of a New Social Environment…….. **61**

Hvozdecka B. Immigration Attitudes of Residents of the Borderlands in the Western Ukrainian Border Regions……..…….. **72**

Kisla G. Ethnic Stereotypes Polish and Ukrainian Students: Symmetry and Asymmetry of Perception (Comparative Sociological Studies)……... **81**

Schilinska G. Students' Intercultural Communicative Competence: Methods of Organization……..…… **87**

Marusiak T. Deformations of Legal Consciousness in Modern Ukrainian Society: Social Context and Causes of Occurrence…….. **95**

Honcharova O. Social Apathy and Social Protest as Forms of Bifurcations in the Conditions of Transformational Societies……. **103**

Kozachenko O. The Museum as a Sociocultural Phenomenon: the Main Transformation Trends……...……..……. **117**

Pashko N. Paradoxes of Institutionalization Condominiums in the Context of Social Capital and Civil Society in Ukraine (by the Example of Lviv's City) **129**

Chernii L. The Ukrainian Sociological Studios in Emigration……..……. **137**

Sadova M. Structure of Professional Responsibility: Theoretical Aspects…. **143**

Kutishenko V. Emotional Well-Being of Primary Schoolchildren in the Educational Process as a Factor in Preserving Their Health…..……. **153**

Androschuk O. Role Play in the Development of Creative Abilities of Senior Preschool Children……..…… **161**

Kurdybakha O. The Gender Stereotypes of a Factor Personal Identification of Adolescents in the Socialization Process……..…… **169**

Yashanov M. Problems of Introduction of Electronic Educational Resources in the Process of Informatic Preparation of Future Teachers of Technologies……. **175**

Tsurkan T. Organization of Pedagogical Education of Parents in the Conditions of Modern School……..…… **183**

Zhang Xiaoying. A Paradox in The Economist's Narrative of Globalization and Global Warming……. **195**

Kisly O. Periodization of History as a Modern Sociological Needs: Marxist Periodization……. **217**

Bohatyrets V. Ethnicity as a Vital Part of the Vernacular Milieu……..…... **237**

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ У ЗБІРНИК «МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ: СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ»

1. Рукописи статей повинні відповідати вимогам ВАК України до фахових публікацій і профілю видання. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка наукової проблеми* та визначення актуальності дослідження;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій* та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
- *теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази;*
- *викладення основних результатів дослідження* відповідно до поставлених завдань;
- *висновки та перспективи* використання результатів дослідження;
- *обов'язковим є показ місця проблеми у міжнародному науковому дискурсі.*

2. Рукопис статті подається **українською мовою**. **Електронний варіант** статті подається на диску чи електронною поштою.

3. Вимоги до статті:

- основний текст статті має супроводжуватись **шифром УДК** (у лівому верхньому куті першої сторінки);
- прізвище та ініціали автора/авторів (у правому верхньому куті першої сторінки, *українською та англійською мовами*);
- назва статті (по центру, *українською та англійською мовами*);
- анотації (*українською та англійською мовами*), обсяг кожної **до 150 слів**;
- ключові слова до статті (*українською та англійською мовами*), **не менше 5 слів**;
- обсяг статті – **2000-6000 слів**.

Перелік використаних джерел розташовується за алфавітом без нумерації після тексту статті з підзаголовком *Джерела* і виконується мовою оригіналу. Спочатку подають джерела набрані кирилицею, а потім – латиницею. Наприклад:

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ : Фенікс, 2012.

Korporowicz L. Interactive Personality as a Challenge in a World of Interacting Cultures // Florian Znaniecki's Sociological Theory and the challenges of 21th Century. – New York : Peter Lang, 2000.

Посилання на джерела слід наводити в тексті у квадратних дужках за міжнародними стандартами: [Євтух, 2012, с. 170], а коментарі – посторінково із послідовною нумерацією. Наявність посилань на іноземні джерела є обов'язковим.

4. При наборі тексту треба дотримуватися таких вимог: всі поля 2 см; абзац 1,25 см; шрифт Times New Roman, кегель 14; інтервал – 1,5. Ілюстративний матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді.

5. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** (*українською та англійською мовами*) із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

6. Відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, обґрунтованість зроблених висновків і науковий рівень статті несуть автори і рецензенти. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора.

7. Надання матеріалів редакції збірника **передбачає згоду** на публікацію в друкованому вигляді у збірнику та в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Статті надсилати на електронну адресу редакції збірника: forumnpu@ukr.net

Поштова адреса: 04111 Київ, вул. Саратівська, 20.

Телефони: (044) 422-25-44; (044) 400-99-37.

Архів номерів на офіційному сайті Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: *http://www.ispu.npu.edu.ua/.*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
Збірник наукових праць

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент

Випуск 16

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів

Головний редактор **В. Б. Євтух**
Відповідальний секретар **Ю. В. Сюсель**
Дизайн обкладинки **О. М. Коротич**

SCIENTIFIC PUBLICATIONS
Scientific papers

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
Sociology, Psychology, Pedagogy, Management

Issue 16

Printed in the author's version of the original models of the authors

Editor-in-chief **V. Yevtukh**
Executive secretary **Y. Siusel**
Cover design **O. Korotych**

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»,
м. Київ, вул. Бориспільська, 9.
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.

Виготовлювач: СПД Андрієвська Л.В.
м. Київ, вул. Бориспільська, 9.
Свідоцтво: серія ВОЗ № 919546 від 19.09.2004 р.